

Załącznik do uchwały NR XLII/846/14
Sejmiku Województwa Podkarpackiego
z dnia 27 stycznia 2014 r.

WOJEWÓDZKI PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA LATA 2014-2017

RZESZÓW 2014

SPIS TREŚCI

I. WPROWADZENIE.....	3
1. PODSTAWA OPRACOWANIA.....	4
2. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI.....	4
3. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW	9
4. PROBLEMATYKA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W KONTEKŚCIE DOKUMENTÓW PROGRAMOWYCH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO.....	11
5. PROGRAMY OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM - GMINNE I POWIATOWE.....	14
II. CELE PROGRAMU W ŚWIELE USTAWY Z DNIA 23 LIPCA 2003 R. O OCHRONIE ZABYTEKÓW I OPIECIE NAD ZABYTEKAMI.....	16
III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO	17
1. ZABYTEKI NIERUCHOME Z WYSZCZEGÓLNIENIEM OBIEKTÓW O ISTOTNYM ZNACZENIU DLA REGIONU	17
2. ZABYTEKI RUCHOME	49
3. ZASOBY ARCHEOLOGICZNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	59
4. KRAJOBRAZ KULTUROWY I WARTOŚCI NIEMATERIALNE.....	65
IV. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA. ANALIZA MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROŻEŃ	74
V. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE – PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I DZIAŁANIA	78
PRIORYTET I.....	80
OCHRONA I ŚWIADOME KSZTAŁTOWANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO.....	80
PRIORYTET II.....	85
OCHRONA I ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM JAKO CZYNNIKI ROZWOJU SPOŁECZNO- GOSPODARCZEGO WOJEWÓDZTWA	85
PRIORYTET III	89
BADANIE I DOKUMENTACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO ORAZ PROMOCJA I EDUKACJA SŁUŻĄCE BUDOWANIU TOŻSAMOŚCI.....	89
VI. INSTRUMENTY WDRAŻANIA I OCENA WYNIKÓW WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA LATA 2014-2017.....	93
1. INSTRUMENTY WDRAŻANIA WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM	93
2. OCENA WYNIKÓW WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM	94
VII. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM	96
1. FINANSE PUBLICZNE - BUDŻET PAŃSTWA I BUDŻETY SAMORZĄDÓW TERYTORIALNYCH	96
2. FINANSE NIEPUBLICZNE – ŹRÓDŁA PRYWATNE	100
3. FINANSOWANIE DZIAŁALNOŚCI NAUKOWEJ, EDUKACYJNEJ I POPULARYZATORSKIEJ.....	100
VIII. OPRACOWANIA WYKORZYSTANE W PRACACH NAD PROGRAMEM	101
ANEKSY	105

I. WPROWADZENIE

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017 jest kolejną już aktualizacją *Programu*. Zasadniczo nie zmienił się układ opracowania. Pierwsze rozdziały (I-II) dotyczą ustawowych uwarunkowań formalno-prawnych odnoszących się do ochrony dziedzictwa kulturowego, ustawowych celów *Programu* oraz analizują najważniejsze dokumenty, strategie, programy - ważne z punktu widzenia ochrony i opieki nad zabytkami - zarówno opracowane na szczeblu centralnym jak i wojewódzkim. Jest to konieczne, gdyż *Program* powinien być zgodny z założeniami odnoszącymi się do ochrony i opieki nad zabytkami zarówno na szczeblu centralnym, czyli do polityki państwa w tym zakresie, jak również na poziomie województwa. W tej części podano też informacje o aktualnie obowiązujących w województwie programach opieki powiatowych i gminnych.

W rozdziale III zaprezentowano zasób zabytków województwa podkarpackiego dokonując nie tylko aktualizacji stanu ilościowego obiektów i zespołów obiektów nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków oraz muzeów i eksponatów muzealnych, lecz również części odnoszącej się do syntetycznego przedstawienia charakterystyki dziedzictwa. Zaktualizowano i rozbudowano podrozdziały dotyczące: obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz Pomników Historii, a także wprowadzono korekty i uzupełnienia w tekście odnoszącym się do charakterystyki poszczególnych rodzajów zabytków. Znaczących zmian dokonano też w podrozdziale traktującym o zabytkach ruchomych. W ramach modyfikacji *Programu* dokonanej w niniejszym opracowaniu uwzględniono też aktualny stan zachowania zasobu zabytkowego i krajobrazu kulturowego oraz nowe kryteria oceny zasobu. Ocena stanu zachowania dziedzictwa dała podstawę do wprowadzenia zmian w analizie SWOT (rozdział IV).

W trakcie prac nad niniejszym *Programem* - dokonując oceny dotychczasowych działań i osiągnięć w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz oceny obecnego stanu zachowania zasobu zabytkowego - wskazano następnie najważniejsze kierunki działań i działania ujęte w ramach trzech priorytetów (rozdział V). Założenia programowe w niniejszym programie zostały zaktualizowane. Pojawiły się zadania nowe wynikające m.in. z oceny zmian w stanie zachowania zabytków w stosunku do stanu sprzed czterech lat oraz kierunków rozwoju polityki regionalnej województwa podkarpackiego, jak również z aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa. Analiza problematyki ochrony dziedzictwa w województwie podkarpackim pozwoliła na wskazanie działań ważnych tak ze względu na problematykę ochrony zabytków, jak i działań, które zakładając zachowanie dziedzictwa mają sprzyjać będą rozwojowi województwa. Część zadań, które uznano za nadal aktualne, pozostawiono bez zmian.

W kolejnym, rozdziale VI – dotyczącym sposobów realizacji i oceny wdrażania *Programu* - po raz pierwszy zaproponowano wskaźniki realizacji *Programu* – adekwatne do zaproponowanych priorytetów i zadań, co w zamiarze swym ma m.in. ułatwić i zobiektywizować wykonywanie sprawozdań z wykonania *Programu*, które to sprawozdania są ustawowym obowiązkiem samorządu województwa.

Końcowy rozdział VII nie uległ zasadniczym zmianom, gdyż nie zmieniły się w tym czasie sposoby i źródła finansowania różnorodnych zamierzeń w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym.

1. Podstawa opracowania

Podstawę prawną sporządzenia wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami stanowi *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U.03.162.1568), która wprowadziła obowiązek sporządzania przez samorządy, zarówno wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, programów opieki nad zabytkami oraz programów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Zgodnie z art. 87 ust. 1 cytowanej *Ustawy* zarząd województwa jest zobowiązany do sporządzania na okres 4 lat wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (podobne dokumenty winny być przygotowane odpowiednio przez zarząd powiatu oraz odpowiednio wójta, burmistrza lub prezydenta miasta).

Niniejszy *Program* zostaje opracowany i przyjęty do realizacji na okres 4 lat (2014-2017) i jest to związane z koniecznością realizacji zadania własnego przez samorząd województwa.

Przy jego sporządzaniu brane były pod uwagę następujące akty prawne:

- *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. Nr 162 z dnia 17 września 2003 r., poz. 1568, tekst ujednolicony);
- *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz. U. Nr 91 z dnia 18 lipca 1998 roku, poz. 576, tekst ujednolicony)
- *Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* (Dz. U. Nr 5 z 1997 r. poz. 24 tekst ujednolicony);
- oraz inne ustawy, w których występują uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

krajowe dokumenty programowe:

- *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*

oraz dokumenty programowe województwa podkarpackiego:

- *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego - Podkarpackie 2020* przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 26 sierpnia 2013 Nr XXXVII/697/13
- *Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2020* przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 26 kwietnia 2010 Nr XLVI/876/10
- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, stanowiący załącznik nr 1 do uchwały Nr XL VIII/522/02 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 30 sierpnia 2002 r. § 1, ust. 1, lit.: a, b, c, d (ogłoszony w „Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego”, nr 64 z dnia 17 października 2002 r.);

2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Podstawą prawną ochrony zabytków w Polsce jest *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. nr 162, poz. 1568 z 2003r.), która reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, definiuje pojęcie zabytku, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej), formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania etc.

Obowiązująca **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** wprowadziła pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami:

Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”

„Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury” (art. 5).

Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. W myśl tejże ustawy, ochronie i opiece podlegają (bez względu na stan zachowania):

„1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. Nr 85, poz. 539, z 1998 r. Nr 106, poz. 668, z 2001 r. Nr 129, poz. 1440 oraz z 2002 r. Nr 113, poz. 984),

- f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej” (art. 6.1.).
- Ponadto „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej” (art. 6.2.).

Ustawa określa także formy i sposób ochrony zabytków. Formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków
Do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.
Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.
- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego (po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków).
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej; park kulturowy może utworzyć na podstawie uchwały rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględniające w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia; innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Ustawa definiuje **obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.**

Do obowiązków samorządu województwa należy w szczególności:

- sporządzanie (na okres 4 lat) wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (Art.

87);

- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego województwa (Art. 18 i 19).

Szczegółowo określone obowiązki samorządu w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których samorząd województwa jest właścicielem lub posiadaczem zawarte są w następujących artykułach: Art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72).

Jak wspomniano Art. 87 *Ustawy* określa obowiązek samorządu województwa dotyczący sporządzania i uchwalania wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami:

- program winien być opracowany na okres 4 lat,
- program służy celom określonym w *Ustawie* (wymienionym w rozdziale II niniejszego opracowania),
- program przyjmuje sejmik województwa, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programu zarząd województwa sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia się sejmikowi województwa,
- sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Wedle *Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* do zakresu działania samorządu województwa należy wykonywanie zadań publicznych o charakterze wojewódzkim, nie zastrzeżonych ustawami na rzecz organów administracji rządowej (art. 2.2.).

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż samorząd województwa określa strategię rozwoju województwa, uwzględniającą w szczególności pięć głównych celów (art. 11.1). Aż trzy spośród nich odnieść można bezpośrednio do spraw związanych z zabytkami i środowiskiem kulturowym, a to:

1) pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców;

4) zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń;

5) kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

Ustawa ta określa też osiem elementów składowych polityki rozwoju województwa prowadzonej przez samorząd wojewódzki (art. 11.2). Wśród nich do interesujących nas kwestii odnosi się zapis:

7) wspieranie rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego

Jak stanowi *ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (art. 14.1) samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim określone ustawami, w tym m.in. w zakresie:

3) kultury i ochrony jej dóbr;

7) zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż do wyłącznej właściwości sejmiku województwa należy m.in. „uchwalanie strategii rozwoju województwa oraz wieloletnich programów wojewódzkich” (art. 18, pkt. 2). Stanowi ona także, iż do zadań zarządu województwa należy w szczególności m.in. „przygotowywanie projektów strategii rozwoju województwa, planu zagospodarowania przestrzennego i programów wojewódzkich oraz ich wykonywanie” (art. 41.2., pkt. 4).

W świetle ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa budżet województwa jest planem finansowym obejmującym m.in. „wydatki związane z wieloletnimi programami, w tym w szczególności inwestycyjnymi, z wyodrębnieniem wydatków na finansowanie każdego z programów” (art. 61.2., pkt. 4)

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.) Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nie nastawioną na osiąganie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami” (art. 1).

Zgodnie z ustawą muzeum realizuje powyższe cele poprzez:

- „1) gromadzenie dóbr kultury w statutowo określonym zakresie,
- 2) katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych muzealiów,
- 3) przechowywanie gromadzonych dóbr kultury, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych,
- 4) zabezpieczanie i konserwację muzealiów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie stanowisk archeologicznych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody,
- 5) urządzanie wystaw,
- 6) organizowanie i prowadzenie badań, ekspedycji naukowych oraz prac wykopaliskowych,
- 7) prowadzenie działalności edukacyjnej,
- 8) udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych,
- 9) zapewnianie właściwych warunków zwiedzania i korzystania ze zbiorów,
- 10) prowadzenie działalności wydawniczej” (art. 2).

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się też w innych obowiązujących ustawach, w tym:

1. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tekst jednolity Dz. U. Nr 647 z 12.06.2012 r.) Ustawa określa: zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

2. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (tekst jednolity Dz. U. z 2006 r. Nr 156, poz. 1118 z późn. zm.)

Ustawa – Prawo budowlane, normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności, m.in. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

3. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (tekst jednolity Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150), która mówi m.in. o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.

4. Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. Nr 199, poz. 1227), która stanowi rozszerzenie ustawy Prawo ochrony

środowiska. W przepisach ustawy określono strategiczną ocenę oddziaływania na środowisko i wskazano dokumenty wymagające takiej oceny. Są to m. in. projekty przestrzennego zagospodarowania kraju, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, plany zagospodarowania przestrzennego oraz strategie rozwoju regionalnego, turystyki i wykorzystania terenu. Dokumenty te w zasadniczy sposób odnoszą się do zabytków. W dziale V ustawy dotyczącym oceny oddziaływania na środowisko oraz na obszar Natura 2000 wskazano przedsięwzięcia wymagające takiej oceny oraz omówiono zakres i tryb przygotowanie dokumentów: Raport oddziaływania na środowisko, decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach, ponowne przeprowadzenie oceny oddziaływania na środowisko oraz oceny oddziaływania przedsięwzięcia na obszar Natura 2000.

5. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. Nr 92, poz. 880), której przepisy określają m. in. kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.

6. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tekst jednolity Dz. U. z 2004 r. Nr 261, poz. 2603 z późn. zm.). W rozumieniu ustawy celem publicznym jest m. in.: opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa m.in. postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.

7. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (tekst jednolity Dz. U. Z 2001 Nr 13, poz. 123). Ustawa precyzuje, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. (art.1 ust.1) Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. (art.1 ust.2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art.1 ust.4). Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art.9 ust 1,2). Instytucje kultury, a zwłaszcza muzea, jednostki organizacyjne mające na celu opiekę nad zabytkami, ośrodki badań i dokumentacji, biura wystaw artystycznych, galerie i centra sztuki, Filmoteka Narodowa, biblioteki, domy i ośrodki kultury, świetlice i kluby, ogniska artystyczne, domy pracy twórczej – prowadzą w szczególności działalność w zakresie upowszechniania kultury. Do podstawowych zadań tych instytucji należy m.in. sprawowanie opieki nad zabytkami (art. 32 ust. 1,2).

3. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków

Do czasu zakończenia prac nad *Wojewódzkim Programem Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017* nie został uchwalony krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim a Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020

Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2020.

Ogólne wytyczne do konstruowania programu wojewódzkiego zawiera przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 r. *Narodowa Strategia Kultury na lata 2004-2013* (w 2005 r. Ministerstwo Kultury przygotowało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju*

Kultury na lata 2004-2020), będąca rządowym dokumentem tworzącym ramy dla nowoczesnego mecenatu państwa w sferze kultury, a przede wszystkim dla nowocześnie pojmowanej polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, a także dla wspólnoty Polski z Unią Europejską. Strategia została stworzona centralnie dla obszaru całej Polski. Określa spójne działania realizowane w regionach. Stąd celem strategicznym jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce, a celami częściowymi są m.in. zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków, wzrost efektywności zarządzania sferą kultury itd. Jednym z instrumentów, za pomocą których realizowane są wspomniane cele *Strategii* jest *Narodowy Program Kultury Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004-2020*, który za cel strategiczny przyjął intensyfikację i upowszechnianie dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksową poprawę stanu zabytków nieruchomych.

Cele częściowe programu to:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą, w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego,
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego,
- tworzenie warunków dla rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej,
- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem za granicę.

Cele programu realizowane będą m.in. w ramach następujących priorytetów i działań:

Priorytet I Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Działanie 1.1. Wzmocnienie ośrodków dokumentacji zabytków oraz budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

W ramach działania zostaną zaproponowane zmiany instytucjonalne, prawne i funkcjonalne w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku. Rodzi to konieczność przeprowadzenia szerokich konsultacji ze środowiskami konserwatorskimi, właścicielami zabytków, a także z ewentualnymi partnerami Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wdrażającymi zaproponowany system, a następnie wystąpienie z inicjatywami ustawodawczymi przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne.

W ramach działania realizowane będą projekty rewaloryzacji zabytków i ich adaptacji na cele społeczne. Projekty muszą posiadać znaczący wpływ ekonomiczny na rozwój regionalny, w tym szczególnie przyczyniać się do wzrostu dochodów, jak i zwiększać ilość miejsc pracy.

Priorytet II Edukacja i administracja na rzecz dziedzictwa kulturowego.**Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.**

W ramach działania przewiduje się zrealizowanie zadań mających na celu podniesienie wykształcenie kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, oraz podniesienie zainteresowania społeczeństwa problematyką ochrony zabytków, jak również powołanie zespołu naukowego zajmującego się badaniami naukowymi w sferze wpływu zachowania i rewaloryzacji dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno – ekonomiczny regionów, w tym szczególnie turystyki. Ponadto planuje się promowanie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi poprzez aktywizację społeczności wiejskich, a także ochronę i popularyzację kultury ludowej.

Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wywozem i przewozem przez granice.

Działanie realizowane będzie poprzez wdrożenie Programu „Absent Patrymonium” - sieci informacji wirtualnej o zabytkach wywożonych i zaginionych. Program wpisuje się w cele i założenia MF EOG Oprócz wytyczonych w NPK „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” priorytetów i założonych działań, zadania wytyczone w dokumencie będą realizowane przez podprogramy m.in. Program „Polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej”, Program Operacyjny „Promesa Ministra Kultury”.

4. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w kontekście dokumentów programowych województwa podkarpackiego

Strategia rozwoju województwa podkarpackiego - Podkarpackie 2020 stanowi aktualizację *Strategii rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020*. W części wstępnej dokonano przeglądu i oceny wszystkich istotnych kierunków dotychczasowych działań, w tym także w obszarze kultury, która oceniono w sposób następujący:

„Zapisy Strategii w obszarze kultury w dużej części były realizowane poprzez wspieranie infrastruktury kulturalnej, tj. inwestycje w obiekty o dużym znaczeniu kulturowym, modernizacja domów kultury i renowacja zabytków. Ponadto województwo wspierało przedsięwzięcia zwiększające dostęp do oferty kulturalnej, takie jak: festiwale, wydawnictwa, digitalizację zbiorów muzealnych i bibliotecznych, działania kultywujące tradycje i tożsamości w regionie oraz edukację artystyczną i kształcenie kadr kultury”.

W zaktualizowanej *Strategii* zagadnienia dotyczące ochrony dziedzictwa zapisane zostały działaniu strategicznym Kapitał ludzki, którego Priorytet 2 poświęcono Kulturze i dziedzictwu kulturowemu. Cel tego priorytetu to Rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu. Wyznaczono następujące Kierunki działań:

- 2.2.1. Tworzenie warunków dla zapewnienia możliwie równego i powszechnego dostępu do oferty kulturalnej, w tym do kultury wysokiej;
- 2.2.2. Wzmacnianie wizerunku regionu, w tym Rzeszowa, jako centrum kultury opartego m.in. na wydarzeniach kulturalnych o znaczeniu międzynarodowym oraz budowanie marek m.in. instytucji i imprez kulturalnych
- 2.2.3. Ochrona, promocja i zarządzanie dziedzictwem kulturowym regionu

„Dziedzictwo kulturowe powinno być z jednej strony przedmiotem ochrony i opieki, z drugiej zaś potencjałem, który winien zostać wykorzystany dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest podejmowanie przedsięwzięć, ukierunkowanych zarów-

no na kompleksową ochronę i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego (m.in. poprzez zwiększenie funduszy na prace remontowo-konserwatorskie), jak również na jego odpowiednią promocję i wdrażanie nowoczesnego (efektywnego i racjonalnego) modelu zarządzania. Za istotne należy również uznać działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim skierowane do mieszkańców regionu. Przybliżenie walorów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, a także podniesienie świadomości ich wartości służyć będzie nie tylko ich zachowaniu i lepszemu ochronie, ale także może przyczynić się do wzrostu tożsamości regionalnej i lokalnej mieszkańców.

Zakładane efekty realizowanych działań:

- kształtowanie krajobrazu kulturowego rozumiane jako zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, szczególnie w zakresie poprawy ładu przestrzennego i estetyki otoczenia; ochrona i kształtowanie zabudowy historycznych miast i miasteczek oraz układów ruralistycznych; zapobieganie degradacji i ochrona zasobów dziedzictwa przyrodniczego regionu,
- poprawa stanu zachowania i ochrona obiektów oraz miejsc cennych kulturowo, m.in. poprzez wykorzystanie narzędzi prawa miejscowego a także przeciwdziałanie procesowi ich dewastacji i degradacji,
- utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych,
- stworzenie systemu i procedur w celu funkcjonalnego zarządzania kulturą, dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym, z uwzględnieniem rozwoju partnerstwa sektora publicznego, pozarządowego i prywatnego, poprawy funkcjonowania instytucji kultury i ochrony zabytków,
- badanie i dokumentowanie regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz jego upowszechnianie i promocja dla zastosowań użytkowych,
- utworzenie w woj. podkarpackim wyspecjalizowanej instytucji kultury, zajmującej się historią i dziedzictwem Kresów,
- wzmocnienie współpracy transgranicznej i międzynarodowej w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego,
- promocja najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem dostępnych w tym zakresie instrumentów typu kampanie informacyjne regionalne i ogólnopolskie, akcje promocyjne, konferencje, debaty, sympozja, eksperymenty, badania, publikacje”.

Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2020 zawiera zarówno syntetyczną charakterystykę zasobu dziedzictwa kulturowego (zabytków nieruchomych), prezentację działających na terenie województwa muzeów i zgromadzonych w nich zbiorów, z krótkim omówieniem placówek muzealnych, dla których Województwo Podkarpackie jest organizatorem, jak również wyznaczone cele strategiczne, wśród których Ochrona dziedzictwa kulturowego zajmuje ważne miejsce. Wyszczególnione też zostały konkretne działania, które są zbieżne z *działaniami Programu opieki*. Są to:

1. Rozpoznanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego w celu zgromadzenia informacji na temat cennych pozostałości po wielowiekowej i wielokulturowej historii.
2. Inwentaryzacja i ewidencja zabytków kultury materialnej i niematerialnej regionu.
3. Prowadzenie prac badawczo-naukowych związanych z dziedzictwem kulturowym województwa.
4. Popularyzacja wyników badań i wykorzystanie ich w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym oraz w dziedzinach pokrewnych.
5. Rewaloryzacja materialnego dziedzictwa kulturowego województwa, ze szczególnym

uwzględnieniem zabytków ruchomych i nieruchomych wraz z ich zabytkowym otoczeniem, wyposażenia, wystroju i kolekcji oraz układów urbanistycznych, ruralistycznych i zabytkowych zespołów budowlanych i parkowych.

6. Podejmowanie działań na rzecz fizycznej ochrony zabytków przed zagrożeniami.
7. Upowszechnianie wiedzy o znaczeniu i wartości dziedzictwa kulturowego poprzez inicjowanie i realizację programów edukacyjnych, szkoleniowych i promocyjnych.
8. Budzenie wrażliwości społecznej i kształtowanie postaw odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe województwa i jego przekazanie następnym pokoleniom w niezmienionej formie.
9. Ochrona tożsamości kulturowej mieszkańców województwa, poprzez położenie nacisku na tolerancję i pozyskiwanie wiedzy na temat różnorodności narodowo-etniczno-religijnej charakterystycznej dla terenów obecnego województwa podkarpackiego.
10. Aktywizacja społeczności lokalnych, organizacji pozarządowych i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie przejmowania zabytków i adaptacji ich na cele kulturalne umożliwiające poszanowanie ich pierwotnego charakteru.
11. Inicjowanie i realizacja projektów dotyczących pozamaterialnej sfery dziedzictwa kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem działań zmierzających do integracji społeczności regionalnej województwa wokół kultywowania tradycji i popularyzowania odmienności kulturowej województwa.
12. Tworzenie parków kulturowych dla ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla lokalnej tradycji budowlanej i osadniczej.
13. Udostępnianie dziedzictwa kulturowego województwa poprzez realizację projektów mających na celu powstanie infrastruktury umożliwiającej jego prezentację i promocję, w tym tworzenie szlaków tematycznych obejmujących najcenniejsze i najważniejsze miejsca z punktu widzenia wartości historyczno-kulturowej.

W innych celach strategicznych wskazano też szereg działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, w tym m.in. rozwój muzeów, digitalizacja zbiorów, szereg działań promocyjnych, edukacyjnych i dokumentacyjnych odnoszących się nie tylko do szeroko pojętej kultury, lecz również ściśle w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego, a także rozwój turystyki w oparciu o obiekty zabytkowe.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego (obecnie trwają prace nad aktualizacją Planu).

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w tym planie zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa polami strategicznymi, priorytetami, celami i kierunkami działań. Wśród nich trzecie pole strategiczne to *Kultura, turystyka i ochrona środowiska*. W ramach tego pola za priorytet przyjęto *Rozwój kultury i ochronę walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu jako warunek podniesienia konkurencyjności produktu turystycznego*. Za jeden z trzech przyjętych w jego ramach celów strategicznych uznano *wzbogacenie istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i unikatowych wartościach przyrodniczo-kulturowych*. Jednym ze sposobów realizacji tego celu winna być *rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, wartości krajobrazowych i przyrodniczych oraz rozwój działalności kulturowej jako podstawy tworzenia produktu turystycznego*.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w Planie zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- *ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładów przestrzennych w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego,*

- przeznaczanie obszarów predysponowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,
- tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wielkoprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,
- promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,
- zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno-gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,
- ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.

W Planie zawarto też *Ustalenia w zakresie ochrony, kształtowania i racjonalnego wykorzystania krajobrazu kulturowego*, w których określono i wymieniono m.in.: obszary szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, obszary rezerwatów kulturowych, obiekty zabytkowe i zespoły obiektów zabytkowych przewidziane do szczególnej ochrony i wykorzystania turystycznego (m.in. jako Pomniki Historii). Wskazano także na historyczne układy urbanistyczne przewidziane do szczególnej ochrony, obiekty i zespoły obiektów wymagające stałej ochrony konserwatorskiej, istniejące i projektowane szlaki kulturowe oraz określono zasady ochrony i zagospodarowania przestrzennego na obszarach szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, jak również zasady ochrony układów urbanistycznych objętych szczególną ochroną. W Planie sformułowano także podstawowe cele i zasady realizacji oraz wyznaczono ogólnie obszar „Programu ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego terenów przygranicznych w zakresie unikatowej architektury drewnianej”.

Wykonana metodą SWOT synteza uwarunkowań wśród mocnych i słabych stron województwa uwzględnia także problemy dotyczące dziedzictwa kulturowego.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo-przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, ochrony zabytkowej architektury drewnianej terenów pogranicza, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych, stref uzdrowiskowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewaloryzacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów proponowanych Pomników Historii.

W Planie zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym (między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego), których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w Planie celów.

5. Programy opieki nad zabytkami w województwie podkarpackim - gminne i powiatowe

W 2003 Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nałożyła na samorządy

lokalne (gminy, powiaty) obowiązek opracowania gminnych/powiatowych programów opieki nad zabytkami. Zgodnie z danymi opublikowanymi w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego (stan na wrzesień 2013) na 160 gmin województwa podkarpackiego 55 gmin uchwaliło gminny program opieki nad zabytkami (z czego 4 programy są nieaktualne). Zatem w skali województwa 32% gmin posiada aktualne programy opieki nad zabytkami. Aktualne gminne programy posiadają następujące miasta i gminy: Gmina Kuryłówka na lata 2010-2014, Gmina Grodzisko Dolne 2010-2013, Miasto Łańcut 2010-2013, Gmina Niwiska – na lata 2010-2013, Gmina Zarzecze – na lata 2010-2013, Gmina Pysznica – na lata 2010-2013, Miasto i Gmina Sokołów Małopolski – na lata 2011-2015, Miasto Dynów – na lata 2011-2014, Gmina Dynów – na lata 2012-2016, Miasto Leżajsk – na lata 2011-2014, Miasto i Gmina Kańczuga – na lata 2012-2015, Gmina Padew Narodowa – na lata 2012-2015, Gmina Dzikowiec – na lata 2011-2014, Gmina Majdan Królewski – na lata 2012-2015, Gmina Chmielnik – na lata 2012-2015, Gmina Łańcut – na lata 2012-2016, Miasto i Gmina Błażowa – na lata 2012-2015, Gmina Żyraków – na lata 2012-2015, Gmina Nozdrzec – na lata 2012-2015, Gmina Cmolas – na lata 2012-2015, Gmina Niebylec – na lata 2013-2016, Miasto Rzeszów – na lata 2013-2016, Gmina Hyżne – na lata 2013-2016, Gmina Strzyżów – na lata 2013-2016, Gmina Orły – na lata 2012-2016, Gmina Niebylec – na lata 2013-2017, Gmina Wiśniowa – na lata 2013-2016, Gmina Czudec – na lata 2013-2016, Gmina Rakszawa – na lata 2012-2016, Miasto Przemyśl – na lata 2012-2016, Gmina Wielopole Skrzyńskie – na lata 2012-2016, Gmina Markowa – na lata 2013-2016, Gmina Pilzno – na lata 2012-2015, Gmina Ostrów – na lata 2012-2016, Gmina Brzozów – na lata 2013-2016, Gmina Lubenia – na lata 2013-2016, Gmina Pawłosiów – na lata 2013-2016, Gmina Krasne – na lata 2013-2016, Miasto i Gmina Ropczyce – na lata 2013-2017, Gmina Raniżów – na lata 2012-2016, Miasto Lubaczów – na lata 2013-2016, Miasto Jarosław – na lata 2013-2016, Gmina Białobrzegi – na lata 2012-2015, Gmina Żurawica – na lata 2012-2016, Gmina Sędziszów Małopolski – na lata 2013-2016, Miasto i Gmina Głogów Młp. – na lata 2013-2016, Gmina Leżajsk – na lata 2012-2016, Gmina Trzebownisko – na lata 2013-2016, Gmina Brzostek – na lata 2012-2015, Gmina Jodłowa – na lata 2013-2016, Gmina Kamień – na lata 2013-2016.

Wśród miast będących siedzibą powiatu uchwalone gminne programy posiadają: Brzozów, Jarosław, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Przemyśl, Ropczyce i Sędziszów Małopolski, Rzeszów, Strzyżów. W przypadku programów powiatowych na 21 powiatów tylko Powiat lubaczowski i Powiat kolbuszowski opracował i uchwalił powiatowy program (Powiat Lubaczowski – na lata 2012-2015, Powiat Kolbuszowski – na lata 2013-2017).

II. CELE PROGRAMU W ŚWIEtle USTAWY Z DNIA 23 LIPCA 2003 r. O OCHRONIE ZABYTEKÓW I OPIECE NAD ZABYTEKAMI

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa, iż opracowanie programu opieki nad zabytkami ma na celu:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO

Poniższa charakterystyka zasobu zabytków na terenie województwa podkarpackiego jest w zasadniczej części opracowaniem, które zamieszczone zostało w *Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*. W ramach opracowania niniejszego Programu dokonano aktualizacji stanu ilościowego obiektów i zespołów obiektów nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków oraz muzeów i eksponatów muzealnych, zaktualizowano i rozbudowano części dotyczące: obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz Pomników Historii, a także wprowadzono korekty i uzupełnienia w tekście odnoszącym się do charakterystyki poszczególnych rodzajów zabytków. Większych zmian dokonano w podrozdziałach dotyczących zabytków archeologicznych i zabytków ruchomych.

1. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnym znaczeniu dla regionu

Omówienie zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego podzielono na cztery zasadnicze części. W pierwszej wykazano obiekty objęte szczególną formą ochrony, jaką stanowi wpis na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO. W części drugiej omówiono zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony określonymi w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.*, do jakich należą: uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, wpis do rejestru zabytków i ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. W części trzeciej omówiono zagadnienie ewidencji zabytków, do prowadzenia której na mocy wspomnianej ustawy zobligowane są samorządy gminne. W ostatniej, czwartej części, podjęto próbę ogólnej charakterystyki zasobu zabytków nieruchomych z terenu województwa podkarpackiego.

Zarówno Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO, jak i Lista Pomników Historii stanowią istotny wyróżnik, mający informować społeczeństwo o nadzwyczajnych – w skali globu lub kraju – walorach danego zabytkowego obiektu czy zespołu. W ten sposób wyróżniają się one wśród wielu tysięcy zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków czy licznych budowli, których ochronę zapewniają ustalenia zawarte w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

1.1. Zabytki nieruchome województwa podkarpackiego na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

Idea utworzenia tejże listy wiązała się z przyjętą w 1972 r. przez Konferencję Generalną UNESCO *Konwencją Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego*. Po ratyfikowaniu jej przez 20 państw *Konwencja* weszła w życie w 1975 r. Polska ratyfikowała *Konwencję* w 1976 r. Pierwsza lista ogłoszona została w r. 1978. Z Polski na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO wpisanych jest obecnie 14 miejsc.

W rozumieniu *Konwencji* za „dziedzictwo kulturalne” uważane są m.in.:

- zabytki; dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

- zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe; dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Miejsca wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa wyróżnia tzw. wyjątkowa uniwersalna wartość. Światowe Dziedzictwo ma przedstawiać różnorodność kulturalną i bogactwo natury wszystkich regionów świata. Warunkiem wpisu miejsca na Listę UNESCO jest ocena jego wartości oraz systemu ochrony. Ocena dóbr ma charakter porównawczy. Dobro musi spełniać jedno lub więcej z 10 kryteriów ustanowionych przez Komitet (6 dla dóbr kultury i 4 dla dóbr natury). Warunkiem wpisu miejsca o charakterze kulturowym na Listę Światowego Dziedzictwa jest uznanie wyjątkowej wartości uniwersalnej w oparciu o co najmniej jedno spośród pięciu przedstawionych poniżej kryteriów, kryterium VI może być stosowane jedynie jako kryterium uzupełniające. Dobra natury wpisywane są w oparciu o jedno lub kilka z kryteriów VII-X.

Dobro musi też spełniać warunek integralności (wszystkie dobra) i autentyczności (dobra kulturowe) oraz posiadać efektywny system ochrony i zarządzania. Każde dobro musi mieć określone granice oraz wyznaczone tzw. strefy buforowe. Konieczne jest zatem także zagwarantowanie prawnej ochrony otoczenia zabytku.

Kryteria - dobro powinno:

- I. stanowić wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub
- II. ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu; lub
- III. nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej; lub
- IV. być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub
- V. być wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli /dane dobro/ stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian; lub
- VI. być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (Komitet jest zdania, że kryterium to powinno być stosowane na ogół łącznie z innymi kryteriami);
- VII. obejmować najbardziej niezwykle zjawiska przyrodnicze lub obszary o wyjątkowym naturalnym pięknie i znaczeniu estetycznym; lub
- VIII. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla głównych etapów historii Ziemi, włączając świadectwa rozwijającego się na niej życia; trwających procesów geologicznych istotnych w tworzeniu rzeźby terenu, bądź form geomorfologicznych lub fizjograficznych o dużym znaczeniu; lub
- IX. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, słodkowodnych, nadbrzeżnych i morskich; lub
- X. obejmować siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochro-

ny in situ różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody.

Wpis na listę oznacza nie tylko prestiż, ale także zobowiązanie do stałej opieki nad wpisanim na listę obiektem ze strony państwa i społeczności lokalnej, gdyż głównym celem Listy jest zapewnienie właściwej ochrony tych najcenniejszych dóbr.

Na **Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO** z terenu województwa podkarpackiego znajduje się obecnie sześć obiektów, wpisanych w ramach dwóch wpisów seryjnych. Są to:

- dwa drewniane kościoły w Bliznem i Haczowie, które wpisano we wspólnej grupie z drewnianymi kościołami położonymi na terenie województwa małopolskiego (Binarowa, Dębno, Lipnica Murowana, Sękowa) pod nazwą *Drewniane Kościoły Południowej Małopolski*, na mocy decyzji z dnia 5 lipca 2003 r. oraz

- cztery drewniane cerkwie w: Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku wpisane w ramach wpisu transgranicznego, wraz z czterema cerkwiemi z terenu województwa małopolskiego (w: Brunarach Wyżnych, Kwiatoniu, Owczarach i Powroźniku) oraz ośmioma cerkwiemi położonymi na terenie Ukrainy (w: Drohobyczu, Matkowie, Jasinie, Potyliczu, Rohatyniu, Użoku, Werbiążu Niżnym i Żółkwi)

Decyzja w sprawie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa *Drewnianych cerkwi w polskim i ukraińskim regionie Karpat* zapadła 21 czerwca 2013 roku na 37. sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Drewniane Kościoły Południowej Małopolski – obiekty na terenie województwa podkarpackiego:

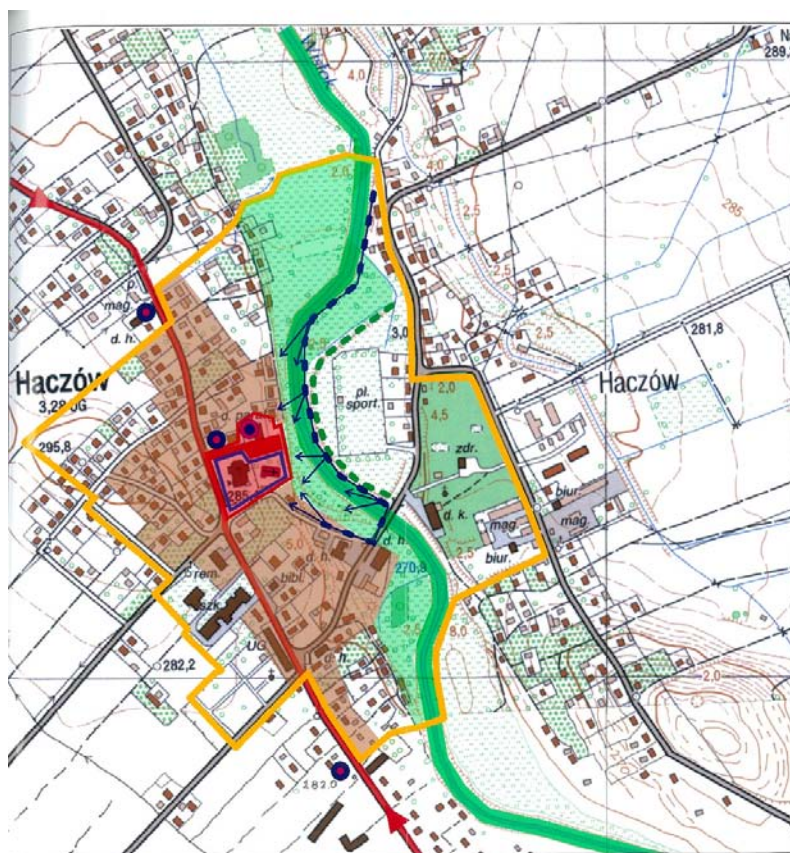
- **kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archaniola w Haczowie** (gm. Haczów, pow. brzozowski) wzniesiony w 4 ćwierci XIV w., gotycki, jednonawowy, z wieżą zwieńczoną izbicą. Strop i ściany wnętrza dekorowane polichromią pochodzącą z ok. 1494 r. Ołtarze barokowe z XVII w. Kościół należy do najstarszych i największych kościołów drewnianych w Polsce.

Kościół odznacza się malowniczością i monumentalizmem bryły. Jest tym cenniejszy, iż do naszych czasów przetrwał w stanie niemal nie zmienionym pod względem konstrukcyjnym i z bogatym wystrojem malarskim o bogatym programie ikonograficzno-ideowym i wysokim poziomie artystycznym. Polichromie pochodzą z kilku okresów. Unikatową wartością odznacza się zwłaszcza monumentalna gotycka polichromia figuralna z ok. 1494 r. z przedstawieniami scen ze Starego i Nowego Testamentu, z wizerunkami świętych oraz zachowane pozostałości polichromii stropu z tego samego czasu.

- **kościół pw. Wszystkich Świętych w Bliznem** (gm. Jasienica Rosielna, pow. brzozowski) wzniesiony prawdopodobnie ok. poł. XV w. (pierwsza wzmianka o istnieniu parafii i kościoła pochodzi z 1470 r.), gotycki, jednonawowy z wieżą. Wnętrze dekorowane polichromią z poł. XVI, poł. XVII w. i z ok. 1700 r. Wyposażenie z różnych epok: późnogotyckie, manierystyczne i barokowe. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła znajdują się unikatowe drewniane zabudowania plebańskie. Kościół należy do najstarszych zabytków drewnianej architektury sakralnej w Polsce.

O wyjątkowym znaczeniu kościoła w Bliznem decyduje zarówno doskonale zachowana substancja architektoniczna (m. in. oryginalna XV-wieczna konstrukcja zrębu ścian oraz storczykowej więźby dachowej z ciesielskimi znakami montażowymi), niezwykle bogate wyposażenie ruchome, obejmujące sprzęty powstałe na przestrzeni od XVI do XIX w., jak też unikatowy zespół malowideł ściennych z XV-XVIII w. Do najcenniej-

szych elementów wystroju i wyposażenia należą m.in. XVI i XVII-wieczne figuralne polichromie oraz figura Madonny z 1 ćw. XVI w.

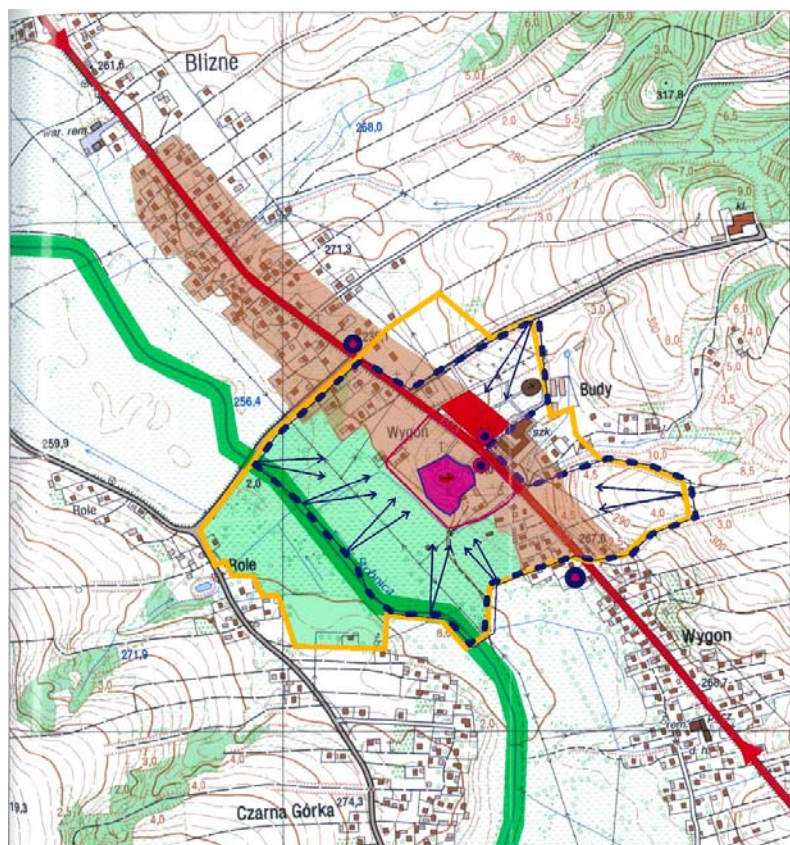
HACZÓW

Scale 1:5 000

SPATIAL AND MANAGEMENT DEVELOPMENT PLAN

LEGEND:

- Elements of existing state of object for inclusion in the World Heritage List**
- boundary of churchyard together with old tree-stands
 - area proposed for inclusion in World Heritage List
 - boundary of planned buffer zone
- Guidelines of development and management of area**
- Elements of conservatory management**
- area of prevention of nearest surroundings of church (current conservation of objects and/or revitalization of tree-stand)
 - "zone of target spatial UNESCO order" of neighborhood of object (finally the rural layout-architectural revalorisation)
 - nurturing and renaturalization of biological and botanical structure of water streams in area proposed to be included to the List or in proposed buffer zone
 - keeping and nurturing of meadows and natural complexes in area proposed to be included to the List or in proposed buffer zone
 - planned strips of isolation greenery
- Elements and facilities of information, promotion and touring use**
- main access road to the church of complex
 - by road landmarks on the boundary of proposed buffer zone and/or boundary of historical rural layout
 - permanent car parks and/or the strategic ones with information and promotion centers
 - Landscape-visual and photo routes with most attractive exposition axes and point

BLIZNE

Scale 1:5 000

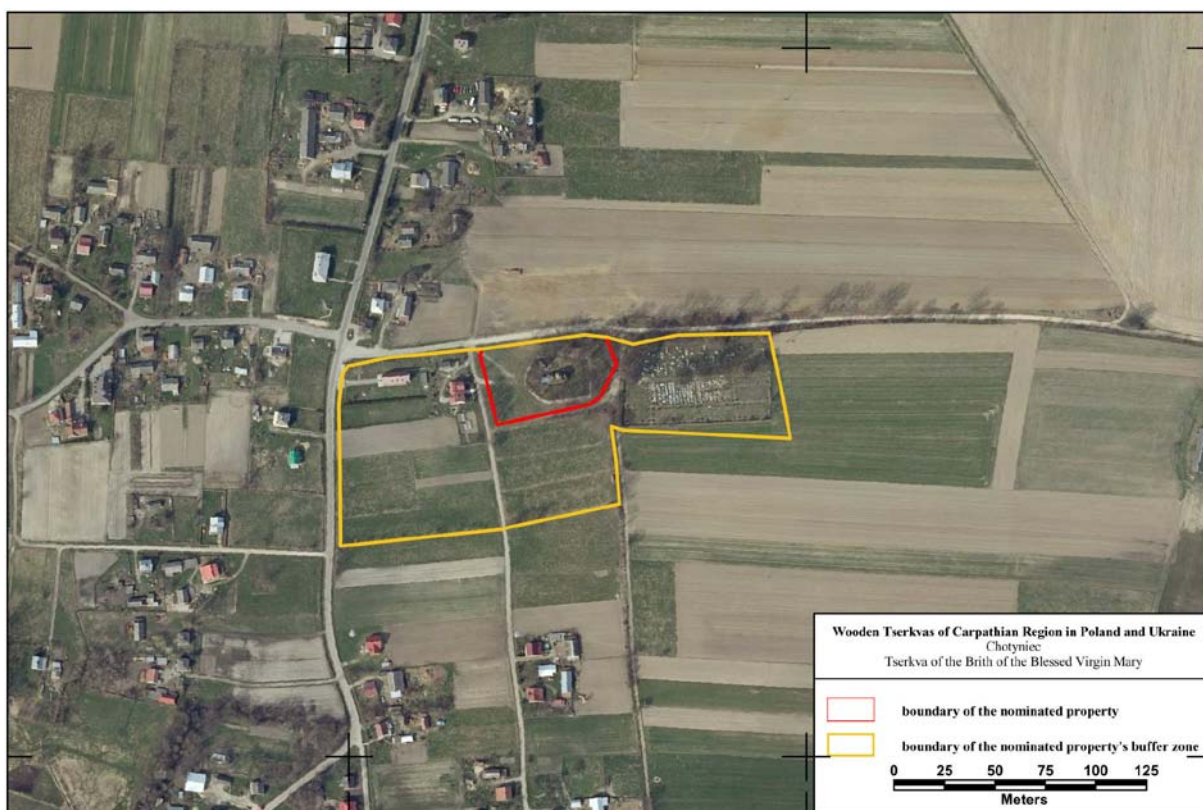
SPATIAL AND MANAGEMENT DEVELOPMENT PLAN

LEGEND:

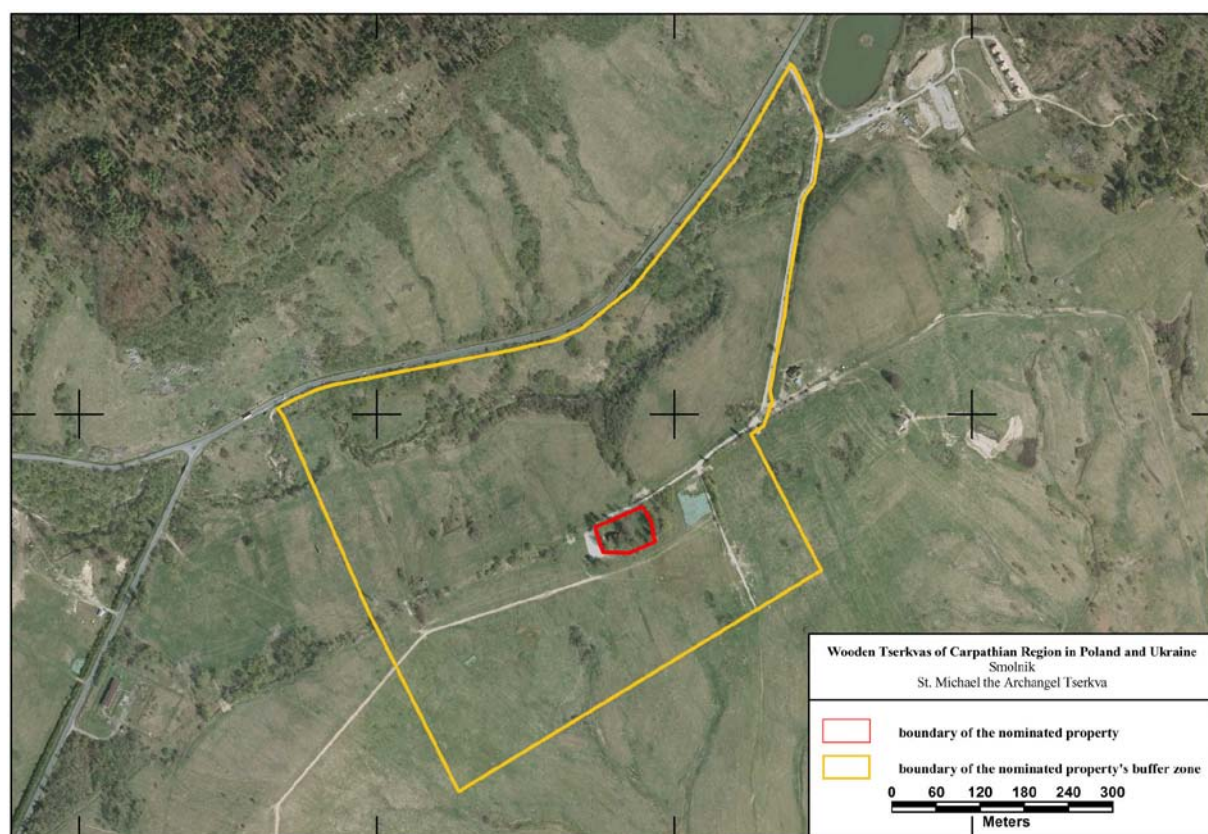
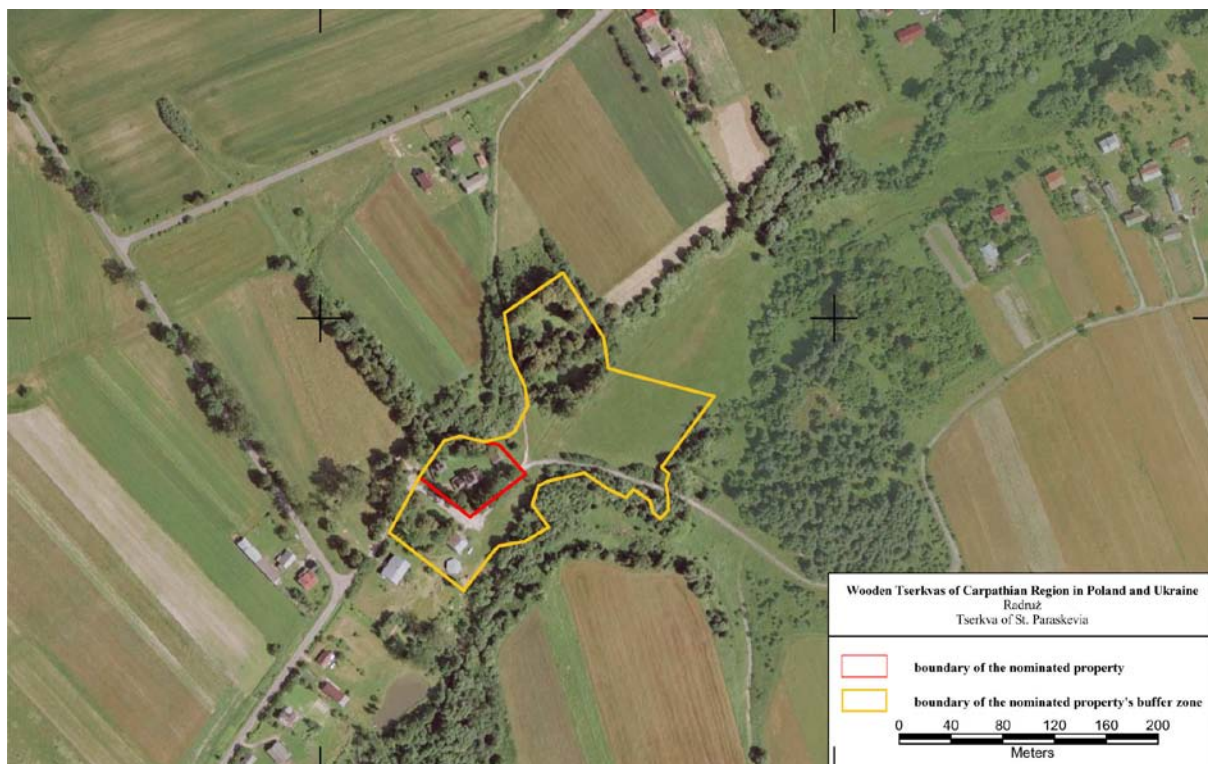
- Elements of existing state of object for inclusion in the World Heritage List**
- boundary of churchyard together with old tree-stands
 - area proposed for inclusion in World Heritage List
 - boundary of planned buffer zone
- Guidelines of development and management of area**
- Elements of conservatory management**
- area of prevention of nearest surroundings of church (current conservation of objects and/or revitalization of tree-stand)
 - "zone of target spatial UNESCO order" of neighborhood of object (finally the rural layout-architectural revalorisation)
 - nurturing and renaturalization of biological and botanical structure of water streams in area proposed to be included to the List or in proposed buffer zone
 - keeping and nurturing of meadows and natural complexes in area proposed to be included to the List or in proposed buffer zone
 - planned strips of isolation greenery
- Elements and facilities of information, promotion and touring use**
- main access road to the church of complex
 - by road landmarks on the boundary of proposed buffer zone and/or boundary of historical rural layout
 - permanent car parks and/or the strategic ones with information and promotion centers
 - Landscape-visual and photo routes with most attractive exposition axes and point

Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat – obiekty na terenie województwa podkarpackiego

- **cerkiew gr.-kat. pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Chotyńcu** (gmina Radymno, pow. jarosławski) wybudowana ok. 1600 r. o konstrukcji zrębowej, przedsionek o konstrukcji ramowej. Świątynia zaliczana do tzw. nowszego typu halickiego. Ściany nawy zdobi figuralno-ornamentalna polichromia pochodząca z 1. poł. XVIII w. Na zrębie wschodnim nawy umieszczono pięciokondygnacyjny ikonostas, pochodzący najprawdopodobniej z 1671 r., częściowo zmodyfikowany w 1756 r. Zachował się też ołtarz boczny z ok. 1700 r. Cerkiew jest jedną z najstarszych drewnianych świątyń greckokatolickich w Polsce i reprezentuje rzadki rodzaj cerkwi z galerią wokół kaplicy. Obok cerkwi pozostałości dawnego cmentarza i drewniana dzwonnica.

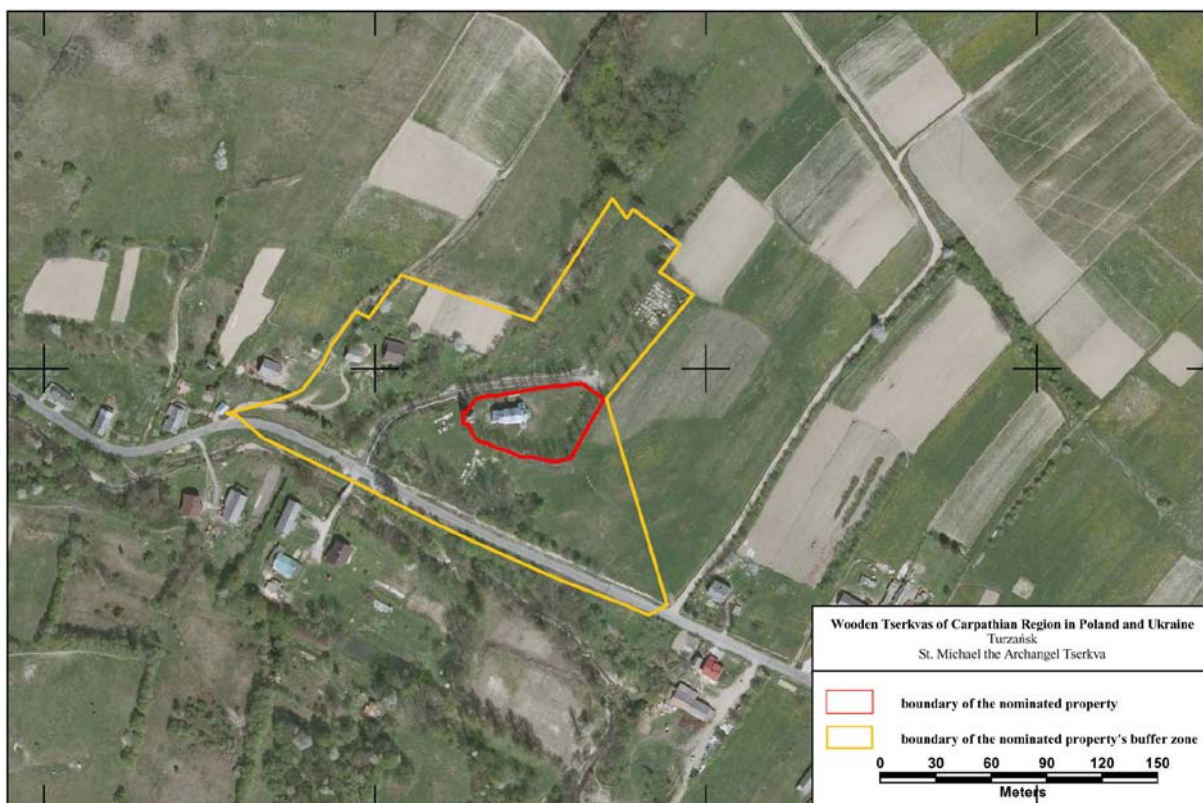

- **cerkiew gr.-kat. pw. św. Paraskewy w Radrużu** (obecnie filia Muzeum Kresów w Lubaczowie) (gmina Horyniec Zdrój, pow. lubaczowski) wzniesiona w IV. ćwierci XVI w. o konstrukcji zrębowej. Reprezentuje starszy wariant cerkwi typu halickiego. Zespół cerkiewny położony na wzniesieniu składa się z cerkwi otoczonej zabytkowym cmentarzem (najstarsze nagrobki z 1682 r.), drewnianej dzwonnicy o konstrukcji słupowo-ramowej, kamiennego muru z dwiema bramami oraz parterowego kamiennego budynku kostnicy. Świątynia ma plan trójdzielno-podłużny i jednokopułową bryłę. Wokół cerkwi wydane soboty wsparte na występujących belkach zrębu i słupkach. Na ścianie ikonostasowej i w sanktuarium polichromia z 1648 r. W 1699 r. zamontowano nowy ikonostas o odrębnej konstrukcji. Jest to jedna z najcenniejszych i najstarszych drewnianych cerkwi w Polsce, a kunszt jej wykonania świadczy, że wybudowana została przez zawodowych mistrzów doświadczonych w sztuce ciesielstwa późnogotyckiego

- **cerkiew gr.-kat. pw. św. Michała Archaniola w Smolniku**, obecnie kościół filialny rzym.-kat. (gmina Lutowska, pow. bieszczadzki) pochodząca z 1791 r. Usytuowana w opuszczonej i rozebranej po 1951 r. wsi. Budowla konstrukcji zrębowej, trójdzielna. Nad sanktuarium, nawą i babińcem jednozałomowe dachy namiotowe. Bryły sanktuarium, nawy i babińca powyżej opasania wyodrębnione, nie powiązane ze sobą.

Konstrukcja zrębowa ścian kontynuowana jest w czworobocznych kopułach nawy i sanktuarium oraz kolebkowym sklepieniu babińca. W górnej części ściany ikonostasu zachowana częściowo polichromia z końca XVIII w. z motywami podtrzymywanej przez anioły draperii z medalionami. Elementy pierwotnego wyposażenia cerkwi znajdują się w muzeach we Lwowie, Łańcucie, Sanoku. Znajdujące się we wnętrzu inne obiekty sztuki cerkiewnej – carskie wrota, obrazy pochodzą z różnych świątyń. Świątynia należy do nielicznie zachowanych w pld.-wsch. Polsce cerkwi bojkowskich.

- **Cerkiew greckokatolicka pw. św. Michała Archaniola w Turzańsku**, obecnie filialna cerkiew prawosławna, wzniesiona w latach 1801-1803, wyróżnia się planem trójdzielnym, wydłużonym; złożona z sanktuarium na rzucie kwadratu zamkniętego od wschodu trójbocznie z dwoma zakrystiami od północy i południa również zamkniętymi trójbocznie, szerszej nawy na rzucie kwadratu oraz węższego babińca i równego mu szerokością przedsionka. Świątynia charakteryzuje się równą wysokością zrębu ścian wszystkich trzech podstawowych członów świątyni; dachem jednokalenicowym, zwieńczonym okazałymi baniastymi hełmami ze ślepymi latarniami. Wewnątrz posiada niskie zrębowe kopuły. Przegroda ikonostasowa z 1 poł. XIX w. posiada jednorodną, oryginalną i pełną strukturę architektoniczną ramy; ikonostas z ikonami z końca XIX w. Bogata ikonografia malowideł pokrywających ściany i sklepienia nadaje wnętrzu świątyni niepowtarzalny charakter. Jest to jedna z nielicznych zachowanych cerkwi reprezentujących typ wschodniołemkowski. Zespół cerkiewny wraz z dzwonnica, cmentarzem i kamiennym murem wokół stanowi integralny element krajobrazu.

1.2. Zabytki nieruchome województwa podkarpackiego a prawne formy ich ochrony

Zespoły zabytkowe uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii

Na Liście Pomników Historii umieszcza się miejsca, które ze względu na znaczącą w dziejach kraju historię, wartości kulturowe i religijne, z uwagi na klasę architektury, bogactwo nagromadzonych cennych przedmiotów oraz piękno otaczającego je krajobrazu zasługują na szczególną uwagę i ochronę. Lista Pomników Historii prowadzona jest od roku 1994. Jej uzupełnienia dokonuje Prezydent Rzeczypospolitej w drodze rozporządzenia, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Minister może złożyć wniosek po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Aby wpis mógł zostać dokonany musi dotyczyć zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury. Granice wpisu precyzuje rozporządzenie Prezydenta RP o uznaniu za pomnik historii. Obecnie (stan na 31.07.2013 r.) lista liczy 54 obiekty i zespoły obiektów.

Zespoły zabytkowe z terenu województwa podkarpackiego uznane przez Prezydenta RP za Pomnik Historii

Leżajsk – zespół klasztoru OO. Bernardynów

Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 13 kwietnia 2005 r. (Dz. U. 2005 nr 64 poz. 569)

Zespół składa się z:

- kościoła pw. Zwiastowania NMP, wzniesionego w latach 1618-1628,
- klasztoru zbudowanego przed 1637 rokiem, położonego w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni, od strony wschodniej,
- obwarowań otaczających zespół, powstałych w dwóch etapach, począwszy od 2. ćw. XVII w. (I etap) i po 1681 roku (II etap), następnie przekształconych w 1 połowie XVIII w.,
- dziedzińców i ogrodów, pochodzących z różnych okresów, przebudowywanych i przekształcanych.

Leżajski kościół oo. Bernardynów stanowi, zdaniem badaczy architektury polskiej XVII w., najznamienitsze dzieło sakralne muratorów lubelskich młodszej generacji. Charakterystyczne dla dzieł architektonicznych tego środowiska artystycznego formy zachowały się w bazylice leżajskiej przede wszystkim w architekturze zewnętrznej. Budowla ta stanowi ważne ogniwo w rozwoju architektury polskiej. Jest dobrym przykładem przerzutu form artystycznych jaki dokonywał się w XVII w. za pośrednictwem kongregacji bernardynów oraz obrazem przemian w układzie przestrzennym bazylik bernardyńskich budowanych na wschód od Wisły na przełomie I i II ćwierci XVII w. Zabudowania klasztorne wzniesione na czworobocznym planie z wirydarzem pośrodku oraz pawilonami dostawionymi do naroży stanowią przykład pałacowego schematu klasztoru bernardyńskiego. Kompletnie zachowany obwód obronny, w swojej różnorodnej formie, jest niezwykle interesującym zespołem ukazującym rozwój sztuki obronnej na przestrzeni XVII i pocz. XVIII w. Kościół i klasztor wyróżniają się też wyjątkowo cennym wystrojem i wyposażeniem, na który składają się m.in. ołtarze, prospekt organowy, stalle, dekoracje stiukowe i polichromie, obrazy i rzeźby. Większość tych elementów stanowi wybitne dzieła o dużej wartości artystycznej powstałe w różnych okresach i prezentujące różne style. Istotny jest też fakt, że w Leżajsku niejednokrotnie działali artyści sprowadzani z ważnych ośrodków Polski, których twórczość wywarła inspirujący wpływ na rozwój artystyczny mniejszych ośrodków regionu.

Celem ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne zespołu klasztornego, funkcjonującego nieprzerwanie od 400 lat.

Łańcut – zespół zamkowo-parkowy

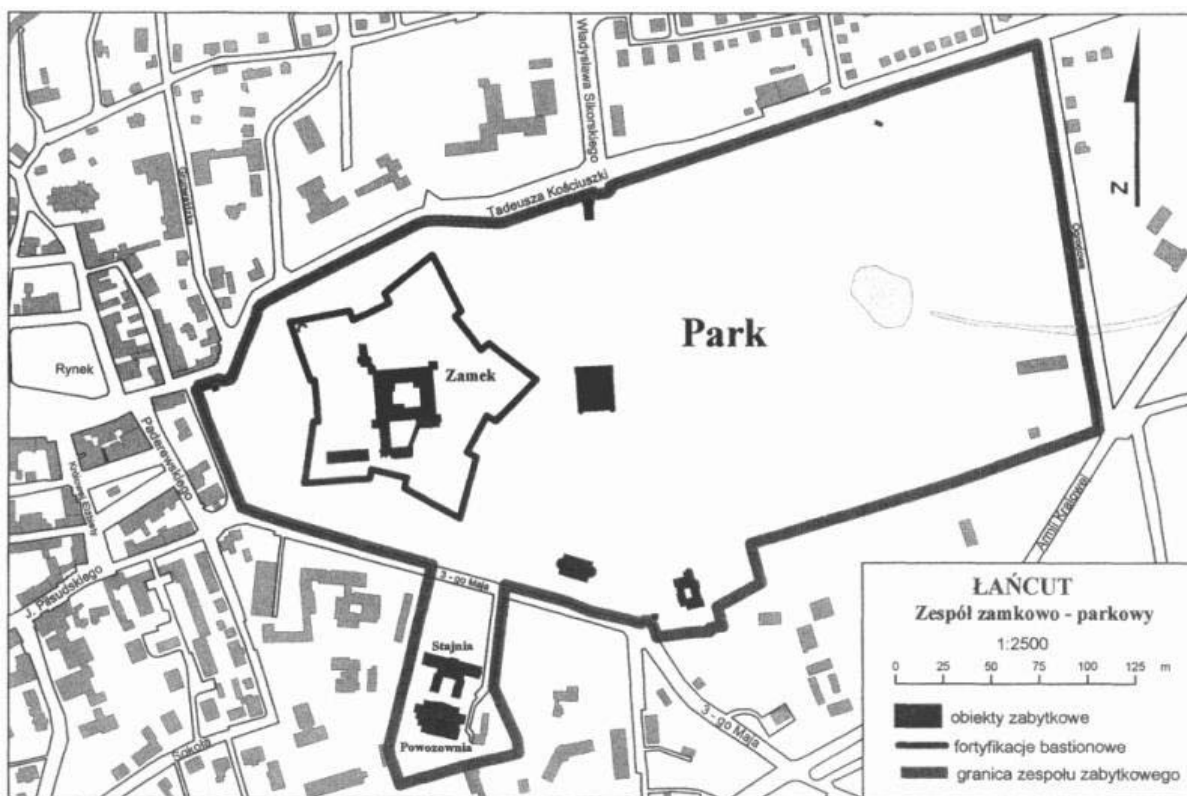
Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 sierpnia 2005 r. (Dz. U. 2005 nr 167 poz. 1402).

Zespół składa się z:

- Zamku - dawnej rezydencji Lubomirskich-Potockich (1629-1641, 2 poł. XVII w., XVIII-XX w.)
- Oranżerii (1798-1802)
- D. fortyfikacji bastionowych (1629-1641, 2 poł. XVII w.)
- Parku wewnętrznego z elementami architektury ogrodowej (m.in. Glorietta)
- Zameczku Romantycznego (ok. 1805, 1807)
- Ujeżdżalni (1828-1830)
- Storczykami (ok. 1904)
- Budynku d. Zarządu Ogrodów Łańcuckich (1899)
- Wartowni z bramą główną, Portierni, bramy północnej (XIX/XX w.)
- Stajni Cugowych (1829-1831, przeb. 1892) i Powozowni (1902)
- Parku z obiektami architektury ogrodowej (m.in. pawilon Elizin) oraz zespołem rzeźb parkowych

Zamek w Łańcutie wzniesiony został wraz z otaczającymi go fortyfikacjami w latach 1629-1641 dla Stanisława Lubomirskiego, oparty na schemacie „palazzo in fortezza” jako

czteroskrzydłowy z czterema wieżami w narożach, wpisany został w pięciobok bastionowych fortyfikacji typu staroholenderskiego. Za budowniczego zamku uznaje się Macieja Trapolę, a prace przy fortyfikacjach przypisuje się Krzysztofowi Mieroszewskiemu. Zamek i fortyfikacje przebudowane zostały w 2. połowie XVII wieku. Kolejna przebudowa miała miejsce w czasach Stanisława Lubomirskiego i Izabelli z Czarotoryskich Lubomirskiej. W trakcie kilkudziesięcioletniego okresu ich panowania (1745-1816) zamek w Łańcutu stracił swój obronny charakter, stając się rezydencją o charakterze typowo pałacowym otoczoną rozległym krajobrazowym parkiem angielskim, z powstałymi w tym czasie licznymi, typowymi dla tej epoki budowlami ogrodowymi. Na przełomie XIX/XX w., za Romana Potockiego i jego żony Elżbiety z Radziwiłłów Potockiej łańcucka rezydencja i jej otoczenie uległa wielkiej rozbudowie, przebudowie i modernizacji. Do prac tych zaangażowane były przede wszystkim firmy i architekci wiedeńscy. Zespół przekształcono w nowoczesną, komfortowo urządzonej rezydencję. Zespół zamkowo-parkowy w Łańcutu, powstały w kilku fazach, jest wyjątkową w skali polskiej wielką rezydencją magnacką wyróżniającą się zarówno rozmachem kompozycji przestrzennej, wysoką klasą artystyczną zabytkowych budynków wchodzących w skład zespołu reprezentujących różne style architektoniczne, jak również wyjątkowym wystrojem i wyposażeniem wnętrz oraz unikatowymi zbiorami muzealnymi (kolekcja pojazdów konnych, przedmiotów codziennego użytku, zbiór judaiców, zbiór sztuki cerkiewnej).

Park kulturowy

Park kulturowy to forma ochrony zabytków, wprowadzona na mocy *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Park kulturowy powołuje mocą uchwały rada gminy (lub rady gmin, jeśli obszar parku znajduje się na terenie kilku gmin), po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Utworzenie parku kulturowego ma na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazo-

wo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (art. 16.1. i 16. 5.).

Zasady postępowania przy powoływaniu parków kulturowych

Zasady postępowania przy powoływaniu parków kulturowych określa dokument pn. *Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania projektu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków*, przyjęty i zarekomendowany w dniu 6 października 2005 r. do stosowania przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury.

Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego (krajobraz kulturowy jest to *przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze* Art.16 Ustawy o ochronie zabytków) umożliwiającą zachowanie wyjątkowych wartości historyczno-kulturowych w jednoczesnym ewentualnym powiązaniu z ochroną środowiska przyrodniczego. Celem ustanowienia takiej formy ochrony jest potrzeba zachowania ciągłości tradycji krajobrazu i umożliwienie jego rozwoju zgodnie z tradycjami regionu.

Sposób powoływania parku kulturowego określa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. W art. 16 i 17 ustawy zawarto podstawowe zasady postępowania przy tworzeniu parku kulturowego, w tym:

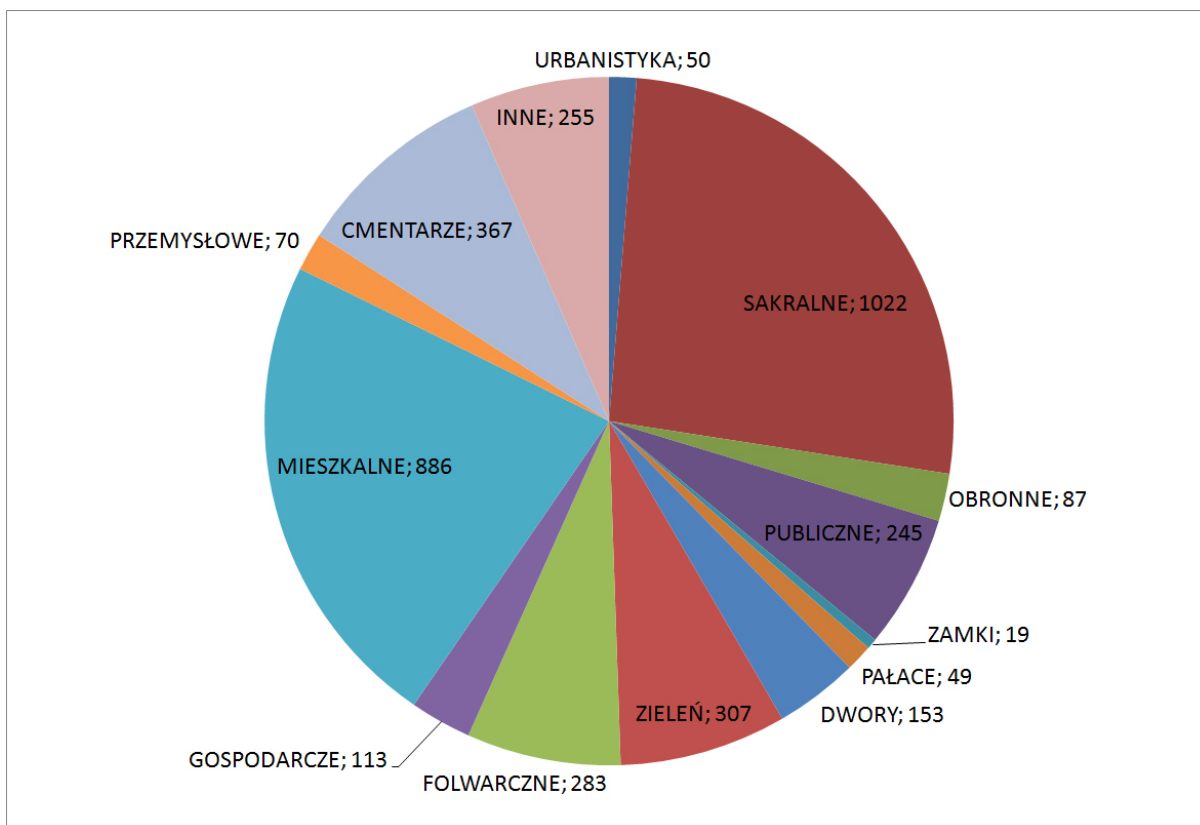
- powołanie parku kulturowego poprzez uchwałę rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej;
- określenie w uchwale nazwy parku kulturowego, jego granic, sposobu ochrony oraz zakazów i ograniczeń;
- sporządzenie, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, planu ochrony parku kulturowego i jego zatwierdzenie przez radę gminy;
- możliwość utworzenia jednostki organizacyjnej do zarządzania parkiem;
- obowiązek sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru parku kulturowego.

Do chwili obecnej na terenie województwa podkarpackiego został utworzony tylko jeden park kulturowy. Jest to park noszący nazwę „Park Kulturowy Zespołu Staromiejskiego oraz Zespołu Klasztornego OO. Dominikanów w Jarosławiu”, który został utworzony uchwałą Rady Miasta Jarosławia z dnia 23 marca 2009 r.

Rejestr zabytków

Rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Dla województwa podkarpackiego jest nim Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mający swą siedzibę w Przemyślu, dysponujący delegaturami w Krośnie, Rzeszowie i Tarnobrzegu. Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być też wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku (art. 9.2).

Wedle stanu na dzień 31.12.2012 r. na terenie województwa podkarpackiego znajduje się 3906 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków. W ramach wpisów układów urbanistycznych chronionych jest ponadto ponad 1000 obiektów.

Zabytki wpisane do rejestru (z wyłączeniem archeologii) z podziałem wg rodzajów (stan na dzień 31.12.2012 r.)

Ochrona ustalona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

Kwestie dotyczące ochrony zabytków w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym winny być uwzględniane w bardzo szerokim i kompleksowym zakresie, tj. przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województwa, planu zagospodarowania przestrzennego województwa, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatów, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dokumenty te powinny uwzględniać ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, wskazywać niezbędne rozwiązania, które przeciwdziałać będą zagrożeniom dla zabytków, zapewniać im ochronę przy realizacji inwestycji, a także przywracać je do jak najlepszego stanu. Ponadto, należy w nich ustalać przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu, biorąc przy tym pod uwagę uwarunkowania wynikające z opieki nad zabytkami.

Zgodnie z zapisami *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (art.19.1) wymienione zostały zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Są to zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków i zabytki nieruchome nie wpisane do rejestru zabytków, a znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków oraz parki kulturowe. Ponadto w studium i planie należy wprowadzić ustalenia zawarte w gminnym programie opieki nad zabytkami. Istotne znaczenie ma zawarta w *Ustawie* (art. 19.3) możliwość wyznaczania zarówno w studium jak i miejscowym planie stref ochrony konserwatorskiej obejmujących obszary, na których wprowadza się konieczne dla ochrony ograniczenia, zakazy i nakazy. W myśl *Ustawy* (art.20) projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Forma ochrony zagwarantowana w planie zagospodarowania przestrzennego posiada

pierwszorzędne znaczenie dla ochrony krajobrazu kulturowego. Ogólnopolskim problemem występującym także na terenie województwa podkarpackiego jest jednak znikoma ilość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

1.3. Zabytki nieruchome województwa podkarpackiego w wojewódzkich i gminnych ewidencjach zabytków

Wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa (art. 22.2.). Z kolei gminną ewidencję zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta). Ma ona formę zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków (art. 22.4.). Ewidencja jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art. 21).

Wpis zabytków nieruchomych do gminnej ewidencji zabytków stanowi podstawę do objęcia tych zabytków ochroną w formie zapisu w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art.19.1.).

Jak wspomniano, ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art. 21), a w przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami ustalenia tego programu uwzględnia się zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 19.2.).

1.4. Ogólna charakterystyka zasobu

Celem niniejszej charakterystyki jest zwrócenie uwagi na zespoły, obiekty i zjawiska najbardziej ciekawe i charakterystyczne dla województwa podkarpackiego. Zauważalne, być może, nierównomierne rozłożenie pewnych akcentów w niniejszym omówieniu wynika ze zróżnicowanego stanu badań nad poszczególnymi zagadnieniami, jak również z różnego stopnia rozpoznania całości zasobu. Przykładowo można tu skonfrontować dobrze już rozpoznaną drewnianą architekturę sakralną z wciąż bardzo słabo znanymi zasobami architektury przemysłowej (czy szerzej: zabytkami techniki), którymi tak naprawdę zainteresowano się dopiero przed kilku laty. Korzystając z niniejszej charakterystyki należy też mieć na uwadze zróżnicowany stopień nasycenia obszaru województwa określonymi obiektami, zmuszający do bardziej lub mniej rygorystycznej selekcji omawianego materiału.

Założenia urbanistyczne

Kwestią coraz częściej dostrzeganą przez lokalne samorzady jest porządkowanie przestrzeni rynkowych, będących często najtrwalszym w przestrzeni śladem początków danej miejscowości, a w przypadku miejscowości, które w ciągu dziejów utraciły prawa miejskie – dobitnym znakiem ich niegdysiejszego znaczenia.

Na terenie województwa podkarpackiego znajduje się bardzo duża liczba miast i miasteczek, których powstanie wiązać można z lokacją średniowieczną, najczęściej z zakładaniem miast na prawie magdeburskim począwszy od poł. XIV w. Spośród miejscowości o układach o średniowiecznej proveniencji na szczególną uwagę – z racji wciąż dobrze czytelnego średniowiecznego rozplanowania – zasługują: Babice, Baranów, Brzostek, Brzozów, Czudec, Dębowiec, Dukla, Dynów, Frysztak, Jaćmierz, Jarosław, Jasło, Jaśliska, Kańczuga, Kołaczyce, Krosno, Krzywca, Lesko, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Mrzygłód, Nowy Żmigród, Osiek Jasielski, Pilzno, Pruchnik, Przecław, Przemyśl, Przeworsk, Radymno, Rymanów, Rzeszów, Sanok, Sędziszów Małopolski, Strzyżów, Tyczyn, Wielopole Skrzyńskie, Zarszyn i Leżajsk, którego druga lokacja – na obecnym miejscu – nastąpiła dopiero w 1524 r., jednak jego układ ma zdecydowanie średniowieczną proveniencję.

W XVI-XVII w. dochodzi głównie do modernizacji układów miast wcześniejszych, łączących w rezultacie cechy miast średniowiecznych i nowożytnych (np. Jarosław, Przemysł). Zdarzały się również akcje zakładania nowych dzielnic miast istniejących (np. tzw. Nowe Miasto Lubomirskich w Rzeszowie). Nowe miasta z tego okresu ująć można w dwie zasadnicze grupy: miasta tzw. rezydencjonalne, złożone z pozostających we wzajemnych relacjach przestrzennych, kompozycyjnych i funkcjonalnych rezydencji właścicieli dóbr wraz z całą infrastrukturą towarzyszącą (m.in. czytelne do dzisiaj układy miejscowości: Kolbuszowa, Narol, Oleszyce, Sieniawa, Tarnobrzeg, Wielkie Oczy) oraz miasta – ośrodki gospodarcze, pełniące określone funkcje w kluczach prywatnych dóbr ziemskich. Jądem tych drugich miast były duże na ogół (większe od średniowiecznych) rynki (w połowie przypadków kwadratowe), często przecięte ulicami o układzie krzyżowym, posiadające w centrum wyróżniające się skalą ratusze. Założenia te nie posiadały placów pomocniczych. Ich centralnie położone rynki ogniskowały większość funkcji owych miast. Do miast tego typu należą m.in.: Cieszanów, Głogów Małopolski, Krzeszów, Radomyśl Wielki, Rozwadow, Rudnik, Sokołów Małopolski, Ulanów, Zaklików i Żołynia.

Należy tu jeszcze dodać, że część z wymienionych miejscowości nie posiada już praw miejskich (Babice, Czudec, Dębowiec, Jaćmierz, Jaśliska, Krzeszów, Krzywca, Mrzygłód, Nowy Żmigród, Osiek, Wielkie Oczy, Wielopole Skrzyńskie, Zarszyn, Żołynia) – w większości utraciły je w okresie międzywojennym i tuż po II wojnie światowej. Niektóre, jak np, Kołaczyce, Narol, Pruchnik czy Zaklików odzyskały je dopiero w ostatnich latach.

Spośród innych dawnych miast, które utraciły prawa miejskie, ale ich układ przestrzenny jest jeszcze częściowo czytelny w terenie warto wymienić takie jak: Baligród, Bircza, Błazowa, Dubiecko, Jawornik Polski, Korczyna, Lipsko, Niebylec, Płazów.

Ważne miejsce wśród przedsięwzięć przestrzennych epoki nowożytnej zajmuje w krajobrazie kulturowym województwa założenie Kalwarii Pałacowskiej, powstałe w XVII w., a w kolejnych stuleciach prze- i rozbudowywane.

Do nielicznych należą już dzisiaj miejscowości, które zachowały swój dawny charakter małomiasteczkowy, którego wyznacznikiem była głównie niska, na ogół drewniana, stypizowana zabudowa skoncentrowana głównie wokół prostokątnego placu rynkowego. W gronie tego typu miejscowości wymienić można przede wszystkim: Babice, Czudec, Dębowiec, Kołaczyce, Jaćmierz, Jaśliska, Mrzygłód, Osiek Jasielski, Pruchnik czy Ulanów. Nierzadko charakter ten pozostaje wciąż czytelny pomimo znaczącej wymiany starej substancji budowlanej (jak np. w Czudcu czy Osieku Jasielskim).

Istotne miejsce w rozwoju przestrzennym omawianego obszaru zajmują kolonie niemieckie, będące wynikiem józefińskiej akcji kolonizacyjnej z końca XVIII w. i początku XIX w., prowadzonej na mocy patentu cesarza Józefa II o kolonizacji rolnej z 17 września 1781 r., opartej na planowym tworzeniu jednostek osadniczych według szczegółowo zaprojektowanych wzorców. Wyróżnić tu można trzy zasadnicze skupiska tego osadnictwa, małe kolonie o zabudowie szeregowej, rozproszone w okolicach Mielca (m. in. Czermin – Hohenbach, Józefów – Josephsdorf, Sarnów – Reichsheim), Kolbuszowej (m. in. Dzikowiec – Wildenthal, Raniżów – Ranischau), Leżajska (m. in. Giedlarowa – Gillershof, Tarnawiec – Dornbach, Wola Żarczycka – Königsberg), Lubaczowa (m. in. Dziewięcierz – Einsingen, Opaka – Felsendorf, Polanka Horyniecka – Deutschbach) a także w okolicach Przemyśla (Nowe Sady – Falkenberg), Ustrzyk Dolnych (m.in. Bandrów – Deutsch Bandrow, Berehy Dolne – Siegenthal, Makowa Kolonia – Hohberg) i Ulanowa (Kurzyrna Mała i Wielka – Rauchersdorf Klein i Gross). Niestety problematyka ta ciągle nie jest jeszcze wystarczająco przebadana i rozpoznana, a istniejące w terenie relikty tej kolonizacji ulegają coraz większemu zatarciu.

Własną specyfiką wyróżniają się uzdrowiska, których układ przestrzenny był w pierwszym rzędzie konsekwencją uwarunkowań naturalnych – ukształtowania terenu, lokalizacji źródeł wód leczniczych i potoków oraz zalesienia. Dwa największe uzdrowiska wojewódz-

twą: Iwonicz Zdrój i Rymanów Zdrój, powstałe i w zasadniczym zrębie rozwinięte w XIX w. i pocz. XX w., usytuowano wśród lasów, w dolinach potoków (odpowiednio: Iwonickiego Potoku i Taboru) wyznaczających ich oś wzdłużną, przy której powstała uzdrowiskowa zabudowa, początkowo w znakomitej większości drewniana. Istotną pomiędzy nimi różnicą było jedynie stworzenie w Iwoniczu Zdroju wyraźnego centrum uzdrowiska, wyznaczonego przez budowlę prywatne założycieli zdroju – Załuskich i główne budowle publiczne wynikające z uzdrowiskowej funkcji miejscowości. Trzecie uzdrowisko znajdujące się na terenie województwa, Horyniec Zdrój, również o XIX-wiecznej genezie, założono także na terenie zaleśnionym, ale równinnym, jednak poza pałacem i utworzonym przed II wojną światową parkiem w zasadzie trudno w jego przypadku mówić o dawnych jego elementach.

Rozwój i rozbudowa uzdrowisk były (obok kolonii józefińskich) najbardziej czytelnymi, całościowymi koncepcjami przestrzennymi, jakie pojawiły się na omawianym obszarze w XIX w. Do całościowych koncepcji, ale związanych ściśle z funkcją militarną, zaliczyć należy także ogromne przedsięwzięcie, jakim była prowadzona od r. 1854 budowa twierdzy Przemyśl. Na inwestycję tę, kontynuowaną przez długie dziesięciolecia aż do wybuchu I wojny światowej, składały się forty, prochownie, magazyny, koszary, drogi forteczne i inne obiekty wojskowe, pozostające w logicznej relacji względem ogólnej koncepcji osnutej na kanwie dwóch pierścieni – wewnętrznego i zewnętrznego. Inwestycje tego samego rodzaju, jednakże na znacznie mniejszą skalę, objęły również Jarosław i Radymno.

Nie można również zapominać o kilku czynnikach, które wywarły znaczący wpływ na rozwój części miast – budowa linii kolejowych, stacjonowanie licznych oddziałów wojskowych oraz rozwój przemysłu naftowego. Usytuowanie zespołów dworców kolejowych, zespołów koszarowych oraz zakładów przemysłowych miały znaczący wpływ na kierunki rozwoju takich miast jak Jarosław, Jasło, Krosno, Przemyśl czy Rzeszów.

W okresie autonomii władze miast galicyjskich zobligowane były do opracowania, a następnie wdrożenia całościowych projektów regulacji, jednak tylko nieliczne z nich zdobyły się na taki wysiłek, nie zawsze zresztą realizując założenia przyjętego planu. Najczęściej plany takie powstawały po klęskach pożarów, przy czym bardziej niż w układ urbanistyczny ingerowały one w wymianę substancji budowlanej miast i miasteczek (z drewnianej na murowaną). Przykładami takich opracowań dla miejscowości z omawianego terenu mogą być plany regulacyjne Dynowa (1904), Sokołowa Młp. (po 1904 r.), Leżajska (1906-1907). Plan regulacji nie wymuszony wypadkami losowymi otrzymał natomiast m.in. Przemyśl (1891).

Zaznaczyć jednak należy, iż wiele było inicjatyw o mniejszej skali, nie determinujących wyglądu całych miast, a jedynie pewnych ich fragmentów. Do ciekawszych przedsięwzięć tego typu zaliczyć można m.in. założenie bulwarów nad Sanem w Przemyślu, wprowadzenie korespondującej z otoczeniem zabudowy willowej w miejscu ogrodów pałacowych w sąsiedztwie zamku w Rzeszowie, budowę i aranżację dróg dojazdowych do dworców kolejowych (np. ul. Lewakowskiego w Krośnie), aranżację nowego centrum Jasła wokół (nieistniejącego już w pierwotnej formie) gmachu sądu (rejon parku miejskiego). Warto też podkreślić ogromną popularność, jaką u schyłku XIX i na początku XX w. zaczęła cieszyć się kameralna zabudowa willowa, tworząca w miastach większe lub mniejsze (w zależności od możliwości parcelacyjnych i inwestycyjnych) enklawy. Przykłady takiej zabudowy znajdujemy m.in. w Jarosławiu, Krośnie, Łańcucie, Mielcu i Przemyślu, na mniejszą zaś skalę w Dębicy, Jasle, Leżajsku, Rzeszowie czy Strzyżowie.

Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście osiedla robotnicze. Te występujące na terenie województwa reprezentują różne typy rozplanowania i wzniesione zostały dla różnego rodzaju odbiorców. Mamy zatem osiedla lub zespoły budynków mieszkalnych zbudowane dla pracowników kolei (Jasło, Zagórz), cegielni (Szówsko – obecnie w granicach Jarosławia) czy kadr kierowniczych rafinerii (Jedlicze). Inny charakter miały późniejsze osiedla, wznoszone w okresie międzywojennym i tuż po II wojnie światowej. Poszczególne budynki

wyróżniały się dużą skalą, brakiem lub silną redukcją detalu, wprowadzeniem dodatkowych, pozamieszkalnych funkcji (infrastruktury towarzyszącej), a także sporym rozmachem całych założeń (Zagórz-Zasław - osiedle dla pracowników fabryki celulozy).

Przedsięwzięć urbanistycznych o dużej skali nie brakło także w okresie międzywojennym. Powstały wówczas m.in. ogólne plany zabudowania dla Mielca, Rzeszowa i Stalowej Woli, zaprojektowane i zrealizowane w drugiej połowie lat 30. XX w. w ramach inwestycji związanych z Centralnym Okręgiem Przemysłowym. Warto też zwrócić uwagę na opracowany z dużym rozmachem przez Romana Felińskiego wcześniejszy, bo pochodzący z drugiej połowy lat 20. XX w., projekt rozwoju przestrzennego Krosna.

Równocześnie powstawały też założenia o mniejszej skali. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują osiedla mieszkaniowe, budowane przede wszystkim w ramach inwestycji związanych z Centralnym Okręgiem Przemysłowym, stanowiące na naszym terenie pokaźną ilościowo grupę. Wymienić tu należy osiedla w (Nowej) Dębie (przy Wytwórni Amunicji nr 3), Krajowicach pod Jasłem (zrealizowane częściowo, przy Państwowej Wytwórni Amunicji), Mielcu (przy PZL-WP nr 2), Pustkowie (przy Nowej Wytwórni Spółki Akcyjnej „Lignoza”), Pustyni koło Dębicy (zrealizowane częściowo, przy Walcowni Metali Kolorowych), Rzeszowie (przy PZL-WSS nr 2 i Fabryce H. Cegielskiego) i (Nowej) Sarzynie (przy Wytwórni Nitrozwiązków Organicznych „Nitroza”). Inwestycje związane z COP-em stanowiły też czynnik miastotwórczy. Konsekwencją rozwoju Nowej Dęby i Sarzyny Nowej było przyznanie tym osiedlom praw miejskich (1961 i 1973). Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza Stalowa Wola, która – jako ośrodek miejski – powstawała od podstaw na gruntach wsi Pławo począwszy od 1938 r. w związku z opracowanym przez E. Kwiatkowskiego programem budowy tzw. Zakładów Południowych. Przed wybuchem wojny powstały tu zakłady i osiedla przyfabryczne nazwane Stalowa Wola, a już w 1945 r. miejscowość otrzymała prawa miejskie.

Nie bez konsekwencji pozostał w urbanistyce naszych miast okres okupacji hitlerowskiej. Oznaczał on z jednej strony wstrzymanie lub zahamowanie wielu inwestycji (m.in. związanych z COP), z drugiej zaś wzmożenie działań, które były adekwatne do zamierzeń okupanta. Szczególnie wyrazistym przykładem było tu „udrożnienie” komunikacyjne Rzeszowa, przeprowadzone bez liczenia się z zastaną, nierzadko cenną historycznie zabudową. Okupanci na własną modłę przerabiali też rynki oraz ważniejsze ulice i place miast, wprowadzając odpowiadającą ich gustom, bardzo oszczędną małą architekturę i likwidując zbędne ich zdaniem ozdoby pokrywające sąsiadujące z tymi przestrzeniami budowle. Dochodziło wreszcie do barbarzyńskich, planowych zniszczeń, których najlepszym przykładem jest los zrównanego z ziemią Jasła.

Z założeń socrealistycznych warto wymienić m.in. pochodzącą z l. 50-60 XX w. zabudowę Stalowej Woli, będącą twórczym nawiązaniem do realizacji COP-owskich w tym mieście; osiedle mieszkalne z zapleczem handlowo-usługowym i kulturalnym w Rzeszowie oraz osiedle mieszkalne w Jasle.

Zabytki nieruchome

Architektura sakralna

W zasobie obiektów zabytkowych województwa podkarpackiego naczelne miejsce zajmują budowle sakralne. Reprezentują one wszystkie epoki historyczne obejmujące dzieje państwowości polskiej, będąc przy tym świadectwem wielokulturowości tego obszaru i wielożytności tradycji jego mieszkańców.

1. Kościoły rzymskokatolickie

1.1. Kościoły murowane

Najstarszymi relikiami architektury sakralnej na terenie województwa podkarpackiego, istotnymi do wymienienia w niniejszym kontekście, są rotundy w Przemyśle: pod katedrą

łacińską oraz wchodząca w skład palatium na Górze Zamkowej. Ich odnalezienie było swego czasu znaczącym odkryciem archeologicznym.

Znacznie bardziej bogato prezentuje się zasób świątyń gotyckich, wśród których do najwybitniejszych przykładów należą (pomijając obiekty znacząco przekształcone w późniejszych wiekach): katedra łacińska w Przemyślu (prezbiterium), kościoły parafialne w Bieżdziej, Jaśle, Krośnie, Lesku, Miechocinie (ob. Tarnobrzegu-Miechocinie), Pilźnie, Połomii, Przeworsku (Bożogrobców), Rzeszowie i Strzyżowie oraz kościoły klasztorne: franciszkanów w Krośnie i bernardynów w Przeworsku (wraz z częścią klasztoru).

Jeszcze liczniejszy jest zasób zabytkowej architektury sakralnej epoki nowożytnej. Niejednokrotnie kościoły i zespoły kościelne tej epoki wyróżniają się ciekawymi rozwiązaniami architektonicznymi, choć w grupie tej występują też obiekty skromne, wznoszone często w niewielkich miejscowościach i związane na ogół z prywatnym mecenatem szlachty. Na uwagę zasługują tu kościoły parafialne w: Babicach, Bielinach, Boguchwale, Brzozowie, Czerminie, Czudcu, Dukli, Dynowie, Hoczwi, Hyżnem, Krasnem, Łące, Mielcu, Nowotańcu, Radymnie, Rudołowice (ach),-Rymanowie, Sędziszowie Małopolskim, , Tyrawie Wołoskiej, Uhercach Mineralnych, Zagórz i Zaklikowie oraz kościoły klasztorne w: Borku Starym (dominikanów), Dukli (bernardynów), Jarosławiu (d. jezuitów – ob. farny, benedyktynek, dominikanów, reformatów), Kalwarii Pałacowskiej (franciszkanów), Krośnie (kapucynów), Leżajsku (bernardynów), Przemyślu (benedyktynek, franciszkanów, karmelitów, jezuitów, reformatów), Rozwadowie (ob. Stalowej Woli) (kapucynów), Rzeszowie (bernardynów i d. pijarów), Sędziszowie Młp. (kapucynów), Sieniawie (dominikanów), Starej Wsi (popauliński, ob. jezuicki), Tarnobrzegu (dominikanów), Tuligłowach (d. bożogrobców), Wielkich Oczach (dominikanów) i Zagórz (karmelitów – ob. w stanie ruiny). Cennym barokowym obiektem sakralnym jest też kaplica pw. Św. Huberta w Miłocinie z połowy XVIII w.

Grupę wciąż słabo rozpoznaną, a często wartościową pod względem klasy artystycznej, stanowią kościoły XIX-wieczne. Odrębną grupę stanowią tu stypizowane tzw. kościoły józefińskie, powstające w 1. połowie XIX w. (np. kościoły parafialne w Brzostku, Czarnej, Dzikowcu, Przewrotnem i Wesołej). W 3 ćw. XIX w. budownictwo sakralne uległo silnej intensyfikacji. Z dużej liczby powstałych wówczas świątyń warto wspomnieć kościoły parafialne w Bachórze, Dydni, Głogowie Małopolskim, Kosienicach, Padwi Narodowej, Sanoku, Zarzeczu, Zręcinie i Żołyni. Świadectwami szczególnie zintensyfikowanych działań inwestycyjnych w zakresie budownictwa sakralnego są bardzo liczne kościoły pochodzące z przełomu XIX/XX w i początku XX w., wznoszone zwłaszcza w południowej części dzisiejszego województwa podkarpackiego, wzbogaconej dzięki eksploatacji złóż ropy naftowej. W wielu przypadkach ich projektantami byli najwybitniejsi z architektów działających w Krakowie i Lwowie, wśród nich np. Teodor Talowski (autor m.in. kościołów parafialnych w Bóbrce, Chorzeli, Dobrzechowie, Kamieniu, Krościenku Wyżnym, Nagoszynie, Osobnicy czy Wadowicach Górnych), Sławomir Odrzywolski (np. kościoły parafialne w Albigowej, Miejsu Piastowym, Mrowli i Równem koło Dukli), Jan Sas-Zubrzycki (np. kościoły parafialne w Błażowej, Cieklinie, Górnem, Jedliczu, Lubatowej, Siedliskach-Bogusz, Sokołowie Małopolskim, Trześniowie, Zaleszanach i michalitów w Miejsu Piastowym) i Zygmunt Hendel (kościół parafialny w Rzeszowie-Staromieściu). Obok nich powstawały też wartościowe dzieła znaczących architektów miejscowych, np. niezwykle płodnego, związanego z Przemyślem Stanisława Majerskiego (m.in. kościoły parafialne w Birczy, Frysztaku, Kołaczycach, Korczyni, Lutowskich, Łubnie, Przeczycy i Przemyślu przy ul. Zana) czy Franciszka Stążkiewicza z Rzeszowa (kościół parafialny w Nienadówce, Trzcianie).

W okresie tym bardzo częste były też przebudowy lub rozbudowy istniejących już, starszych kościołów, mające miejsce w dwóch głównych okresach: na przełomie XVIII i XIX w. (np. Pilzno – d. kościół augustianów) oraz w 2. połowie XIX i na początku XX w. (np. katedra

łacińska w Przemyśle, kościoły parafialne w Dębicy, Łańcucie, Ropczycach i Starym Żmigrodzie oraz kościół franciszkanów w Sanoku).

Wartościowe kościoły powstawały również w okresie międzywojennym. Do najciekawszych należą m.in. neobarokowe kreacje: Bronisława Wiktora ze Lwowa (kościół parafialny w Przysietnicy), Jana Bagińskiego ze Lwowa (kościół w Rudniku nad Sanem), Wacława Krzyżanowskiego z Krakowa (kościół w Chmielowie). Interesującym i odmiennym przykładem architektury sakralnej tego okresu jest kościół w Krośnie-Polance projektu Mariana Osińskiego ze Lwowa. Warto też wskazać na modernistyczne świątynie w Dębowcu (xx. salezjanów), Dubiecku (autorstwa Krzywobłockiego i Piesiewicza), Pustkowie-Osiedlu i Rzeszowie (p.w. Chrystusa Króla). Na schyłek okresu międzywojennego i pierwsze lata powojenne przypada z kolei twórczość Wawrzyńca Dajczaka – projektanta, który zdominował w tym czasie architekturę świątyń tej części Polski (w równym stopniu, co Stanisław Majerski pokolenie wcześniej), autora kilkudziesięciu kościołów w takich m.in. miejscowościach jak: Budy Łańcuckie, Jasionów, Kosina, Medynia Głogowska, Rudna Wielka, Sarzyna i Szówsko.

1.2. Kościoły drewniane

Niezwykle istotnym przy charakterystyce dziedzictwa kulturowego województwa podkarpackiego elementem jest obecna do dziś znaczna liczba kościołów drewnianych. Drewniana architektura sakralna (zarówno kościoły jak i cerkwie) ukazuje bogactwo i różnorodność, niejednokrotnie wysoki poziom techniczny; jest tym elementem, który w sposób szczególny stanowi o tożsamości krajobrazu kulturowego regionu. Ważną, wyróżniającą województwo podkarpackie grupę stanowią w tym zasobie drewniane kościoły gotyckie. W grupie tej do najcenniejszych zalicza się kościoły: w Haczowie – jeden z najstarszych w Polsce zrębowych kościołów katolickich i w Bliznem oba o wyjątkowej wartości, autentyczności i integralności oraz bardzo dobrym stanie zachowania, co usankcjonowane zostało wpisaniem ich na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO. Obok tych najsłynniejszych, na terenie Małopolski południowo-wschodniej zachowały się też inne obiekty, które należą do grupy najstarszych zachowanych kościołów drewnianych i charakteryzują się wybitnymi walorami architektonicznymi. Do grupy tej zaliczyć możemy m.in. kościoły w: Domaradzu, Golcowej, Humniskach, Iwoniczu, Lubli, Lutczy, Łękach Górnych, Osieku Jasielskim i Trzciny oraz nieco późniejsze lub częściowo przekształcone, które zachowały jednak w układzie przestrzennym bądź w rozwiązaniach konstrukcyjnych tradycje późnogotyckie, m.in.: Brzeziny, Cmolas (kościół filialny), Gawłuszowice, Gogołów, Krzemienica, Nowosielce Przeworskie, Poręby Dymarskie, Święcany, Średnia Wieś.

Charakterystycznym wyróżnikiem najstarszego typu konstrukcyjnego zrębowych kościołów drewnianych jest zastosowanie tzw. systemu więźbowo-zaskrzynieniowego (i jego odmiany – systemu więźbowo-zaskrzynieniowo-zaczepowego). Za reprezentatywne przykłady mogą tu posłużyć wymienione już kościoły w: Haczowie, Bliznem, Trzciny, Święcanych, Łękach Górnych i Lubli. Tradycje późnogotyckiego ciesielstwa małopolskiego były bardzo mocno ugruntowane w architekturze sakralnej tych terenów, a stosowany typ konstrukcyjny i układ przestrzenny trwał bardzo długo.

Wpływ baroku ujawnił się najszybciej w stosowaniu detalu. Zmieniał się wówczas także układ świątyni: do dotychczasowej budowli dwuczłonowej, złożonej z nawy i prezbiterium, dostawiano wieże, stosując w nich odmienną, słupowo-ramową konstrukcję. Wyjątkowymi budowlami są kościoły barokowe nawiązujące do ówczesnych wzorców architektury murowanej, czego najlepszymi przykładami są XVIII-wieczne kościoły o dwuwieżowych elewacjach frontowych: w Jasienicy Rosielnej i Jaćmierzu. Do drewnianych kościołów doby baroku należy także monumentalny kościół w Krzeszowie, kościół parafialny i tzw. flisacki w Ulanowie czy nieco skromniejsze kościoły m. in. w: Bachórcu, Hucie Krzeszowskiej, Kosinie, Króliku Polskim, Rogach, Siennowie, Soninie, Wrocance.

Wśród kościołów, których realizacje przypadają na wiek XIX wskazać należy kościół w Klimkówce, kościół w Iwoniczu Zdroju – o konstrukcji szkieletowej i formie nawiązującej do zachodnioeuropejskiego budownictwa murowanego – oraz kościół z Jasionowa (obecnie w Zmiennicy) – o cechach barokowych, z elementami klasycystycznymi. Wiek XIX i początek wieku XX przyniósł także przebudowy i rozbudowy starszych obiektów m.in. w Domaradzu, Humniskach, Iwoniczu, Krośnie (kościół p.w. św. Wojciecha) czy Szebnicach.

Spośród kościołów wzniesionych w dwudziestoleciu międzywojennym na uwagę zasługuje kościół projektu Kazimierza Osińskiego w Lisznej, którego formy są rezultatem podjęcia próby pogodzenia tradycji z językiem architektury nowoczesnej oraz kościoły w Jabłonce (projektu B. Tretera) i Miękiszu Nowym (projektu K. Osińskiego), reprezentujące nurt bardziej tradycyjny.

2. Budownictwo cerkiewne

Istotnym wyróżnikiem zasobu dziedzictwa kulturowego na terenie obecnego województwa podkarpackiego jest jego różnorodność wynikająca przede wszystkim z historycznie uwarunkowanego położenia „na pograniczu kultur”. Stąd też charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego są nadal licznie zachowane (pomimo olbrzymich w strat dokonanych w okresie od II wojny światowej do dziś) cerkwie – zarówno drewniane, jak i murowane.

2.1. Cerkwie murowane

Najwcześniejsze relikty murowanego budownictwa cerkiewnego pochodzą z I ćw. XII w., są to fundamenty cerkwi katedralnej w Przemyślu (tzw. cerkwi Wołodara), usytuowane na dziedzińcu przemyskiego zamku.

Z okresu staropolskiego zachowały się jedynie nieliczne murowane cerkwie: w Posadzie Rybotyckiej – XV-XVI w., Kańczudze – I poł. XVII w. i w Jarosławiu – I poł. XVIII w., Sanoku – II poł. XVIII w. oraz dzwonnica katedry gr.-kat. w Przemyślu z II poł. XVIII w. Niewątpliwie najcenniejszą z nich jest obronna cerkiew w Posadzie Rybotyckiej z zachowaną unikatową polichromią z XVI w. Okazała cerkiew w Jarosławiu została mocno przekształcona w pocz. XX w. i jej forma odnosi się bardziej do tego właśnie czasu.

Koniec XVIII w. oraz I poł. XIX w. to okres wznoszenia tzw. terejańskich i józefińskich cerkwi opartych wprawdzie na stypizowanych projektach wypracowanych przez austriacką administrację budowlaną jednakże posiadających niejednokrotnie zindywidualizowane formy. Projekty te były oderwane od tradycji ruskiej architektury cerkiewnej, a wznoszone na ich podstawie cerkwie nie różniły się zasadniczo w formie od opartych na tym samym schemacie świątyń rzymskokatolickich. Cerkwie tego rodzaju zachowały się stosunkowo licznie na całym obszarze występowania budownictwa cerkiewnego w woj. podkarpackim (np. w Czaszynie, Łukowem, Odrzechowej, Pielni, Tarnawie Górnej, Tylawie, Woli Niżnej, Zagórze).

Oprócz ww. typowych cerkwi zachowały się z tego okresu nieliczne, interesujące obiekty o bardziej indywidualnych, klasycyzujących cechach (w Krzywczu, Leżajsku, Oleszyczach, Prałkowcach).

Wzmógł się ruch budowlany, podobnie jak w przypadku budownictwa kościelnego, można zaobserwować w II poł. XIX w. i pocz. XX w. aż po okres międzywojenny. Wznoszone w tym okresie cerkwie charakteryzują się stosunkowo dużą różnorodnością i wykazują tendencje powrotu do układów tradycyjnie kojarzonych z architekturą cerkiewną tj. trójdzielnego planu, układu krzyżowo-kopułowego (Cieszanów, Jaksmanice, Nowe Sioło, Przemyśl-Błonie i -Wilcze, Międzybrodzie, Niemstów, Oleszyce Stare, Sanok-Dąbrówka, Stary Dziaków, Surochów, Wapowce, Wysocko, Wróblak Królewski). Nasilający się w tym czasie ukraiński ruch nacjonalistyczny miał swoje przełożenie w poszukiwaniu stylu narodowego w architekturze, który coraz częściej upatrywano w neobizantyzmie. W ugruntowaniu tego po-

głędu wielki udział miał Bazyli Nahirny, projektant ponad 200 cerkwi, których rozwiązania powielano ponadto w setkach kolejnych budowli przez innych architektów jeszcze w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Spośród kilkunastu cerkwi tego architekta zachowanych na obszarze woj. podkarpackiego należy wymienić przede wszystkim świątynie w Dąbrowicy (pow. leżajski), Krasnej, Kuryłówce, Lubaczowie, Nowym Lublińcu, Ryszkowej Woli i Werchracie. Do interesujących cerkwi okresu międzywojennego należy też modernistyczna z elementami stylu neobizantyńskiego cerkiew bazylianów w Przemyśle projektu Lwa Lewińskiego ze Lwowa. Wyjątkowym przykładem wpływów architektury rosyjskiej na terenie województwa podkarpackiego jest cerkiew w Kulnie.

2.2. Cerkwie drewniane

Cerkwie drewniane prezentują tradycyjny typ konstrukcji zrębowej, a powszechną zasadą układu przestrzennego, istniejącą już w okresie staropolskim, jest stosowanie trójpodziału: sanktuarium-nawa-babiniec będącego uproszczeniem układu krzyżowo-kopułowego charakterystycznego dla architektury bizantyńskiej. Cerkwie te wyróżniają się bardzo często w krajobrazie specyficznym zwieńczeniem poszczególnych części baniastymi hełmami wież, kopułami i dachami brogowymi, tzw. wierchami (często uskokowymi). Zachowane cerkwie prezentują dużą różnorodność rozwiązań.

Za najstarszą znaną cerkiew drewnianą z terenu woj. podkarpackiego uznaje się cerkiew w Trepczy datowaną na XII w., której relikty (fundamenty) zlokalizowane na terenie średniowiecznego grodziska „Horodyszcze” odkryte zostały w trakcie badań archeologicznych.

W sposób szczególny wyróżnić należy cztery drewniane cerkwie wpisane w 2013 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Są to cerkiew w Radrużu pochodząca z ostatniej ćwierci XVI w. zaliczana do świątyń tzw. starego typu halickiego, cerkiew w Chotyńcu z początku XVII w. – świątynia nowszego typu halickiego, pochodząca z końca XVIII w. bojkowska cerkiew w Smolniku oraz cerkiew w Turzańsku z początku XIX w. zaliczana do grupy nielicznie już zachowanych świątyń reprezentujących tzw. typ wschodniołemkowski.

Do najstarszych zachowanych cerkwi drewnianych (poza wymienionymi już wyżej – Radrużem i Chotyńcem) zaliczyć należy świątynie w Gorajcu pochodząca z k. XVI w. i Uluczu - będące wybitnymi dziełami architektury drewnianej o wyjątkowych wartościach artystycznych i wysokim poziomie wykonania oraz ciekawych rozwiązaniach technicznych. Spośród innych niezwykle cennych cerkwi wzniesionych w okresie staropolskim należy wymienić pochodzące z XVII w. cerkwie w Dobrej Szlacheckiej (cerkiew bramna), Hawłowicach, Kruhelu Wielkim, Rudce, z I poł. XVIII w. w Czerteżu, Lesznie (Poździaczu), Łodzinie, Łukawcu, Młynach, Piątkowej, Równi, Tyniowicach, oraz z II poł. XVIII w. w Borchowie, Krościenku, Leżachowie, Ustianowej, Woli Wielkiej.

Budownictwo bojkowskie, o układzie trójdzielny, trójkopułowy, z charakterystycznymi zadaszeniami wspartymi na słupach lub belkach zrębu, na terenie woj. podkarpackiego reprezentuje zaledwie kilka obiektów. Są to XVIII-wieczne cerkwie w (wymienionym powyżej) Smolniku oraz znajdująca się w sanockim skansenie cerkiew z Grąziowej, a także pochodząca zapewne z XIX w. cerkiew w Liskowatym.

Osobnego omówienia wymagają stosunkowo jednolite formalnie cerkwie występujące na obszarze dawnego osadnictwa łemkowskiego. Ogólnie cerkwie te można podzielić obszarowo na dwie grupy – starszą, zachodnio- i młodszą, wschodniołemkowską. Do najbardziej charakterystycznych i najbardziej znanych przykładów cerkwi zachodniołemkowskich należą świątynie w Świątkowej Wielkiej, Świątkowej Małej, Krempnej oraz późniejsza w Kotani. Cerkwie typu zachodniołemkowskiego o trójdzielny planie z charakterystycznymi wieżami izbicowymi o pochyłych ścianach, zróżnicowaną wysokością poszczególnych członów budowli, z namiotowymi łamanymi dachami-kopułami oraz zwieńczeniami w formie baniastych

hełmów z pozornymi latarniami, malowniczo wpisują się w otaczający krajobraz Beskidu Niskiego.

Z terenów dawnej środkowej Łemkowszczyzny zachowały się jedynie cerkwie w Chyrowej (XVIII w.) i Bałuciance (zap. XVII w.). Zastosowanie w ich wnętrzach wielopolowych sklepień zrębowych było zapewne inspiracją dla twórców XIX-wiecznej architektury cerkiewnej wschodniej Łemkowszczyzny, której przykłady zachowały się m.in. w Komańczy (spalona we wrześniu 2006 r., a następnie zrekonstruowana), Rzepedzi, Turzańsku, Radoszycach i Wisłoku Wielkim. Na kształt tych cerkwi inspirująco wpłynęło też jak się wydaje, paradoksalnie, stypizowane sakralne budownictwo murowane okresu józefińskiego. Cerkwie te, tzw. wschodniołemkowskie, wyróżniają się wydłużonym planem z wieżą lub bez, równą wysokością zrębu, zwieńczeniami w formie cebulastych hełmów ze ślepymi latarniami.

Spośród cerkwi józefińskich wzniesionych w drewnie należy wymienić przede wszystkim świątynie istniejące w Tyrawie Solnej, Siemuszowej, Hołuczku, Rudence czy bardziej klasycyzujące w Czarnej i Rabem.

W przeciwieństwie do murowanych cerkwi z I poł. XIX w. drewniana architektura cerkiewna z tego czasu jest bardziej różnorodna. Oprócz powtarzanych w drewnie wzorców świątyń józefińskich (oczywiście powtarzanych na tyle na ile pozwalała odmienna specyfika budulca jakim jest drewno) stosowano również inne układy – trójdzielne (z kopułami lub wierchami) powszechne w okresie staropolskim (np. cerkiew w Liskowatym) jak i układy przestrzenne zmodyfikowane przez dążenie do ujednolicenia przestrzeni wnętrza (np. cerkwie w Babicach, Cewkowie i Obarzymie).

Równie interesująco prezentuje się zasób drewnianej architektury cerkiewnej z 2. połowy XIX w. i pocz. XX w. Opisane wyżej tendencje poszukiwania „stylu narodowego” w budownictwie murowanym dotyczyły w równym stopniu cerkwi drewnianych. W tym poszukiwaniu „stylu ruskiego” co bardziej ciekawe uczestniczyli nie tylko Ukraińcy ale również architekci polscy przyczyniając się w pewnym stopniu do kreowania drewnianego budownictwa cerkiewnego ukierunkowanego na „malowniczość”. Spośród licznych cerkwi drewnianych wzniesionych w tym czasie na szczególną uwagę zasługują cerkwie w Michniowcu, Jurowcach, Dobrej Szlacheckiej, Leszczowatym, Końskim, Wojtkowej, Chmielu, Bystrem, Jaworniku Ruskim, Szczutkowie.

Te tendencje uwypuklania malowniczości nasiliły się szczególnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W tym czasie powstały niezwykle interesujące cerkwie w Wielkich Oczach o nietypowej na tym terenie konstrukcji szachulcowej, Fredropolu-Kormanicach, Hoszowie, Olchowcu, Roztoce, czy dzwonnica cerkiewna w Młodowicach.

3. Synagogi

Ważnym świadkiem wielokulturowości terenów tworzących obecnie województwo podkarpackie są synagogi. Istniejące obecnie stanowią niewielką część zasobu, jaki istniał tu do II wojny światowej. Synagogi zachowane do dnia dzisiejszego pochodzą z różnych epok. Większość z nich została (zwłaszcza w okresie powojennym) w różnym stopniu przekształcona. Mamy wśród nich m.in. synagogi: XVII-wieczne: Staro- i Nowomiejska w Rzeszowie, Lesku i Rymanowie; XVIII-wieczne w: Dębicy, Łańcucie (z cenną polichromią) i Strzyżowie; XIX-wieczne w miejscowościach: Cieszanów, Dukla, Jarosław (tzw. duża przy ul. Opolskiej), Kolbuszowa, Niebylec (we wnętrzu zachowana polichromia), Przemyśl (przy ul. Unii Brzeskiej), Stary Dzików; z przełomu XIX/XX w. w Jarosławiu (tzw. mała przy pl. Bożnic) oraz pochodzące już z XX w. w: Medyce, Przemyślu – Nowa Synagoga, Radymnie, Sanoku, Sokołowie Młp. i Wielkich Oczach. W zasobie nie ma żadnej drewnianej synagogi.

Architektura rezydencjonalna

Reliktem najstarszej architektury rezydencjonalnej jest palatium usytuowane na Górze Zamkowej w Przemyślu. Przykładem średniowiecznej rezydencji gotyckiej są ruiny zamku w Odrzykoniu, zaś późne średniowiecze reprezentuje wieża mieszkalna w Rzemieniu oraz zamek w Sanoku, pochodzący już z pogranicza gotyku i renesansu.

Prawdziwy rozkwit architektury rezydencjonalnej na terenie województwa podkarpackiego przypada na okres nowożytny. Pojawia się wówczas duża różnorodność typów, tendencji stylowych i skali założeń, których program funkcjonalny poszerza się nierzadko o nowe elementy: czytelne w terenie fortyfikacje nowożytne, parki i ogrody, rozbudowane zaplecze gospodarcze. Zgodnie z ogólną tendencją funkcja reprezentacyjna zaczyna dominować nad funkcją obronną. Na szczególną uwagę zasługują rezydencje starsze, znajdujące się w takich miejscowościach jak: Baranów Sandomierski, Krasiczyn, Łańcut, Łęki Górne, Przemyśl (zamek), Węgierka (pozostałości zamku), a z nieco późniejszych: Boguchwała, Dukla, Haczów, Kombornia, Narol, Przeworsk (przebudowany w 2 poł. XIX w.), Rzeszów (pałac Lubomirskich), Sieniawa, Wysocko czy Wiśniowa.

U schyłku XVIII w. i na początku XIX w. w architekturze rezydencjonalnej do głosu dochodzi klasycyzm oraz romantyzm. Za reprezentatywne przykłady rezydencji z tego okresu uznać można na omawianym terenie siedziby w Dubiecku, Hawłowicach Dolnych, Końskiem, Kopytowej (obecnie prywatne Muzeum Kultury Szlacheckiej), Korzeniowie, Lesku, Leżajsku (dwór starościński, ob. Muzeum Ziemi Leżańskiej oraz pałac Miera, ob. budynek SS. Służebniczek NMP), Nienadowej, Rudniku nad Sanem, Rymanowie, Witkowicach, Zarzeczcu, Zawadzie, Zbydniowie, Żarnowcu (rozbudowany w k. XIX w.; ob. Muzeum Marii Konopnickiej), Żyznowie. Część z wymienionych powyżej dworów uległo w późniejszych okresach (XIX i XX w.) pewnym przekształceniom, rozbudowom itp., jednak do dziś zachowały one charakterystyczne cechy architektury rezydencjonalnej tego okresu.

Duże rozdrobnienie własności przy równoczesnym silnym dążeniu do posiadania własnej, w miarę możliwości reprezentacyjnej siedziby sprawiło, że rezydencje XIX-wieczne dominują w zasobie architektury rezydencjonalnej województwa podkarpackiego. Do najciekawszych spośród nich zaliczyć można pałace lub dwory w miejscowościach: Bakończyce, Bratkówka, Brzyska, Cieszacin Wielki, Dąbrowa, Dzikowiec, Gorajowice, Grabownica Starańska, Grębów, Iwonicz, Jasionka, Krosno-Polanka, Łączki Kucharskie, Niwiska, Przecław, Przewrotne, Rzemień (pałac), Roźwienica, Rzeszów-Słocina, Żuklin, Tyczyn, Urzejowice i Wzdów.

Wśród dworów z przełomu XIX/XX w. i początków XX w. warto wymienić te w miejscowościach: Bzianka, Izdebki, Lubzina, Łączki Jagiellońskie, Łopuszka Mała, Markowce, Mielec (pałac Oborskich), Olszanica, Pełkinie, Rokietnica, i Werynia. Charakterystyczne są też przykłady parterowych dworów XIX wiecznych, niekiedy klasycystycznych rozbudowywanych w początkach XX w. o piętrowe przybudówki (Jurowce, Miejsce Piastowe, Nowa Wieś Czudecka). Zachowały się też przykłady dworów pochodzących z okresu międzywojennego, np. w miejscowościach: Iwierzyce, Jedlicze czy Lipnik.

W grupie dworów na uwagę zasługują też dwory drewniane, usytuowane w miejscowościach: Brzeziny, Duńkowice, Lipnica Dolna, Przeworsk (dawny dwór z Krzeczowic), Targowiska, Trześniów, Żurawica. Kobylany (drewniany z 1935 r., z murowaną dobudówką z pocz. XX w.), Ładzin (z 2 poł. XVIII w. z murowaną piętrową częścią dobudowaną k. XIX w.)

Specyficznymi rezydencjami są: gmachy pałaców biskupich w Przemyślu (tzw. Pałac biskupa Kierskiego przy ul. Katedralnej oraz pałac biskupów greckokatolickich przy Placu Czackiego), willa biskupów przemyskich w Przysietnicy (drewniana), zespół pałacu myśliwskiego w Julinie (drewniany), zespół budynków dawnej Dyrekcji Lasów Ordynacji Potockich w Dąbrówkach (budynki drewniane i murowane, a wśród nich drewniany budynek tzw. łusz-

czarni nasion), a także dwór myśliwski w Piskorowicach-Mołyniach (murowany) czy pałac myśliwski w Tarnobrzegu-Mokrzyszowie.

Na zakończenie tego syntetycznego przedstawienia zespołów dworskich zachowanych na terenie województwa podkarpackiego trzeba też zwrócić uwagę, że siedziby szlacheckie były swego rodzaju jednostkami osadniczymi, w skład których wchodziła - poza dworem - inna zabudowa mieszkalna, a także budynki gospodarcze, usługowe, a nawet produkcyjne. Budynki i urządzenia, które związane były z funkcją rolno-hodowlaną zwykle wydzielane były w odrębny, niezależny zespół folwarczny. Założenie dworskie to zatem zespół wzajemnie ze sobą powiązanych elementów przestrzennych i kompozycyjnych: dwór wraz z drogą dojazdową, inne obiekty mieszkalne (np. oficyny), zespół budynków gospodarczych (np. stajnie, stodoły, obory, spichlerze), zespół zieleni (park, ogród ozdobny, ogrody użytkowe), budynki związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego (np. lodownie, serownie). Niekiedy występowały też obiekty przemysłu (np. młyn, browar, gorzelnia, olejarnia itp.). Ogrom wojennych i powojennych zniszczeń zespołów dworskich spowodował, że tego rodzaju założeń z zachowaną w większości strukturą i budynkami zachowało się stosunkowo niewiele. Zespoły folwarczne, będące immanentną częścią założeń dworskich występują w wielu wymienionych powyżej siedzibach. Niestety wiele obiektów zostało zniszczonych bądź przebudowanych, a zachowane często znajdują się w złym stanie technicznym (np. bardzo interesujące spichlerze w Niwiskach, Pawłosiowie, Sieniawie czy Zmiennicy albo pozostające w ruinie spichlerz w Myczkowcach). Wyjątkowym w skali województwa przykładem są natomiast dwa folwarki: Folwark na Dolnem i Folwark na Górnem w Łańcucie, które pomimo przekształceń stanowią nadal niezwykle cenne zespoły w tej kategorii obiektów zabytkowych i składają się z wielu zabytkowych budynków o różnorodnych pierwotnych funkcjach. Folwarki te istniejące już od XVIII w., rozbudowywane przez kolejnych właścicieli łańcuckiego zamku pełniły różnorodne funkcje: zaplecza gospodarczego zamku, wypoczynkowe, przemysłowe, a także mieszkalne.

Parki

Przy okazji omawiania zasobu nie można pominąć zabytkowych założeń ogrodowych.

Zachowanymi w naszym województwie typami zabytkowych założeń zieleni są: parki pałacowe, parki dworskie, zabytkowe aleje oraz parki miejskie i zdrojowe.

Spośród zachowanych parków zamkowych i pałacowych do najbardziej znanych i z pewnością najlepiej utrzymanych należą parki w: Łańcucie, Baranowie Sandomierskim, Krasiczynie, Przeworsku, Sieniawie i Tarnobrzegu-Dzikowie.

Z większych założeń wymienić należy ponadto parki pałacowe w: Dukli, Dubiecku, Gorajowicach, Grębowie, Iwoniczu, Horyńcu Zdroju, Jedliczu, Lubzinie, Łące, Maćkowicach, Medyce, Tarnobrzegu-Mokrzyszowie, Narolu, Olszanicy, Pełkiniach-Wygarkach, Przecławiu, Rudniku, Rudzie Różanieckiej, Rzemieniu, Strzyżowie, Tyczynie, Urzejowicach, Weryni, Wysocku, Wzdowie, Zarzeczcu i Żyznowie. Są to w większości założenia krajobrazowe, z końca XVIII i z XIX wieku.

W zespołach dworskich, które funkcjonowały w wielu miejscowościach, znajdowały się parki dworskie, niekiedy o niewielkiej powierzchni. Do dziś istnieje wiele założeń tego typu; znajdują się one w różnym stanie zachowania. Do lepiej zachowanych parków dworskich należą m.in. założenia w: Bielinach, Bieździadce, Błażowej, Bolestraszcach, Chmielowie, Chorzelowie, Dąbrówce Starzeńskiej, Dzikowcu, Iwierzycach, Jabłonce, Komborni, Łączkach Kucharskich, Łękach Górnych, Łopuszce Małej, Markowcach, Pawłosiowie, Przewrotnem, Rokietnicy, Rzeszowie-Słocinie, Strzegocicach, Szebniach, Tarnowcu, Trzcianie, Ropczycach-Witkowicach, Wiśniowej, Załężu, Zasowie, Zawadzie, Zbydniowie, Zmiennicy, Żarnowcu.

Wśród zabytkowej zieleni interesującym założeniem (głównie ze względów histo-

rycznych) jest łańcucki Dębnik (obecnie las komunalny) - stanowiący część historycznego założenia Zwierzyńca. Powstawanie Dębnika notuje się od 1758 r., tj. od wydania przez Lubomirskiego dekretu, w którym nowożeńcy zobowiązani byli do zasadzenia drzewka dębu.

Spośród założeń zieleni miejskiej na uwagę zasługują parki miejskie w Jarosławiu, Sanoku, Rzeszowie, Krośnie, Przemyśle (przy zamku, z unikatowym zespołem Domu Ogrodnika) i Jaśle, a także, specyficzne w swym charakterze parki zdrojowe: w Iwoniczu Zdroju, Rymanowie Zdroju i Horyńcu Zdroju.

Wśród zabytkowych alei wyróżnić należy przede wszystkim zespół alei w Łańcucie, założonych w XVIII i XIX w. wzdłuż dróg dojazdowych do miasta oraz łączących rezydencję z folwarkami (w tym m.in. z Ogrodem Włoskim, Bażantarnią i Zwierzyńcem). Obecnie pełnią rolę ulic położonych na wschód i północ od zamku z zachowanym częściowo drzewostanem. Są to aleje kasztanowe, lipowe, jesionowe, dębowe i grabowe. Nie wszystkie dotrwały do naszych czasów, niektóre zostały zdegradowane, inne zrekonstruowano. Inną wyjątkową w skali województwa jest aleja z robinii akacjowej w Dukli. Zachowały się także aleje w bezpośrednim sąsiedztwie folwarku w Albigoj, a także sporo alei dojazdowych do założeń dworskich m.in. w: Bielinach, Bachórzcu, Julinie-Wydrzu, Krościenku Wyżnym, Latoszynie, Narolu, Przyborowie, Rudnej Wielkiej, Tyniowicach, Wielkich Oczach, Wolicy, Wzdowie i Zależu, Zarzeczu, Żarnowcu.

Architektura obronna

Zachowane na terenie woj. podkarpackiego zabytki „architektury militaris” reprezentują różne okresy i systemy obronne. Obiekty te na przestrzeni dziejów stanowiły nieodłączny element krajobrazu kulturowego omawianego terenu. Obszar ten miał zawsze duże znaczenie strategiczne. Średniowieczne trakty handlowe biegnące z zachodu na wschód, w kierunku Rusi przez tzw. Bramę Przemyską i z zachodu na południe przez przełęcz karpackie na Węgry stanowiły także tradycyjne szlaki najazdów tatarskich, kozackich, rosyjskich, szwedzkich i węgierskich. Stąd wynikała potrzeba wznoszenia różnego rodzaju fortyfikacji od czasu wczesnego średniowiecza do 2 ćw. XX wieku. Na przestrzeni wieków, w miarę unowocześniania metod i środków oblężniczych, zmieniały (unowocześniały) się także systemy obronne.

W okresie wczesnego średniowiecza osady obronne otaczane były obwarowaniami ziemno-drewnianymi w tzw. systemie ścianowym. Wykorzystując z reguły naturalne właściwości obronne terenu, osady zakładano na szczytach wzgórz, na brzegach rzek, w terenach otoczonych bagnami. Po najdawniejszych zabytkach pozostały jedynie relikty archeologiczne, czasem czytelne w terenie ślady ziemnych wałów i fos. Przykładami są m.in.: wczesnośredniowieczne grodzisko „Horodyszczce” w Trepczy (stan. 2) z czterema pierścieniami obwałowań, jedna z najstarszych w Polsce osad obronnych z początków epoki brązu oraz wczesnego średniowiecza w Trzcinicy (stan 1), grodzisko „Parasol” w Bachórzcu (Chodorówka stan. 3), wczesnośredniowieczne grodzisko „Horodysko” w Chotyńcu.

Ziemno-drewniane obwarowania w systemie ścianowym oraz zatokowym (faza rozwojowa, pozwalająca na zastosowanie miejscowo sposobu flankowej obrony np. bramy) stosowane były na naszym terenie do pocz. XVII wieku. Przykładowe miejskie obwarowania tego rodzaju zachowały się częściowo w Dynowie i Łańcucie, a obwarowania wiejskich kościołów – w Kosinie (filialny, pw. św. Sebastiana) i Soninie.

Równolegle do systemu ścianowego rozwijano, także od czasu wczesnego średniowiecza, system wieżowy. Były to wieże, najczęściej drewniane, wznoszone w ciągu wałów lub parkanów obronnych. Pełniły funkcję punktów obserwacyjnych, miejsc „ostatniej obrony”. Służyły także do miejscowego, wertykalnego sposobu obrony np. bramy wjazdowej. Funkcję tę pełniły też wieże kościelne i dzwonnice oraz górne kondygnacje kościołów lub dworów. Murowane obiekty tego typu zachowały się np. w Posadzie Rybotyckiej – XV/XVI

wieczna cerkiew obronna, w Łękach Górnych – murowany dwór z pocz. XVII wieku, w Rzemieniu – średniowieczna wieża mieszkalna (później przekształcona). Pozostałością średniowiecznej wieży mieszkalnej jest tzw. „zamek wysoki” - stanowiący najstarszą część zamku w Odrzykoniu.

Pierwszym systemem obronnym, posługującym się nowym, skrzydłowym sposobem obrony, jest system basztowy. Murowane baszty wznoszone były w ciągu murów obronnych otaczających miasta, klasztory lub zamki. System basztowy rozwijał się na naszym terenie od późnego średniowiecza. Początkowo baszty służyły jedynie dla broni ręcznej. Przykłady to: ruiny prostokątnej baszty z XIV/XV w. w „przedzamczu odrzykońskim” zamku w Odrzykoniu oraz doskonale zachowany pełny obwód obronny klasztoru s.s. Benedyktynów w Jarosławiu z okrągłymi basztami z 1 poł. XVII w. Pozostałości miejskich, murowanych obwarowań zachowały się w Krośnie, Przeworsku, Jarosławiu i Przemyślu. Od pocz. XVII w. budowano też obszerniejsze baszty dla artylerii (tzw. baszty ogniowe lub basteje). Zachowane zabytki tego systemu, to: ruiny okrągłej baszty ogniowej zamku w Węgierce, ruiny sześciobocznej baszty zamku w Przedmieściu Czudeckim, czworoboczne baszty zrujnowanego zamku w Węgierce, baszty zamku w Dąbrówce Starzeńskiej oraz baszty w Kormanicach. Dobrze zachowane baszty ogniowe, to np.: dwie wieloboczne baszty klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku, zamek w Krasieczynie z czterema narożnymi okrągłymi basztami ogniowymi, okrągłe baszty zamków w Przemyślu i Lesku. Pięcioboczna odmiana baszt ogniowych, zapowiadająca nadejście nowego, bastionowego systemu fortyfikacji reprezentowana jest przez baszty zamku w Łańcucie i basztę klasztoru OO. Bernardynów w Leżajsku.

Najdoskonalszym rozwinięciem skrzydłowego systemu obrony stanowi system bastionowy. W woj. podkarpackim zachowały się dwie bastionowe, XVII-wieczne twierdze szkoły holenderskiej: czteroboczne obwarowania zamku w Rzeszowie oraz pięcioboczna fortecza w Łańcucie. Mniej znane, ziemne bastionowe obwarowania szkoły holenderskiej reprezentują fortyfikacje miejskie w Sieniawie, dworów w Rzemieniu i Nowym Siole a także franciszkańskiego zespołu klasztorowego w Kalwarii Pałacowskiej (pozostałości pięciobocznej forticy).

W końcu XVII w. pojawia się nowy, kleszczowy system obronny. Przykładami są murowane fortyfikacje klasztorów OO. Bernardynów w Leżajsku, OO. Dominikanów w Jarosławiu oraz ziemny szaniec wokół kościoła parafialnego w Kosinie. Ziemne fortyfikacje kleszczowe, weszły także w skład XIX wiecznego systemu poligonalnego. Zastosowano je w wewnętrznym pierścieniu obronnym Twierdzy Przemyśl.

Znaczenie obronne Bramy Przemyskiej docenili stratedzy armii austro-węgierskiej. Od 1854 do 1914 r. sukcesywnie rozbudowywana i modernizowana stała się jedną z największych twierdz europejskich. Do dzisiaj zachowały się prawie w komplecie wszystkie jej elementy, pomimo zniszczeń dokonanych w 1915 r., powojennych rozbiórek i współczesnych dewastacji. W skład zespołu wchodzi: wewnętrzny pierścień fortyfikacji w systemie poligonalnym (jedyne tego typu zabytki w Polsce), linia fortów i baterii wspierających oraz pierścień zewnętrzny o długości 54 km. Zachowane do dzisiaj forty obrazują rozwój sztuki obronnej w 2 poł. XIX i pocz. XX w. od artyleryjskich szańców FS pierwszego obozu warownego, przez forty artyleryjskie, ześrodkowane pancerne, pancerne obrony bliskiej, piechoty, baterie artylerii, pozostałości fortyfikacji polowych. Zabytkowy zespół Twierdzy Przemyśl dopełniają: sieć dróg fortecznych, układy zieleni maskującej, zespoły koszarowe w Przemyślu i okolicach, zespoły magazynowe, szpital forteczny, pozostałości lotnisk fortecznych. Obiekty dawnej Twierdzy Przemyśl stanowią dzisiaj jedną z głównych atrakcji turystycznych województwa.

Drugą austro-węgierską twierdzą fortową na terenie woj. podkarpackiego był przyczółek mostowy w Jarosławiu. Z dwu pierścieni obronnych do dzisiaj zachowany jest tylko jeden fort. Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze o ufortyfikowanej strażnicy kolejowej w Cho-

daczowie, chroniącej most kolejowy na Wisłoku – jedynym obiekcie tego typu zachowanym na terenie województwa.

Godne uwagi, głównie z racji strategicznej roli linii kolejowej Karola Ludwika (Kra-ków-Lwów) oraz wagi twierdzy Przemyśl w systemie obronnym monarchii habsburskiej, są zlokalizowane na terenie województwa podkarpackiego zespoły koszar, pełniące nierzadko do dnia dzisiejszego swoją pierwotną funkcję. Oprócz wspomnianego wyżej Przemyśla obiekty takie zachowały się m.in. w Jarosławiu, Łańcucie, Sanoku, Radymnie, Rzeszowie i Żurawicy. Często towarzyszą im budynki magazynowe i inne o charakterze pomocniczym (kasy-na, łaźnie), tworząc enklawy wyraźnie czytelne w tkance miejskiej.

Ostatnie chronologicznie zespoły zabytków obronnych związane są z II wojną światową. Pierwszym z nich jest tzw. Linia Mołotowa. Zbudowana została przez Rosjan w latach 1939-41 wzdłuż granicy z Niemcami powstałej w wyniku paktu Ribbentrop – Mołotow. Na terenie naszego województwa znajduje się południowy, 13 Przemyski Rejon Umocniony. Wzdłuż prawego brzegu Sanu, od Sanoka do Roztocza rozmieszczono schrony bojowe różnej wielkości i przeznaczenia. Większość obiektów zachowana jest do dzisiaj.

Drugim zespołem jest kompleks schronów kolejowych dla pociągów sztabowych Stę-pina-Cieszyna – Strzyżów. Zbudowany przez Niemców pomiędzy wiosną 1940 roku a latem 1941 nosił nazwę „Führershauptquartier – Anlage Süd”. Obejmuje dwa zespoły schronów, które są unikatowymi zabytkami oraz olbrzymią atrakcją turystyczną na skalę europejską ze względu na skalę i rodzaj budowli oraz kompletność zachowanych obiektów.

Budowle użyteczności publicznej

Najbardziej bodaj charakterystycznymi obiektami użyteczności publicznej w miastach naszego województwa są ratusze, będące siedzibami miejskich władz samorządowych. Przez wieki były one sytuowane na placach rynkowych i dopiero w XIX w. zaczęto je wznosić w pierzejach rynkowych (lub adaptować dla ich potrzeb istniejące tam budynki).

Zachowany zasób nie pozwala na wskazanie na terenie województwa podkarpackiego zachowanych średniowiecznych obiektów tego typu, warto jednakże wspomnieć np. o odkry-tych na Rynku w Krośnie reliktach dwóch budowli ratuszowych, datowanych na XIV i XVI wiek. Z budynków ratuszowych powstałych w okresie nowożytnym, o czytelnej do dziś pierwotnej formie wymienić można ratusze w Głogowie Małopolskim, Oleszycach, Sieniawie i Sędziszowie Małopolskim. Wiele ratuszy uległo zniszczeniu u schyłku XVIII i na początku XIX w., co wiązało się z zapaścią instytucji samorządu miejskiego, jaka nastąpiła po utracie niepodległości. Sytuacja ta uległa zmianie po restytucji instytucji samorządu w okresie auto-nomii galicyjskiej. W XIX i na początku XX w. obecną formę otrzymały m.in. ratusze w Brzozowie, Dukli, Lesku, Leżajsku, Lubaczowie, Rzeszowie, Sanoku i Sokołowie Mało-polskim. Sporą grupę stanowią w zasobie ratusze o dawnej, średniowiecznej lub nowożytnej proveniencji, które w epokach późniejszych (zwłaszcza w XIX i na początku XX w.) podda-no gruntownej przebudowie. Ratusze takie zachowały się np. w Jarosławiu i Przeworsku, Sanoku.

Spośród budowli związanych z działalnością władz samorządowych warto też wspo-mnieć o siedzibach Rad Powiatowych, wśród których wyróżniają się obiekty zachowane w: Krośnie, (projektu Oskara Łozińskiego), Nisku, Mielcu, Rzeszowie (projektu Tadeusza Stry-jeńskiego), Sanoku.

Znaczącymi budowlami publicznymi są również budynki sądowe, będące swego cza-su, podobnie jak gmachy starostw czy dyrekcji skarbu, czytelnymi znakami wpływu władz centralnych na życie prowincji. Funkcje sądownicze bardzo długo związane były z ratuszami. Na interesującym nas obszarze dopiero w XIX w. na większą skalę pojawiać się zaczęły odrębne budowle będące siedzibami sądów. W początkowym okresie do celów tych adaptowano budynki już istniejące, najczęściej zajmując dawne zabudowania klasztorne należące do

zgrupowań zakonnych skasowanych przez władze zaborcze (Przemyśl). Spośród nowo powstałych najbardziej okazałe były z zasady siedziby sądów obwodowych, do których na naszym terenie należy gmach sądu w Rzeszowie, dla potrzeb którego odbudowano od podstaw dawny zamek Lubomirskich. Spośród siedzib sądów niższej instancji warto wymienić budynki sądów w Dubiecku, Krośnie, Leżajsku, Łańcucie, Mielcu, Nisku, Ropczycach, Rozwadowie (ob. Stalowa Wola), Strzyżowie, Tyczynie. Część tych budynków wzniesiona została wg projektów typowych.

Spośród wybudowanych później, nielicznie już powstających budowli sądowych na szczególną uwagę zasługuje zaprojektowany przez arch. Witolda Minkiewicza budynek sądu okręgowego w Przemyślu, będący jednym z najwybitniejszych przykładów architektury modernistycznej na terenie województwa podkarpackiego.

Wprowadzona po II wojnie światowej centralizacja władzy i promowanie w sztuce założeń socrealistycznych zaowocowały budową monumentalnych, okazałych gmachów administracji państwowej i partyjnej. Do ważnych tego typu dzieł architektury socrealistycznej zaliczyć można budynki: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (ob. Urząd Wojewódzki), siedziby KW PZPR w Rzeszowie (ob. Sąd Apelacyjny) oraz domy kultury np. w Rzeszowie (Dom Kultury WSK), Stalowej Woli (Miejski Dom Kultury) czy w mniejszych ośrodkach jak Nowa Sarzyna.

Szczególną rolę w krajobrazie, zarówno miejskim, jak i wiejskim, zyskały w końcu XIX i na początku XX w. budynki szkolne, przeznaczone dla szkół różnego szczebla i typu, wyróżniające się korzystną lokalizacją, skalą i oszczędnym, ale starannie opracowanym detalem. Rezultatem rozwoju szkolnictwa były liczne budynki szkolne wzniesione m.in. w: Jarosławiu, Jaśle, Krośnie, Miłocinie (ob. Rzeszów), Przemyślu, Rzeszowie, Sanoku, pojedyncze, interesujące budynki szkolne w: Dębicy, Jaśle, Łańcucie czy Ropczycach, czy coraz liczniej powstające na przełomie XIX i XX w. szkoły wiejskie. Należy też zwrócić uwagę na powstałe wówczas okazałe seminaria duchowne w Przemyślu (greckokatolickie i rzymskokatolickie). Wśród wymienionych obiektów wyróżnić należy dwa duże zespoły szkół rolniczych – zespół Szkoły Rolniczej w Suchodole z 1898 r. (najstarsza w Galicji szkoła rolnicza) oraz rozbudowany, złożony z wielu obiektów zespół Niższej Szkoły Rolniczej w Miłocinie, a także Krajową Szkołę Mleczarską w Rzeszowie-Staromieście powołaną w 1902 r. (pierwszą polską szkołę mleczarską z terenu wszystkich trzech zaborów).

Szczególny rozkwit działalności organizacji społecznych, jaki zaobserwować można w okresie autonomii galicyjskiej, zaowocował m.in. dużą ich aktywnością w zakresie wznoszenia własnych siedzib. Na czoło wysuwają się tutaj dokonania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, mającego swe oddziały (gniazda) w wielu miejscowościach naszego województwa. Spośród siedzib tych oddziałów wymienić należy stosunkowo najmniej przekształcone w późniejszych czasach sokołnie w: Brzozowie, Jarosławiu, Kolbuszowej, Krośnie, Nisku, Pilźnie, Przemyślu Rzeszowie, Sanoku. Ważną rolę pełniła tu także infrastruktura towarzysząca. I tak np. przy sokolni w Pilźnie zachował się cały kompleks wypoczynkowo-rekreacyjny, przy sokolni w Sanoku – park miejski, a przy gruntownie przebudowanej sokolni w Strzyżowie – kręgielnia. Efektem rozwoju i działalności stowarzyszeń są też np. zachowane w Jarosławiu i Przemyślu dawne siedziby Stowarzyszeń Rzemieślników Gwiazda czy też interesujący budynek Towarzystwa Mieszczańskiego Zgoda w Krośnie. Spośród innych tego typu inicjatyw wymienić można dla przykładu: dobrze zachowane ukraińskie: Dom Narodowy w Przemyślu (Ukraińskie Towarzystwo Dom Ludowy) czy też Dom Narodowy – siedziba towarzystwa „Proświta” w Leżajsku, jak również okazały gmach Stowarzyszenia Rękodzielników Żydowskich *Jad Charuzim* w Jarosławiu czy (późniejszy pochodzący z okresu międzywojennego, utrzymany w duchu modernizmu) budynek Żydowskiego Domu Ludowego w Rzeszowie.

Wprowadzenie w Galicji autonomii przyniosło m.in. intensywny rozwój instytucji

finansowych, które z czasem zaczęły wznosić swoje własne gmachy. Największą aktywność w tym względzie wykazały kasy oszczędności oraz towarzystwa zaliczkowe. Wśród gmachów tych pierwszych instytucji na uwagę zasługują budynki w Przemyśle i Rzeszowie, a wśród tych drugich – w Krośnie i Rzeszowie. Budynki Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie i Przemyśle to reprezentacyjne gmachy o neorenesansowym wystroju elewacji. Budynek krośnieński dekorowany jest ciekawymi sgraffitami - fryzem sgraffitowym przedstawiającym sceny związane z tkactwem, kopalnictwem naftowym oraz portrety założycieli Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie: Tytusa Trzecieskiego, Karola Klobasę i Ignacego Łukasiewicza – niezwykle zasłużonych dla rozwoju przemysłu naftowego. Wśród licznie wznoszonych w tym okresie w wielu galicyjskich miastach budynków będących siedzibami różnych instytucji finansowych, stowarzyszeń kulturalnych i społecznych nie można pominąć gmachu Kasyna Urzędniczego w Łańcucie przy ul. Kościuszki, zbudowanego dla Towarzystwa Kasynowego z fundacji Potockich.

Wśród budynków użyteczności publicznej powstałych na przełomie XIX/XX w. nie można też pominąć nowo wznoszonych w tym czasie w większych miastach gmachów bankowych, których reprezentacyjny charakter sprawia, że do dziś w dużej mierze wpływają one na oblicze architektoniczne miast. Wskazać tu należy m.in. dwa budynki bankowe z neobarokowymi fasadami w Przemyśle przy ulicy Mickiewicza oraz dwa okazałe gmachy banków w Rzeszowie przy ul. 3-go Maja.

Rozwój miast sprawił, że w końcu XIX i początkach XX w. poza wspomnianymi powyżej budynkami użyteczności publicznej pełniącymi różnorodne funkcje (sądownicze, bankowe, oświatowe i kulturalno-oświatowe oraz siedzibami towarzystw i stowarzyszeń) w największych ówczesnych miastach budowano też hotele. Z tego czasu zachowały się m.in. hotele w Przemyśle (np. hotel „Viktoria” przy ul. Mickiewicza, hotel przy Placu Legionów, hotel „Europejski” przy ul. Sowińskiego), Rzeszowie (hotel „Luftmaszyna” na rogu ulic Kościuszki i Słowackiego, „Hotel Krakowski” przy Placu Wolności) czy w Krośnie hotel „Victoria” przy ul. Ordynackiej. Budynki hotelowe zachowały się też z okresu międzywojennego np. w Rzeszowie (hotel „Polonia” przy ul. Kolejowej, hotel przy ul. Asnyka, czy hotel dla pracowników Państwowych Zakładów Lotniczych przy ul. Dąbrowskiego wzniesiony ramach inwestycji prowadzonych na terenie miasta związanych z COP) czy w Stalowej Woli hotel „Hutnik” stanowiący cenny przykład modernistycznej architektury drugiego ćwierćwiecza XX wieku.

W drugiej połowie XIX w., wraz z powstaniem i rozwojem transportu kolejowego, pojawiły się na terenie naszego województwa nowe budynki użyteczności publicznej – dworce kolejowe. Spośród zachowanych najokazalszy jest niewątpliwie dworzec kolejowy w Przemyśle, powstały na miejscu wcześniejszego u schyłku XIX w. (w r. 1895). Wielokrotne akcje rozbudowy i modernizacji dworców, zwłaszcza na głównej trasie łączącej Kraków z Lwowem, sprawiły, iż grupa tego typu budowli nie jest już tak liczna. Jako zachowane w formie zbliżonej do pierwotnej wymienić można jedynie większość dworców kolejowych na trasach pobocznych względem głównej magistrali, budowanych jednak według powtarzalnych, stypizowanych wzorów: Jasło-Rzeszów, Grybów-Zagórz i Przeworsk-Rozwadów (w tym zwłaszcza dworce w miejscowościach: Boguchwała, Czudec, Rzeszów-Staroniwa, Strzyżów; Skołyszyn, Tarnowiec, Jedlicze, Krosno, Sanok, Zagórz, Nowy Zagórz (o nietypowym projekcie), Leżajsk, Nowa Sarzyna, Rudnik nad Sanem, Nisko. Warto dodać, iż wiele z nich znajduje się w bardzo złym stanie (zwłaszcza te przy trasie Jasło-Rzeszów).

Budownictwo drewniane

Pisząc o zasobie budownictwa ludowego należy pamiętać, że wступujemy na obszar, w którym z dnia na dzień dokonują się istotne przeobrażenia. Śmiało można powiedzieć, że zasób ten jest bardzo płynny a wszelkie wyliczenia i statystyki ważne tylko w dniu ich prze-

prowadzenia. Niejednokrotnie obiekty zarejestrowane i zewidencjonowane w jednym miesiącu są wykreślane w następnym, czy to ze względu na gruntowną przebudowę czy też likwidację budynku. Stąd podstawowa trudność w określeniu zasobu tego budownictwa.

Ogólnie ujmując zagadnienie zasobu możemy stwierdzić, że zachowały się do dzisiaj *in situ* (tak na wsiach jak i w małych miasteczkach) przykłady, mniej lub bardziej przekształcone, wszystkich ważniejszych typów regionalnych budynków wyodrębnionych i sklasyfikowanych przez badaczy w przeszłości. Występują zatem zagrody jednobudynkowe (charakterystyczne np. dla starszego budownictwa łemkowskiego, a ogólnie dla regionu górskiego i podgórskiego) jak i wielobudynkowe (region środkowy i północny województwa). Do rzadkości należą już (jeśli w ogóle występują) zagrody okólne, w których budynki tworzą (bardzo ogólnie ujmując zagadnienie) zwartą, czworoboczną zabudowę, najczęściej w odmianie z tzw. „rynkiem” (okolice Rzeszowa, Łańcuta i Przeworska). Dominującym typem jest dom tzw. szerokofrontowy, z wejściem w elewacji dłuższej budynku (wąskofrontowy występuje jeszcze w zabudowie małomiasteczkowej np. Kalwaria Pałacowska, Pruchnik, Przeworsk) a w rozplanowaniu jedno, półtora i dwutraktowy (z licznymi tego rozplanowania odmianami od najprostszej – izba-sień – poczynając). Zachowane drewniane domy mieszkalne posiadają najczęściej prostą konstrukcję zrębową, stosunkowo rzadko sumikowo-łątkową a bardzo rzadko ryglową (dość często natomiast spotykaną w budynkach gospodarczych) z wypełnieniem glinianym (tw. lepianki). Sporadycznie spotkać można tzw. domy przysłupowe, kiedyś bardzo charakterystyczne dla regionu rzeszowsko-przeworskiego i części przemyskiego (Kalwaria Pałacowska, Pruchnik, Przeworsk), a w regionach podgórskich domy z podcieniem.

Z zasobu drewnianego budownictwa małomiasteczkowego konieczne trzeba wymienić jego wyjątkowo interesujące zespoły lub enklawy występujące w Dębowcu, Jaśliskach, Kalwarii Pałacowskiej, Mrzygłodzie, Pruchniku, Przeworsku, Ulanowie a także w mniejszym stopniu w Dynowie, Jaćmierzu, Lubaczowie, Narolu (Lipsku), Sieniawie, Tyczynie i innych oraz zabudowę uzdrowiskową Rymanowa Zdroju i Iwonicza Zdroju. Pewnym ewenementem jest drewniana zabudowa Starego Dzikowa wpisująca się bardziej w tradycję budownictwa małomiasteczkowego niż wiejskiego pomimo, że miejscowość ta nigdy nie posiadała praw miejskich.

Inny charakter posiadają nieliczne zachowane reprezentacyjne budynki mieszkalne w typie willi, zlokalizowane najczęściej na obrzeżach miast. Te wznoszone wg projektów architektonicznych obiekty cechuje najczęściej indywidualizm form i małowniczość. Budynki tego typu zachowały się m.in. w Brzozowie (ul. Moniuszki), Kolbuszowej, Leżajsku (ul. Mickiewicza), Rzeszowie (ul. Lwowska) czy wspomnianych już wcześniej Dąbrówkach – budynek leśnictwa.

Budownictwo przemysłowe

Zabytkowe budownictwo przemysłowe a także jego wyposażenie techniczne to na obecnym etapie badań obszar stosunkowo mało rozpoznany. Spory problem sprawiają również obiekty wprawdzie znane, ale narażone ciągle na utratę wartości zabytkowych ze względu na swą specyfikę, tj. zagrożenia ustawicznymi przekształceniami czy likwidacją z przyczyn ekonomicznych. Ochronę tych użytkowych budowli produkcyjnych czy usługowych oraz sprzętu utrudnia samo postrzeganie ich jako „mniej zabytkowych”, powstałych jedynie dla zaspokojenia określonych potrzeb.

O wyborze i ochronie tych obiektów mogą decydować różne czynniki – znaczenie dla rozwoju techniki, czas powstania, stopień rzadkości, wartość dla historii architektury, a w niektórych przypadkach urbanistyki jak również stan zachowania a także czynniki ekonomiczne – koszty opieki. Najtrudniejszym zadaniem jest właściwe wykorzystanie takich zabytków. Oprócz funkcji muzealnej lub rezerwatu możliwe jest także kompromisowe wykorzystanie obiektów tj. zachowanie bryły, architektury budynku natomiast nowe wykorzystanie

wnętrza, adaptacja do nowych funkcji, wykorzystanie dawnego zabytkowego wyposażenia jako elementu ozdoby wnętrza dostosowanego do nowych potrzeb.

Ważną rolę w zachowaniu dziedzictwa przemysłowego pełnią muzea. Obecnie na terenie woj. podkarpackiego istnieje niezwykle atrakcyjny turystycznie skansen – Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce – utworzony na terenie najstarszej w świecie zorganizowanej kopalni ropy naftowej, w miejscu narodzin przemysłu naftowego i techniki rafineryjnej.

Obok interesujących budynków lub zespołów budynków wpisanych do rejestru zabytków (np. zespół zabudowań dawnej rafinerii nafty w Ustrzykach Dolnych, rzeźnia miejska a także gazownia miejska w Jarosławiu, młyny – Frenkla w Przemyśle, Rudniku, Nowych Sadach, gorzelnie w Hucie Kryształowej, Nienadowej, Skołyszynie-Lisówku i Rymanowie, cegielnia w Nisku, tartak w Przemyśle, browar w Moszczanach (przekształcony jeszcze w 1820 w klasztor SS. Niepokalanek), spichrze w Sieniawie-Augustowie, Lubaczowie, Trzeźni, Zmiennicy, Niwiskach, budynki przemysłowe związane z dawną ordynacją łańcucką: spichlerze w Łańcucie, Brzozie Stadnickiej, młyn w Albigowej, magazyn Wytwórni Rosolisów i Likierów w Łańcucie), można w tej grupie obiektów przemysłowych wyróżnić inne, nie ujęte w rejestrze zabytków, często posiadające zachowane wyposażenie jak np. całe zespoły budynków związanych z przemysłem naftowym – w Jaśle, Krośnie, Jedliczu, Grabownicy Starzeńskiej, obiekty związane z Centralnym Okręgiem Przemysłowym (np. Gamrat w Krakowicach), najstarsza huta szkła w Krośnie, pozostałości cukrowni w Przeworsku, browary (m. in. w Zaczerniu, Zarszynie, Strzyżowie, Nisku), gorzelnia w Stalowej Woli-Rozwadowie czy też spora grupa młynów z zachowanym wyposażeniem, m.in. młyny w Zręcinie, Załężu-Markuszcze, Nienadowej, Żołyni, Nisku.

Do tej grupy zabytków zaliczyć też można niezwykle cenny i jedyny tego rodzaju na terenie województwa zespół transformatorów zachowany w Przemyśle oraz pojedynczy transformator istniejący w Rymanowie Zdroju. Warto również zwrócić uwagę na zachowany budynek elektrowni zamkowej w Łańcucie.

Warto wspomnieć jeszcze o stosunkowo licznie zachowanych jeszcze stalowych mostach, tak kolejowych jak i drogowych (np. Przemyśle, Jarosławiu, Zagórz). Nie należy również zapominać o innych, licznych obiektach związanych z koleją – lokomotywniach, wieżach ciśnień, magazynach, przepustach, kamiennych mostach, nastawniach (np. zespół lokomotywni w Przemyśle-Bakończycach, zespoły obiektów kolejowych w Przemyśle, Przeworsku, Rzeszowie, Jaśle, Zagórz). Obiektów tych jednak znacznie ubyło w ostatnich latach, po przeprowadzonych modernizacjach istniejących linii kolejowych.

Odrębną grupę stanowią liczne obiekty związane z kolejkami wąskotorowymi – przeworsko-dynowską i bieszczadzką, wpisanymi w całości do rejestru zabytków.

Cmentarze

Znaczącymi elementami założeń urbanistycznych stały się cmentarze rozrastające się systematycznie od końca XVIII w. Ich powstanie wiąże się z wprowadzonymi przez władze austriackie przepisami sanitarnymi, na mocy których zamknięto funkcjonujące dotychczas cmentarze przykościelne. W tym też czasie zaczęły powstawać cmentarze komunalne, będące na ogół także istotnymi założeniami zabytkowej zieleni. Nekropolią o najcenniejszym zasobie sztuki sepulkralnej oraz o wartościowych cechach krajobrazowych jest cmentarz w Przemyśle przy ul. Słowackiego. Jego znaczenie jest odzwierciedleniem znaczenia trzeciego miasta Galicji, jego szybkiego rozwoju, który nastąpił pod koniec XIX w. Wśród ważniejszych pod względem historycznym i zabytkowym cmentarzy z terenu województwa należy wymienić miejsca wiecznego spoczynku m.in. w Jarosławiu, Jaśle, Krośnie (przy ul. Krakowskiej) czy Rzeszowie (przy ul. Targowej). Na mniejszą skalę interesujące są również nekropolie w mniejszych ośrodkach, a klasa zabytków na nich się znajdujących najczęściej wynika z obec-

ności dworu/pałacu oraz zasobności jego właścicieli (np. cmentarz w Rymanowie). Wartościowe nagrobki, pomimo zakazu władz austriackich możemy również znaleźć w otoczeniach kościołów i cerkwi - są to głównie miejsca pochówków proboszczów i miejscowych kolatorów (np. Chłopice, Łowcza, Opaka, Rzeszów-Zalesie, Uherce Mineralne, Wola Wielka).

W sztuce sepulkralnej obecny teren Podkarpacia był miejscem nakładania się wpływów warsztatów kamieniarskich głównie z Krakowa i Lwowa, a w mniejszym stopniu o proveniencji tarnowskiej czy stanisławowskiej. Mamy tego przykłady w występujących na naszym terenie m.in. w pochodzących z Krakowa dziełach E. Stehlika, J. Kuleszy, F. Hochstima; lwowskich nagrobkach Schimserów, L. Makolondry, L. Tyrowicza. Na miejscu, w 4. ćw. XIX w. wykształcił się bardzo silny ośrodek przemyski w postaci warsztatu Ferdynanda Majerskiego. Istniały również wartościowe artystycznie warsztaty w innych miastach, lecz działały one na dużo mniejszą skalę (Jasło, Krosno, Rzeszów). Przez pierwszą połowę XX w. działał jeszcze jeden duży zakład kamieniarski - zlokalizowany w Rzeszowie warsztat rodziny Janików. Wyszła z niego bardzo duża liczba nagrobków, ale zapewne ze względu na dużą skalę "produkcji" nie były one na tym samym poziomie artystycznym. Działały oczywiście mniejsze warsztaty, które swoimi wyrobami zaspokajały potrzeby mieszkańców w promieniu kilku/kilkunastu kilometrów.

W sztuce sepulkralnej wyróżnia się duży ośrodek tzw. kamieniarki bruśnieńskiej. W nieistniejącej już dzisiaj wsi Brusno (pow. lubaczowski) od XVI w. do lat 40. XX w. działało szereg kamieniarzy, którzy początkowo zajmowali się kamieniarką budowlaną, a następnie nagrobkami i przydrożnymi krzyżami. Kamieniarka o charakterystycznej ludowej stylistyce powstawała w wielu warsztatach i była rozprowadzana przez specjalnych furmanów na dużym obszarze Galicji, a nawet poza nią (liczne przykłady na terenie dawnego woj. zamojskiego).

Pomimo powszechnego odczucia o zniszczeniu większości przykładów materialnego dziedzictwa społeczności żydowskiej, na terenie naszego województwa zachowało się wiele kirkutów. Na niektórych z nich zachowały się dość licznie nagrobki - macewy, np. w Baligrodzie, Dukli, Korczynie, Krośnie, Lesku, Przemyślu, Siedleczce, Sieniawie, Sokołowie Małopolskim, Rybotyczach, Ulanowie. Najczęściej są to przykłady tradycyjnej sztuki żydowskiej o określonej w tradycji żydowskiej formie i symbolice. Bardziej nowoczesne nagrobki, odchodzące od tradycyjnych wzorców (a także sygnowane przez ich twórców) możemy zauważyć na przemyskim cmentarzu przy ul. Słowackiego. Społeczność żydowska w szczególności sposób upamiętniała charyzmatycznych przywódców religijnych stawiając na miejscach ich pochówków niewielkie kaplice - ohele. W większości przypadków zostały one zniszczone przez okupanta w czasie II wojny światowej. Część z nich została odbudowana po zakończeniu wojny m.in. ohele w Leżajsku, Łańcucie, Sieniawie.

Charakterystyczne dla Podkarpacia i terenów będących teatrem zmagania I wojny światowej są cmentarze wojenne z tego okresu. W wyniku planowych działań cesarstwa austro-węgierskiego powstało wiele nekropolii upamiętniających zmarłych żołnierzy. Kilkadziesiąt znajduje się na terenie naszego województwa. Powstałe nekropolie odznaczają się najczęściej przemyślaną lokalizacją, w przypadku tych ważniejszych także wysoką klasą artystyczną. Jednym z przykładów jest cmentarz na przemyskim Zasaniu z monumentalną kaplicą, która jest wynikiem konkursu ogłoszonego przez ówczesne władze. Z ciekawszych realizacji można wymienić nekropolie w okolicach Jasła, w Grabiu czy Woli Cieklińskiej.

Osobnym aspektem sztuki sepulkralnej są występujące na cmentarzach Podkarpacia kaplice grobowe. Do ciekawszych przykładów możemy zaliczyć kaplice na cmentarzu w Brzyskach, Gogołowie, Husowie, Kalwarii Paclawskiej (Tyszkowskich), Majdanie Królewskim, Mrowli, Nowosielskach (kaplica Tomalskich), Leżajsku, Ociece, Radymnie, Szebniach, Zagórzcu czy monumentalną kaplicę w Żołyni. Kaplice grobowe były stawiane również poza cmentarzami do takich przykładów należy wybitne dzieło architekta Z. Hendla - kaplica grobowa Mycielskich w Wiśniowej.

Stan zachowania

Porównując obecny stan zachowania obiektów zabytkowych w stosunku do stanu sprzed 4 lat, kiedy to opracowywany był poprzedni *Program* zauważyć można znaczną poprawę, na co niewątpliwie duży wpływ ma wysoki poziom dofinansowywania prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych. Nadal do najbardziej zadbanej grupy obiektów zabytkowych, pomimo znaczącej ich ilości, należą na terenie województwa kościoły i klasztory rzymskokatolickie pozostające w kulcie. Wpływ na ich dobrą kondycję ma nie tylko stałe użytkowanie, ale i zróżnicowane źródła finansowania prac remontowo-konserwatorskich, nie wyłączając pomocy państwa i osób prywatnych. Pozytywne losy tych obiektów pokazują jak duże znaczenie w ochronie i opiece nad zabytkami odgrywa kwestia działań dobrze zorganizowanych lokalnych społeczności wspartych przez ciała decyzyjne i doradcze.

Na ogół dobrze utrzymane są także cerkwie stanowiące własność Kościoła Greckokatolickiego, Prawosławnego oraz dawne cerkwie użytkowane obecnie przez Kościół Rzymskokatolicki. Nadal pewnym problemem są nieużytkowane cerkwie, przede wszystkim te, których prawnym właścicielem jest Skarb Państwa lub samorządy lokalne, ale w ostatnich kilku latach i w tej kwestii nastąpiła w wielu przypadkach poprawa (np. remonty cerkwi w Baligródzie, Narolu-Krupcu, Wyszatycach). Zły stan zachowania dotyczy części cmentarzy greckokatolickich. Kwestie własnościowe, finansowe i/lub brak pomysłów na nadanie tym obiektom nowych funkcji są tu najczęstszymi przyczynami ich zaniedbania i rujnacji.

Nadal stosunkowo duży procent obiektów, których stan zachowania określić można jako zły i bardzo zły występuje wśród zespołów dworsko-parkowych. Wiele dawnych dworów znajduje się już w stanie ruiny lub do stanu tego zmierza. Wykorzystywane przez długi czas niezgodnie z funkcją, często w ostatnich latach nieużytkowane, niejednokrotnie wymagają podjęcia natychmiastowych prac zabezpieczających, a następnie konserwatorskich, rewitalizacyjnych oraz znalezienia odpowiedniej funkcji użytkowej. W przypadku zespołów dworsko-parkowych nierzadko najgorszy stan zachowania dotyczy budynków gospodarczych wchodzących w skład tych zespołów. Budynki te, często przerażająco zdegradowane (łącznie z całym otoczeniem), pozbawione użytkownika (lub wykorzystywane niezgodnie z funkcją) ulegają dalszej degradacji, są niszczone i dewastowane. Najczęściej brak jest także perspektywicznych planów ich zagospodarowania. W przypadku wielu zespołów dworsko-parkowych znajdujących się w złym stanie technicznym sprawę pogarsza sytuacja prawna obiektów (fakt nieuregulowanej własności, roszczenia własnościowe, rozparcelowanie, nowe zainwestowania terenu często nieusuwalne – szkoły). Problem ten dotyczy także zabytkowych parków i ogrodów będących częścią składową ww. zespołów. Duża ich część jest nadal niewłaściwie zagospodarowana i użytkowana, a odnośnie parków nieużytkowanych ich stan zachowania często określić można jako bardzo zły. Znacznemu lub całkowitemu zatarciu ulegają często historyczne układy kompozycyjne parków. Zdecydowana większość założeń wymaga prac pielęgnacyjnych i porządkowych, a znaczna ich ilość – prac konserwatorskich i rewitalizacyjnych (m. in. ze względu na chaos przestrzenny). Bardzo ważne jest także przeciwdziałanie tendencjom do modernizacji i zagospodarowywania zespołów zieleni niewłaściwymi programami użytkowymi.

Układy urbanistyczne miast i miasteczek na ogół zachowały historyczne rozplanowanie placów, ulic i dróg; różny stan techniczny i stopień zachowania substancji zabytkowej prezentuje natomiast ich zabudowa. W większości dobrze utrzymywane są budynki użyteczności publicznej. Poprawia się sytuacja dotycząca zabytkowych budynków mieszkalnych w miastach (kamienice, domy, wille). Wiele z nich, zwłaszcza w większych miastach została w ostatnich latach poddana pracom konserwatorskim i remontom. Niekorzystnym zjawiskiem jest występujące jednak w tej grupie obiektów, zwłaszcza będących własnością prywatną, dążenie do rezygnacji z konserwacji na rzecz tzw. „odnawiania zabytku”, wiążącego się z uszkodzaniem, niszczeniem a nierzadko i całkowitą wymianą zabytkowej substancji.

Bardzo istotnym problemem jest stan zachowania obiektów budownictwa drewnianego miasteczek i wsi. Obok coraz większej ilości opuszczonych, niszczących i ginących z krajobrazu drewnianych obiektów mieszkalnych i gospodarczych, coraz liczniej występują też w tej grupie budynki w niewłaściwy sposób zmodernizowane, przekształcone i przebudowane. Zasób budownictwa drewnianego jest jeszcze w dalszym ciągu duży, jednakże naturalne tendencje do modernizacji budynków (niejednokrotnie będących w złym stanie technicznym), podnoszenia standardów mieszkaniowych, a co gorsza brak poszanowania oryginalnej formy budynku, będącej dla właściciela niejednokrotnie synonimem ubóstwa materialnego, siłą rzeczy prowadzą do modyfikacji tradycyjnych form. Po remontach „powstają” najczęściej budynki całkowicie zrywające formalnie z paradygmatem chłopskiej chałupy, którą przecież były wcześniej.

Na ogół w złym stanie technicznym znajdują się zabytki przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej. Ochronę zabytków postindustrialnych utrudnia ich specyfika – obiekty pierwotnie wyłącznie użytkowe tracąc swe pierwotne przeznaczenie traktowane są jako nieprzydatne. Nieużywane lub niezagospodarowane (w odniesieniu do budynków) ulegają degradacji i niejednokrotnie zniszczeniu. W jeszcze większym stopniu dotyczy to ich „rdzenia” tj. decydującej o ich walorach użytkowych infrastruktury technicznej, bezmyślnie niszczonej i rozkradanej np. na złom. Dodatkowym, istotnym czynnikiem mającym znaczący wpływ na obecny zły stan obiektów poprzemysłowych, inżynierskich i zabytków techniki jest niedocenywanie ich wartości zarówno ze strony władz samorządowych, podmiotów gospodarczych, właścicieli i użytkowników, jak i znacznej części społeczności lokalnych.

Dodatkowo w prowadzone w ostatnim okresie na dużą skalę prace remontowe infrastruktury transportowej, a w szczególności kolejowej, prowadzą do bezpowrotnego zniszczenia wielu zachowanych jeszcze do niedawna austriackich zabytkowych elementów linii kolejowych.

2. Zabytki ruchome

Ze względu na ogromny i nie opracowany zasób zabytków ruchomych znajdujących się na terenie województwa podkarpackiego zrezygnowano ze szczegółowego omawiania tego zasobu, który w porównaniu z innymi województwami należy do najbardziej okazałych w całym kraju, a w niektórych kategoriach jest największy. Wobec tak dużego zasobu przeprowadzono analizę według podziału na obiekty zgromadzone w zbiorach muzealnych i zachowane poza nimi, omawiając je przede wszystkim w ujęciu statystycznym, sporadycznie wyróżniając niektóre dzieła lub ich grupy.

2.1. Zabytki ruchome – prawne formy ochrony

Wpisane do rejestru zabytków

Rejestr zabytków ruchomych prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Dla województwa podkarpackiego jest nim Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mający swą siedzibę w Przemyśle, dysponujący delegaturami w Krośnie, Rzeszowie i Tarnobrzegu. Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Decyzja o wpisie może zostać wydana z urzędu, jeśli zachodzi uzasadniona obawa zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę. Do rejestru nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

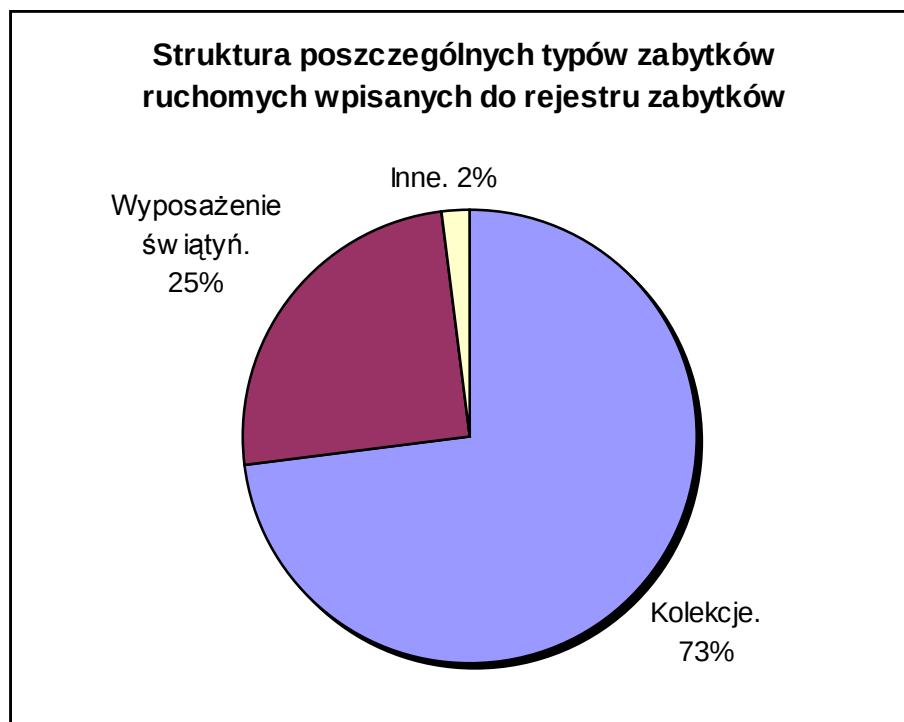
Centralną ewidencję zabytków ruchomych prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa (d. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie). W jego zasobach rejestrowych dotyczących województwa podkarpackiego (stan na 30.06.2013 r.) znajduje się 985 decyzji o wpisie do rejestru obejmujących 49 837 obiekty.

Zasób zabytków ruchomych woj. podkarpackiego na tle kraju. Stan na 30.06.2013 r.
Zestawienie oprac. Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Rejestr zabytków B (zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego)

Liczba decyzji i obiektów w decyzjach

Nazwa województwa	L. decyzji	L. obiektów	Wyposażenie świątyń	Kolekcje	Inne
1. DOLNOŚLĄSKIE	2265	34628	30661	392	3575
2. KUJAWSKO-POMORSKIE	379	8581	8093	75	413
3. LUBELSKIE	801	18366	16232	779	1355
4. LUBUSKIE	367	5686	5016		670
5. ŁÓDZKIE	766	13600	12085	602	913
6. MAŁOPOLSKIE	1326	24534	20042	1347	3349
7. MAZOWIECKIE	1968	19460	13274	3538	2648
8. OPOLSKIE	962	7952	6833	744	375
9. PODKARPACKIE	985	49837	12545	36364	928
10. PODLASKIE	594	4232	3768	65	399
11. POMORSKIE	565	5303	5133	65	105
12. ŚLĄSKIE	915	6821	4057	2193	571
13. ŚWIĘTOKRZYSKIE	467	12095	10203	1247	645
14. WARMIŃSKO-MAZURSKIE	301	4446	4104	265	77
15. WIELKOPOLSKIE	1143	18905	17069	1075	761
16. ZACHODNIO-POMORSKIE	553	2056	1947	4	105
Razem :	14357	236502	171062	48755	16889

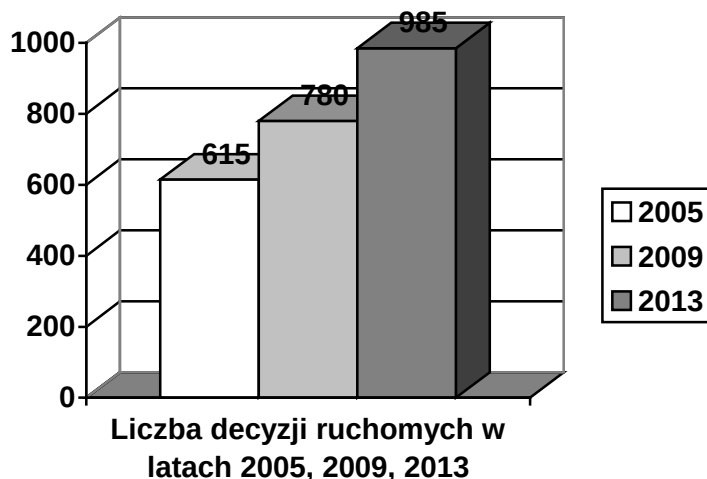

Struktura zabytków wpisanych do rejestru zabytków ruchomych na 30.06.2013 wygląda następująco. Najwięcej jest obiektów stanowiących *Kolekcje* - 73%. Należy jednak wyjaśnić, że w kategorii *kolekcje* zawiera się bardzo liczny zbiór stanowiący spuściznę po rzeszowskim fotografe Edwardzie Januszu. Został wpisany do rejestru następnie przechowywany w rzeszowskiej delegaturze WUOZ ale już od kilku lat stanowi własność Muzeum Okręgowego w Rzeszowie i jako taki powinien zostać skreślony z rejestru zabytków. Drugą pod

względem liczby rejestrowych obiektów jest kategoria *Wypożyczenie świątyń* - 25%, a pozostałe 2% stanowi kategoria *Inne*. Pod kategorią *Inne* - należy rozumieć wszystkie pozostałe zabytki ruchome, które nie zaliczają się do wcześniejszych kategorii- np. nagrobki, kapliczki niekubaturowe, pomniki, obrazy itp.

Korzystając z danych zawartych w poprzednim *Programie* oraz aktualnych danych NID zauważamy, że z roku na rok sukcesywnie przybywa decyzji i zabytków wpisanych do rejestru zabytków ruchomych.

Wzrost liczby decyzji jest dość duży i mniej więcej stały ponieważ w okresie 2005-2009 wyniósł 26,8%, a w kolejnym 2009-2013 - 26,3%.

Duża liczba decyzji nie przekłada się natomiast na duży przyrost liczby chronionych rejestrem zabytków, gdyż dla obu omawianych powyżej okresów przyrost ten wyniósł odpowiednio 6,6% i 6,8%.

Inaczej przedstawia się sytuacja odnośnie struktury wpisywanych obiektów do rejestru B. Największy wzrost z tendencją wznoszącą odnotowano w kategorii *Inne* i dla pierwszego analizowanego okresu przyrost liczby obiektów wynosił 45%, a dla drugiego aż 76,6%. Znaczący wzrost odnotowano w kategorii *Wypożyczenie świątyń*, ale w tym przypadku odnotowano tendencję spadkową - I okres wzrost o 37%; II okres wzrost o 26,4%. Najmniejszy przyrost dotyczy *Kolekcji*, odpowiednio 0,1% i 0,4%.

Podsumowując można pokusić się o kilka spostrzeżeń. Zapewne zwiększająca się liczba zabytków wpisanych do rejestru może wynikać z jednej strony z większej świadomości

wartości otaczającego nas dziedzictwa. Z drugiej natomiast może to być powodowane chęcią pozyskania środków na zabezpieczenie i konserwację zabytków, ponieważ są one w ostatnim okresie dość duże i pochodzą z różnych źródeł. Niewielki wzrost ilości wpisywanych kolekcji jest wynikiem ogólnie niewielkiej liczby usystematyzowanych zbiorów czego przyczyną były liczne wojny oraz tego, że zasadniczym „wypełnieniem” tej kategorii jest wspomniany „zbiór Janusza”. Jeżeli zostałby on skreślony z rejestru zabytków ruchomych liczba odnosząca się do kategorii *Kolekcje* została by urealniona, a sam przyrost okazałby się większy. Natomiast spadająca, choć i tak jeszcze duża liczba obiektów będących wyposażeniem świątyń może wynikać z faktu, że przeważająca większość najcenniejszych zabytków tego typu została już wpisana do rejestru w ubiegłych dziesięcioleciach, a w tym momencie wpisuje się często dzieła XX wieczne, które wcześniej nie były traktowane jako zabytkowe.

W zbiorach muzealnych

Zgodnie z *Ustawą z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* muzeum jest jednostką organizacyjną, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury. Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną ochrony zabytków ruchomych. Do głównych zadań muzeów należy gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie i konserwacja dóbr kultury, urządzenie wystaw, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów, a także prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej oraz prac badawczych i naukowych.

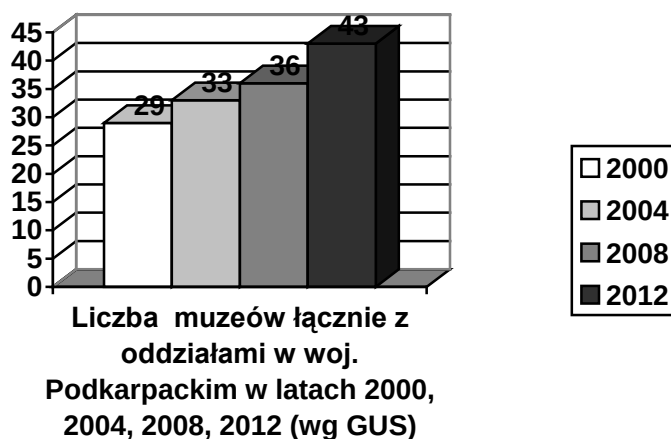
2.2. Omówienie zasobu

Jak wspomniano we wstępie, zasób zabytków ruchomych województwa podkarpackiego należy do największych w Polsce. Równocześnie stan rozpoznania tego zasobu wciąż jest niedostateczny, czego wyrazem jest m.in. zdarzający się brak w rejestrze zabytków niektórych wybitnych dzieł przy równoczesnym funkcjonowaniu w nim zabytków o dość typowych formach, tematach czy ornamentyce. Z tego względu omówiono je w sposób bardzo syntetyczny, dzieląc je na znajdujące się w zbiorach muzealnych i zgromadzone poza nimi i charakteryzując bardziej zasób jako taki niż konkretne, składające się nań elementy.

W zbiorach muzealnych

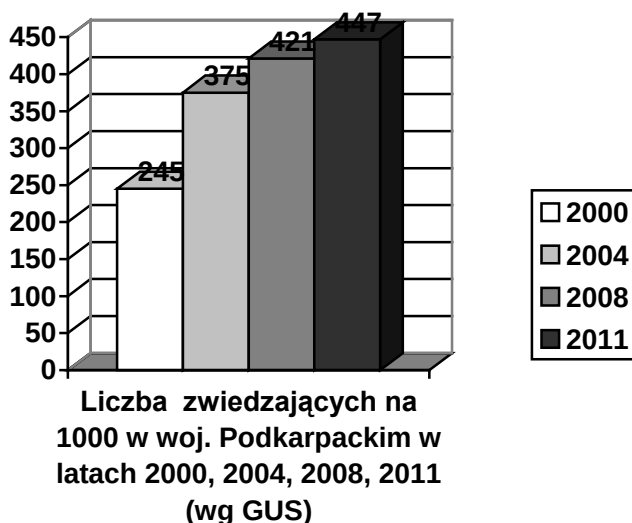
Analizując dane publikowane przez Główny Urząd Statystyczny (*Działalność instytucji kultury w Polsce w 2012 r.* oprac. E. Bińczycka, M. Czwartkowska, B. Jędrzychowska, S. Kluza, M. Plata US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury) na koniec 2012 roku w naszym kraju funkcjonowało 768 muzeów i oddziałów muzealnych. Jest ich o 1,2% mniej niż w roku 2011, natomiast odczuwalnie zwiększyła się liczba zwiedzających te instytucje (o 7,2%).

Według powyższego dokumentu na terenie województwa podkarpackiego w 2012 roku prowadziło działalność 43 muzea i oddziały (w 2008 - 36; w 2004 - 33).

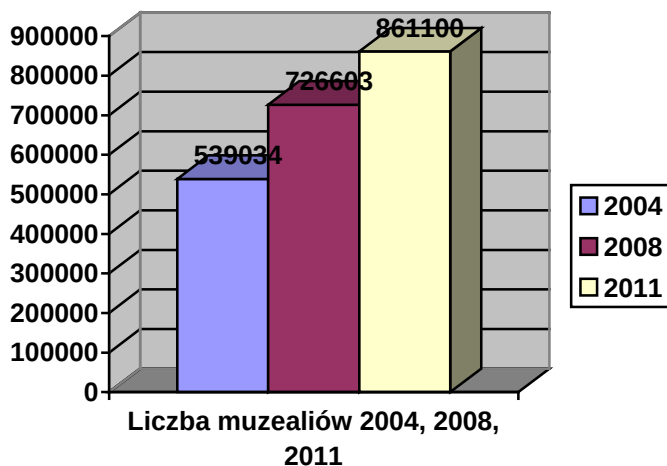
Pomimo systematycznego wzrostu liczby tego typu instytucji kultury w naszym województwie Podkarpackie dalej sytuuje się na 8 miejscu pod względem ilości muzeów w kraju - podobna sytuacja miała miejsce w latach 2004, 2008, 2012. Na koniec 2012 r. taką samą liczbę 43 muzeów i oddziałów muzealnych miało także województwo lubelskie.

Szczegółowe dane dotyczące woj. podkarpackiego zawarte są w "Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2012". r. XIII, Rzeszów 2012 i dotyczą danych na koniec 2011 roku, kiedy w województwie było 41 muzeów. W 2011 roku podkarpackie muzea i wystawy odwiedziło 952 tys. zwiedzających co stanowi 3.8% w skali kraju. Z roku na rok zwiększa się udział społeczeństwa w tego rodzaju formie kultury. O ile w 2000 r. zwiedzający muzea i wystawy stanowili 245 na 1000 ludności, to w 2004 r. było to już 375 na 1000, w 2008 - 421, a w 2011 - 447.

W 2011 roku z 41 muzeów i oddziałów muzealnych najwięcej było o charakterze regionalnym 10 (nie zmieniło się w stosunku do danych zawartych w programie z 2008 r.), następnie historycznych 7 (5), tyle samo artystycznych i przyrodniczych - 4 (artystycznych - 4, przyrodnicze - 2), 3 były muzea interdyscyplinarne (nie było odnotowanej takiej kategorii), tyleż skansenowskich (nie było odnotowanej takiej kategorii) oraz zaliczonych do kategorii inne (7), muzeum etnograficznych i wnętrz - 2 (etnograficznych 4, wnętrz - nie było odnotowanej takiej kategorii). Odnotowano także po jednym muzeum archeologicznym, literackim oraz techniki i nauki. W stosunku do 2008 r. widoczne jest zwiększenie się liczby muzeów i oddziałów muzealnych oraz zmiana w ich kategoryzacji.

Odnosząc się do 2008 roku zwiększyły się również zbiory podkarpackich muzeów. Wg poprzedniego Programu na 2004 wynosiły one 539.034 muzealiów, w 2008 - 726.603, to na koniec 2011 roku ich liczba miała wartość - 861.100.

Większość muzeów województwa, zwłaszcza w mniejszych miejscowościach (małych miastach i wsiach), nastawionych jest na prezentację historii, kultury i sztuki (także ludowej) najbliższej okolicy. Wiele jest jednak muzeów, które wskazać warto z uwagi na szczególną lokalizację lub posiadanie szczególnie cennych eksponatów z różnych dziedzin.

Trzeba zaznaczyć, że w ostatnim okresie czasu mocno zmieniła się sytuacja muzeów na terenie województwa. Nie było chyba takiego okresu w powojennej historii, żeby w ciągu kilku lat powstawały nowe muzea, już istniejące rozwijały się poprzez budowanie nowych siedzib, oddziałów czy też prowadząc gruntowne remonty posiadanych budynków. Należy podkreślić, że wiele tych inwestycji nie powstałoby bez dużego zaangażowania zarówno władz poszczególnych instytucji jak też samorządu województwa. W chronologicznym układzie przedstawimy najważniejsze inwestycje. Cezurą czasową będzie rok 2008, którym otworzono nową siedzibę Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej - jedną z pierwszych tego typu inwestycji w skali kraju w okresie powojennym. W tym też roku Muzeum Kamienica Orsettich (Starostwo Powiatowe w Jarosławiu) w porozumieniu z Gminą Zarzecze oraz Związkiem Rodowym Dzieduszyckich herbu Sas utworzyło w zarzeckim pałacu oddział - Muzeum Dzieduszyckich w Zarzeczu. Powstało także Muzeum Ziemi Leżajskiej w gruntownie wyremontowanym zespole starościńskim w Leżajsku. W sierpniu 2008 r. otworzono nową siedzibę Muzeum Archidiecezji Przemyskiej w dwóch przykatedralnych kamienicach (w 2011 poszerzone o nowe skrzydło). W 2009 w Muzeum-Zamek w Łańcucie zakończono remont storczykarni, przeprowadzono remont kapitalny Kasyna wraz z adaptacją na Muzeum Historii Miasta Łańcuta i Regionu, przeprowadzono remont kapitalny Budynku Maneżu. W Rzeszowie otworzono interesującą placówkę jaką jest Muzeum Dobranocek ze zbiorów Wojciecha Jamy; zakończono także rozbudowę Muzeum Okręgowego w Rzeszowie (Muzeum przystąpiło również do remontu zabytkowego dworu w Zgłobniu). Rok 2011 to czas otwarcia dla zwiedzających nowego Oddziału Muzeum Podkarpackiego w Krośnie jakim jest Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzciny. Natomiast w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku zakończono dużą inwestycję - Miasteczko Galicyjskie. Od-dano także po gruntowym remoncie Jadernówkę - część Muzeum Regionalnego w Mielcu, muzeum fotografii. W 2013 zakończony został szeroki zakres robót przy siedzibie Muzeum Historycznego w Sanoku - rozbudowa o nowe skrzydło, rewitalizacja wzgórza zamkowego. Nie dobiegły jeszcze do końca prace przy zamku Tarnowskich w Tarnobrzegu-Dzikowie ale już funkcjonuje w nim Muzeum Historyczne Miasta Tarnobrzega (wcześniej w zamku była szkoła, a muzeum mieściło się w spichlerzu), a dotychczasową siedzibę przystosowuje do ekspozycji historii przemysłu siarkowego. Sukcesywnie rozwija się Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, które po przejściu zabytkowego budynku sądu w Rozwadowie przygotowuje się do zagospodarowania go na cele muzealne. W bieżącym roku nową ekspozycję zaprezentowało Muzeum Rzemiosła w Krośnie.

Specyficzną sytuacją, wartą podkreślenia jest działalność Muzeum Kresów w Lubaczowie przejęło zespół cerkiewny w Radrużu rozpoczynając rewaloryzację całego założenia, remont cerkwi, jej wyposażenia. W tym czasie zespół ten został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Z uwagi na walory architektoniczne zajmowanych przez muzea budynków wymienić należy: Zespół Pałacowo-Parkowy w Baranowie Sandomierskim, Muzeum w Jarosławiu – Kamienicę Orsettich, Zespół Zamkowo-Parkowy w Krasieczynie, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Muzeum-Zamek w Łańcucie, Muzeum w Przeworsku – Zespół Pałacowo-Parkowy, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Dzieduszyckich w Zarzeczu, zespół cerkiewny w Radrużu (filia Muzeum Kresów w Lubaczowie) cerkiew w Uluczu (filia Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku), Zamek w Tarnobrzegu-Dzikowie (siedziba Muzeum Historycznego Miasta Tarnobrzega), a w nieco mniejszym stopniu Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszcach, Muzeum Historyczne – Pałac

w Dukli, Muzeum Rzemiosła w Krośnie, Muzeum Ziemi Leżajskiej, Muzeum Regionalne w Mielcu, Muzeum Twierdzy Przemyśl z jego oddziałem - fortem XV Borek w Siedliskach, Muzeum Regionalne w Stalowej Woli i Muzeum Marii Konopnickiej w Żarnowcu.

W zakresie ekspozycji historycznych wnętrz na szczególną uwagę zasługuje Muzeum-Zamek w Łańcucie oraz – w mniejszym stopniu – Muzeum w Jarosławiu – Kamienica Orsettich. Najcenniejsze zbiory dzieł sztuki posiadają m. in: Muzeum w Jarosławiu – Kamienica Orsettich (malarstwo), Muzeum Prowincji Ojców Bernardynów w Leżajsku (sztuka sakralna), Muzeum Kresów w Lubaczowie (rysunek współczesny, rzeźba bruśnieńska), Muzeum-Zamek w Łańcucie (m.in. malarstwo, rzemiosło artystyczne, rzeźba, archiwalia), Muzeum Archidiecezjalne im. Józefa Sebastiana Pelczara Biskupa w Przemyśle (sztuka sakralna), Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle (malarstwo i rzeźba), Muzeum Okręgowe w Rzeszowie (malarstwo), Muzeum Historyczne w Sanoku (malarstwo) i Muzeum Historyczne Miasta Tarnobrzega (malarstwo i rzeźba). Wyróżniające się ekspozycje archeologiczne posiadają: Muzeum Podkarpackie w Krośnie (znajdujące się w Pałacu Biskupim), Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle i Muzeum Okręgowe w Rzeszowie.

Na uwagę zasługują zgromadzone w muzeach województwa bogate zbiory ikon, zwłaszcza w Muzeum-Zamku w Łańcucie, Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyśle, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Muzeum Historycznym w Sanoku. Unikatowym w skali światowej jest Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce. Na uwagę zasługuje również wyjątkowa w skali Europy kolekcja lamp naftowych w Muzeum Podkarpackim w Krośnie. Bogatą prezentację kultury ludowej regionu oferują muzea z ekspozycją w formie skansenu (zajmujące dużą powierzchnię i dysponujące licznymi obiektami): Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej i Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, natomiast na mniejszą skalę zakrojone są skanseny: Zagroda – Muzeum Wsi Markowa i Muzeum – Skansen Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej (wzbogacone ostatnio o nowy pawilon wystawowy).

Specyficznymi zbiorami dysponują ekspozycje następujących instytucji: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli (COP), Muzeum Regionalne w Mielcu (Jadernówka - muzeum fotografii), Muzeum Okręgowe w Rzeszowie (duża kolekcja fotografii Edwarda Janusza), Muzeum Rzemiosła w Krośnie (nowa ekspozycja), broni i sprzętu wojskowego z I i II wojny światowej w Muzeum Historycznym – Pałacu w Dukli oraz w mniejszym zakresie Muzeum Regionalnym w Dębicy, Prywatne Muzeum Techniki i Militariów w Rzeszowie, Muzeum Gorzelnictwa w Łańcucie, Muzeum Ziemi Leżajskiej (browarnictwo), Powozownia stanowiąca oddział Muzeum-Zamku w Łańcucie, Muzeum Lalek w Pilźnie, Muzeum Dobranoczek w Rzeszowie, Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszczykach, Muzeum Dzwonów i Fajek – Wieża Zegarowa w Przemyśle (oddział Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej), Dział Historii Pożarnictwa w Muzeum w Przeworsku – Zespół Pałacowo-Parkowy, Podkarpackie Muzeum Pożarnictwa w Starej Wsi oraz Muzeum Przyrodnicze w Ustrzykach Dolnych.

Szczególny charakter posiadają muzea biograficzne i izby pamięci: Juliana Przybosa w Gwoźnicy Górnej (oddział Muzeum Okręgowego w Rzeszowie nieczynny od 2008 r. do odwołania), gen. Władysława Sikorskiego w Tuszowie Narodowym, Tadeusza Kantora w Wielopolu Skrzyńskim i Marii Konopnickiej w Żarnowcu. Na terenie województwa działają też dwa muzea misyjne: w Krośnie (SS. Klawerianek) i Starej Wsi (SS. Służebniczek), a pokaźne zbiory o tym charakterze posiadają również: Muzeum Prowincji Ojców Bernardynów w Leżajsku i Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej w Starej Wsi k. Brzozowa.

Zgromadzone poza zbiorami muzealnymi

Sakralne

Najwięcej ruchomych obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych znajduje się we wnętrzach sakralnych, w szczególności w kościołach i klasztorach oraz – w mniejszej skali – w cerkwiach (znaczna część dawnego wyposażenia cerkwi została zdewastowana lub rozkradziona po II wojnie światowej, a część trafiła do muzeów). Najczęściej tworzą one zharmonizowane z wnętrzem zespoły, służąc określonym celom liturgicznym i kultowym. Składają się nań przede wszystkim: ołtarz główny i ołtarze boczne, ikonostas, organy i prospekt organowy, chrzcielnica, ambona, ławki, stalle, konfesjonały, obrazy, epitafia, a także malowidła ściennie, witraże itd.

Ulokowany tak wystrój stale zmieniał się i ewoluował, stąd w większości przypadków składają się nań (uzupełniając się i przenikając we wnętrzu) wytwory różnych epok. Wyjątkowo cenne wyposażenie i wystrój posiadają m. in. kościoły: archikatedra w Przemyślu, farny w Krośnie, Leżajsku, Przeworsku, dawne parafialne w Bliznem, Boguchwale, Haczowie, parafialne w: Babicach, Bielinach, Brzozowie, Humniskach, Iwoniczu, Izdebkach, Krzeszowie, Nowosielskach Przeworskich, Przysietnicy, Rymanowie, Tyczynie, Uhercach Mineralnych, Ulanowie, Zagórze. Wyjątkowo cenne wyposażenie znajduje się również w świątyniach klasztornych: OO. Bernardynów w Leżajsku i Rzeszowie, OO. Dominikanów w Borku Starym i Jarosławiu, OO. Franciszkanów w Przemyślu, Jezuitów w Starej Wsi. Spotkać można i takie wnętrza, które stanowią znakomite przykłady całościowego projektowania wnętrza sakralnego – realizacji tzw. idei *gesamtkunstwerk* np.: rokokowy wystrój kościoła parafialnego w Dukli, czy pochodzące z XIX i początku XX w. wystroje kościołów parafialnych m. in. w: Cieklinie, Dobrzechowie, Kołaczycach, Korczynie, Kosienicach, Łańcucie, Markowej, Ostrowach Tuszowskich, Sokołowie Małopolskim (Św. Ducha), Urzejowicach, Trześni, Trzcianie, Zarzeczcu, czy Żołyni. W tym też czasie powstawały wyposażenia kościołów zakonnych takich jak - kościoła OO. Kapucynów w Krośnie, w Przemyślu świątyni SS. Benedyktynów, SS. Karmelitanek Bosych, Salezjanów, SS. Dominikanek w Tarnobrzegu-Wielowsi. W tym ostatnim okresie mamy dodatkowo do czynienia z rodzajem się zjawiskiem kreacji konserwatorskich, które determinowały wystrój wnętrz dawnych kościołów, najczęściej dotkniętych pożarem, zagrożonych upadkiem lub zniszczonych w innych, dramatycznych okolicznościach. Wśród tego typu aranżacji wymienić można przykładowo wystrój kościoła oo. bernardynów w Dukli, kościoła (prezbiterium) oo. franciszkanów w Krośnie. Interesujące wyposażenie z pierwszej połowy XX w. znajduje się w kościołach w Krośnie-Polance czy Woli Rzemieślniczej.

Wśród cerkwi należy wymienić m.in. te znajdujące się w: Czarnej, Chotyńcu, Gorajcu, Krempnej, Łodzinie, Młynach, Morochowie, Rabem, Rzepedzi, Świątkowej Wielkiej i Małej, Turzańsku, Leżachowie. W ostatnim czasie uzupełniany (do świątyni po latach powraca część oryginalnego wyposażenia) jest wystrój cerkwi w Radrużu. W cerkwi jarosławskiej odnawiany jest jeden z najcenniejszych ikonostasów w tej części Polski. Zachował się także w większej części wystrój cerkwi w Dąbrowicy, Nowym Lublińcu. Działania w Radrużu i Jarosławiu nie byłyby możliwe gdyby nie działalność obecnego Działu Sztuki Cerkiewnej Muzeum-Zamek w Łańcucie, które w swojej działalności zabezpieczyło wiele dzieł sztuki cerkiewnej. Teraz niektóre z nich wracają do swoich pierwotnych świątyń.

W synagogach na skutek wojny nie zachowało się wyposażenie, ale w niektórych z nich ocalały polichromie - wyjątkowo cenne w Łańcucie, a także w Niebylcu czy Strzyżowie.

Świeckie

W zasobie o charakterze świeckim wyróżnić można – z uwagi na stan własności – zasoby publiczne i prywatne. Do tej pierwszej grupy zaliczyć można zabytki zgromadzone w obiektach o charakterze publicznym (np. w salach obrad w ratuszach), do tej drugiej –

zgromadzone w pozostających w ręku prywatnym pałacach, dworach, willach, kamienicach itp. Wiele z tych pierwszych nie jest objętych żadną ewidencją, natomiast stan rozpoznania tych z drugiej grupy zależy wyłącznie od dobrej woli lub zainteresowania ich upublicznieniem ze strony samych właścicieli. W większości przypadków (zwłaszcza w grupie pierwszej) mamy tu do czynienia z elementami związanymi bezpośrednio z architekturą samych budynków (elementy wystroju architektonicznego) i z ich użytkowaniem (np. kominki, piece itp.), a także z tymi elementami dawnego wystroju, które z uwagi na swą konstrukcję lub gabaryt trudne były do usunięcia lub zniszczenia (głównie elementy stolarskie).

Kapliczki

Ogromną spuścizną pobożności i dziękczynienia są kapliczki i krzyże, stawiane w każdej miejscowości, w polach, w lasach, nad rzekami. W poprzednich opracowaniach *Wojewódzkiego Programu* nie zaakcentowano ich obecności. Było to uzasadnione małym rozpoznaniem tego typu obiektów ze względu na bardzo dużą ich liczbę. Omówienie tego rodzaju dziedzictwa kulturowego Podkarpacia nie świadczy, że zasób ten został systematycznie opracowany. Ponieważ jednak w ostatnich latach znajomość zasobu zabytków nieruchomych, jak również kapliczek województwa podkarpackiego zwiększył się, w syntetyczny sposób zaznaczono ich istnienie. Charakterystyka ta nie jest wyczerpująca, została poniżej opisana na podstawie wybranych przykładów reprezentujących istnienie pewnych tendencji.

Ze względu na formę możemy wyróżnić kilka rodzajów kapliczek. Są to kapliczki figuralne (dominującym akcentem jest rzeźba w otwartej przestrzeni), domkowe (kubaturowe - należy je jednak odróżnić od kaplic, w których mogło się zbierać parę, paręnaście osób), słupowe, wnękowe oraz krzyże. Wydaje się, że najliczniejszą grupą są kapliczki słupowe, najczęściej dwu-trzykondygnacyjne, mieszczące w swojej strukturze nisze z rzeźbami Matki Boskiej, świętych.

Najefektowniejszymi są kapliczki figuralne - najczęściej umieszczaną rzeźbą była postać Matki Boskiej w różnych typach ikonograficznych. Matka Boska była najbliższa rzymskokatolickiej pobożności (np. Rzeszów kapliczka z figurą Matki Boskiej Królowej Polski obok budynku Sokoła - K. J. Markowski z Lwowa, 1901 r.; figura przy kościele na Staromieściu - wyk. warsztat Janika 1911 r./ w Krośnie - kapliczki z figurą Matki Boskiej (ul. Jana Pawła II, Ogrodowa, Portiusa, Wojska Polskiego, Żeromskiego, Żółkiewskiego/Stara Wieś - dwie kapliczki w zespole Jezuitów / Jarosław kapliczki Matki Boskiej, przy ul. Pełkińskiej (1 poł. XIX w.), ul. Jana Pawła II / Przeworsk - NMP NP ul. Kołłątaja / Sanok - w typie NMP NP, ul. Rymanowska 68). Bardzo popularnym świętym umieszczanym na kapliczkach był św. Jan Nepomucen - święty "od dobrej spowiedzi", który chronił przed powodzią, utonięciem, "pilnował" mostów - stąd też często był sytuowany w pobliżu rzek i przepraw mostowych. Bardzo duży zasób tych kapliczek zwanych potocznie Nepomukami został zgromadzony na stronie - <http://nepomuki.pl/nepomuk/>. Do ciekawszych przykładów należą: Przemyśl - barokowa rzeźba przy głównym moście, rzeźba J. Tracza (warsztat F. Majerskiego) z 1908 na ulicy imienia świętego / Jarosław - kapliczka przy ul. Jana Pawła II (I poł. XVIII w.) z kopią figury świętego (oryginał, dłuta Tomasza Huttera, przechowywany w kościele oo. reformatorów), przy ul. ul. Bocznej Słonecznej / Jasło - XVIII-wieczna rzeźba na Rynku / Rzeszów - św. Jan po wsch. stronie mostu zamkowego (translokowany; wyk. w 1897 roku J. Czuba z Tarnowa / Lutoryż - realizacja z XVIII w. / Pstrągowa - koło kościoła / Narol, przy drodze z miasta w kierunku pałacu / Boguchwała (2 figury) / Przedmieście Czudeckie - to tylko nieliczne przykłady. Popularnym przedstawieniem na przełomie XIX/XX w. była także Święta Rodzina (Krosno - kapliczki przy ul. Grodzkiej, Powstańców Śląskich, Wiejskiej / Nisko-Malce). Na kapliczkach umieszczano także postać Jezusa (Krosno - Chrystus ul. Bema, Orzeszkowej, Żeromskiego; Chrystus upadający pod krzyżem ul. Decowskiego / Nisko - figura przy ul. Sandomierskiej / Sokołów Młp. - Chrystus Frasobliwy ul. Rzeszowska / Stara

Wieś - Chrystus przed szkołą).

Popularni też byli święci franciszkańscy jak św. Antoni Padewski (Rzeszów – Staromieście, otoczenie plebani, 1920 r.), Franciszek (Nawsie Kołaczyckie) czy Jan z Dukli (Dukla / Rzeszów - przed kościołem Bernardynów, 1901 r.). Spotyka się również Św. Józefa z Dzieciątkiem (Stara Wieś - SS. Służebniczeki), św. Onufrego (Sokołów Młp. ul. Wojska Polskiego), św. Floriana (Narol, Niebylec) św. Rocha (Rzeszów-Słocina), Walentego (Tarnowiec), Wojciecha i Stanisława (Góra Ropczycka).

Kapliczki figuratywne były często zamawiane w profesjonalnych warsztatach rzeźbiarsko-kamieniarskich. Inna sytuacja była w przypadku trzech pozostałych rodzajów kapliczek - one w większości przypadków były wytworem rzemiosła z okolicy w jakiej powstawały.

Kapliczki domkowe to niewielkie kapliczki kubaturowe, z drzwiami frontowymi, czasami doświetlone bocznymi oknami, a te bogatsze otrzymywały detale architektoniczne (pilastry, obramienia otworów, nisze). We wnętrzach umieszczano rzeźby Matki Bożej, Chrystusa, świętych, zasobniejszy fundator ustawiał czasami niewielką nastawę ołtarzową. Istnieje bardzo duża liczba zróżnicowanych stylistycznie zabytkowych kapliczek tego typu. Wymieniając tylko nieliczne z nich - Ciaszyn (na planie ośmioboku), Oparówka, Sanok ul. Okrzei, ul. Konarskiego, Siedliska, i wiele, wiele innych). Czasami uboga architektonicznie kapliczka była wewnątrz pokryta bogatą polichromią (Leżajsk, ul. Podolszyny, Wola Zarczycka, Grodzisko Dolne). Specyficzną formą kapliczki domkowej jest kapliczka brogowa - drewniana, słupowa konstrukcja przekryta czterospadowym daszkiem pod którym umieszczano czczoną figurę (Dąbrówka gm. Jasło, Krowica Sama - św. Jan Nepomucen, ten sam święty w Czudcu - z. dworski, Piątkowa, Próchnik na cmentarzu, Tarnobrzeg z rzeźbą św. Barbary).

Wnętkowe kapliczki są podobne do kapliczek słupowych, wyróżnia je duża nisza/wnęka w której najczęściej umieszczano dużą, pełnoplastyczną rzeźbę. Bardzo interesujący przykład mamy w Starej Wsi, gdzie kapliczkę wybudowano na rzucie półkola, (1 poł. XIX w. z figurą św. Jana Nepomucena). Bogato dekorowana jest kapliczka zlokalizowana w Przeworsku przy ul. Niepodległości w jej wnętrzu umieszczono figurę Najświętszej Marii Panny. Tego typu kapliczek jest bardzo duża ilość.

Kolejna grupa omawianych kapliczek to k. słupowe - bardzo zróżnicowana stylistycznie kategoria. Najczęściej są to kapliczki dwu/trójsegmentowe z niewielkimi niszami w segmentach na święte obrazki i małe rzeźby. Interesującą powiązaną stylistycznie grupę zauważono w okolicach Krosna - kapliczek smukłych, bogato dekorowanych czasami nawet polichromowanych (np. Głowienka, ul. Franciszkańska; Krosno ul. Dębowa, Drzymały, Grunwaldzka, Krakowska, Stapińskiego, Szopena). Inne przykłady to większe i bardziej masywne przykłady z Leżajska (ul. Rzeszowska), Przeworska (ul. Polna, również monumentalna i bogatym det. arch.) czy Rzeszowa (Rzeszów-Staromieście - monumentalne i o bogatej dekoracji na ul. Lubicz, ul. Bałuckiego). Spotyka się także kapliczki słupowe z otwartą górną częścią, w której ustawiano świętą figurę (Babice, Humniska).

Krzyże przydrożne najczęściej były wykonane z drewna i z tej racji były często wymieniane. W II poł. XX w. w większości przypadków drewniane krzyże były zastępowane metalowymi. Zdarzają się zabytkowe, metalowe krzyże ale są to bardzo rzadkie przypadki. Bardzo popularne były jeszcze krzyże kamienne ustawiane na postumentach.

Pomniki

Czasy zaborów były okresem, w którym dbano o patriotyczne rocznice, pamiętano o osobach zasłużonych dla niepodległej Polski. Ta atmosfera miała ujście w inicjatywach mających na celu uczczenie tych wydarzeń i osób w przestrzeni publicznej. Przybierało to formę wieców, pochodów, akademii ale także urzeczywistniało się w sposób materialny. Zawiązywały się komitety, które dzięki składkom społeczeństwa fundowały pomniki i tablice upamiętniające.

Uczczono tak powstańców styczniowych budując im pomniki na Starym Cmentarzu w Krośnie (A. Lenik, wg proj. N. Nawarskiego), Rzeszowie na Starym Cmentarzu (J. Czuba) oraz wielu mniejszych miejscowościach (np. Dobrzechowie, Rudniku n/Sanem). W 1910 roku takim ważnym wydarzeniem była pięćsetna rocznica bitwy pod Grunwaldem, którą świętowano w dziesiątkach miejscowości ówczesnej Galicji. Do naszych czasów przetrwały pomniki "grunwaldzkie" np. w Brzozowie (W. Gawliński z Lwowa), Grabownicy Starzeńskiej (S. Piątkiewicz z Sanoka) czy Rzeszowie-Budziwoju (wyk. warsztat Janika z Rzeszowa, wg proj. inż. K. Angermana). Wybitnym dziełem jest płaskorzeźbiona tablica grunwaldzka znajdująca się na północnej ścianie prezbiterium przemyskiej katedry autorstwa wybitnego artysty J. Raszki z Krakowa. Kilka skromnych „pomników grunwaldzkich” znajduje się w Nienadówce.

Wcześniej chronologicznie było upamiętnienie zniesienia pańszczyzny w 1848 r., w wielu miejscowościach "grzebano pańszczyznę" i stawiano na tym miejscu krzyże pańszczyżniane. Do ciekawszych należy forma upamiętnienia tego wydarzenia w Nozdrzu - na miejscowym cmentarzu został postawiony "pańszczyźnie" okazały nagrobek. Przykłady „krzyży pańszczyżnianych” znajdują się także w miejscowościach z okolic Lubaczowa i Naroła.

Jak wspomniano pomnikami upamiętniano także wybitne osobistości, niestety wiele z nich zostało zniszczonych w czasie niemieckiej okupacji (pomnik T. Kościuszki w Sanoku oraz Kościuszki czy Lisa-Kuli w Rzeszowie). Wśród tych, które zachowały się do naszych czasów możemy wymienić: pomnik Ignacego Łukasiewicza w Krośnie (J. Raszka), Władysława Jagiełły w Dynowie, Mrzygłodzie czy Przeworsku, w Przemyśle: pomnik o. Krystiana Szykowskiego (Z. Trembecki), pomniki Jana III Sobieskiego (W. Gadomski ?), A. Mickiewicza (T. Dygas), T. Kościuszki (J. Tracz) w Tarnobrzegu pomnik Bartosza Głowackiego, w Mielcu pomnik Jana Kilińskiego. Tadeusza Kościuszkę upamiętniono pomnikami także w Jasle (T. Błotnicki) czy Odrzykoniu (A. Lenik).

3. Zasoby archeologicznego dziedzictwa kulturowego

Zabytek archeologiczny to „zabytek nieruchomy będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów lub zabytek ruchomy, będący tym wytworem” (Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. nr 162/2003, art. 3 pkt. 4).

Zabytki archeologiczne są to zarówno tzw. stanowiska archeologiczne (w szczególności obiekty oraz nawarstwienia zlokalizowane w terenie), a także zabytki (przedmioty) tzw. ruchome, które się w nich znajdują. Zabytki archeologiczne są bezsprzecznie częścią dziedzictwa kulturowego. Dlatego też Europejska konwencja o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego uważa je za źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”. W związku z wyżej wymienionym wyznaczone zostały dwa kierunki ochrony zabytków archeologicznych:

I – naukowo-poznawczy – są to badania wykopaliskowe, dokumentacyjne oraz inne, które prowadzą do naukowego rozpoznania poszczególnych stanowisk, zabytków czy też problemów związanych z przeszłością. Fundamentalne znaczenie mają tu przede wszystkim okoliczności zagrożenia poprzez zniszczenie lub zaburzenie substancji zabytkowej (obiektów, nawarstwień, przedmiotów a zwłaszcza ich kontekstów);

II – konserwatorsko-zachowawczy – są to działania, które mają na celu ochronę archeologicznego dziedzictwa kulturowego w niezmienionej formie (nieprzekształconej w rezultacie prac np. wykopaliskowych).

3. Zabytki archeologiczne

Na obszarze województwa podkarpackiego zainwentaryzowano ponad 21 tys. stanowisk archeologicznych. W wyniku prowadzonych sukcesywnie badań rozpoznawczych rocznie odnotowuje się do kilkudziesięciu nowo odkrytych stanowisk. Większość z nich to pozostałości egzystencji i działalności człowieka od okresu paleolitu po nowożytność, w tym stanowiska o własnej formie krajobrazowej: grodziska, osady obronne, pozostałości po fortyfikacjach ziemnych, cmentarzyska kurhanowe, względnie pojedyncze kurhany. Na wspomnianą wyżej ogólną liczbę ponad 21 tys. stanowisk archeologicznych znanych z terenu województwa podkarpackiego 476 zostało wpisanych do rejestru zabytków.

Stanowiska archeologiczne zarejestrowane na obszarze województwa podkarpackiego są dosyć zróżnicowane ze względu na swoją wartość poznawczą. Wiele z nich można datować bardziej precyzyjnie dzięki występowaniu charakterystycznych zabytków (np. ceramiki, narzędzi krzemiennych lub kamiennych). Jednak w większości są to stanowiska, które można tylko bardzo ogólnie odnosić do okresu pradziejów. Dzięki bliższemu datowaniu możemy podzielić archeologię województwa podkarpackiego na poszczególne okresy chronologiczne¹.

Epoka kamienia – paleolit i mezolit

Najstarszym odcinkiem dziejów człowieka jest epoka kamienia. Był to okres, w którym rozwijały się społeczności zbieracko-łowieckie posługujące się prawie wyłącznie wyrobami krzemiennymi lub kamiennymi.

Najwcześniejsze znaleziska znane są dopiero z okresu tzw. paleolitu górnego. Łączone są one z kulturą oryniacką, która trwała od ok. 40 tys. p.n.e. do 28-27 tys. p.n.e. Materiały, tej kultury odnotowano m.in. w miejscowości Ujazd (nad Wisłoką) oraz w Żółkowie, pow. jaśielski.

Następny etap związany jest z kulturą kostienkowsko-awdiejewską, której rozwój przypadał na czas pomiędzy 24 tys. p.n.e. a 17 tys. p.n.e. Ludność tej kultury można określić mianem wyspecjalizowanych łowców mamutów. Materiały, które łączone są z tą jednostką kulturową odkryto m.in. w Przemyślu, a także w Wesołej, pow. brzozowski oraz Orzechowcach, pow. przemyski.

Kulturą, która zamykała okres górnego paleolitu była kultura magdaleńska. Jej podstawowym sposobem pozyskiwania pożywienia były polowania na renifery. Materiały identyfikowane z tą kulturą datowane są na okres ok. XII-XI tys. p.n.e. i znane są np. z Grodziska Dolnego, pow. leżajski, Hłomczy, pow. sanocki czy Terliczki, pow. rzeszowski.

W IX tys. p.n.e. na skutek oziębienia klimatu nastąpił rozwój roślinnych zbiorowisk tundrowych. Spowodowało to ponowne pojawienie się renifera, którego obecność bardzo ściśle determinowała ludzką egzystencję. Okres ten nazywany jest paleolitem schyłkowym. Na obszarze województwa podkarpackiego, rozwijała się wówczas kultura świderska. Reprezentatywne dla niej zabytki znane są np. z miejscowości takich jak: Białobrzegi, pow. łańcucki, Durdy, pow. tarnobrzeski, Sieniawa, pow. przeworski, Trzciana, pow. rzeszowski czy Pakosówka, pow. sanocki.

Koniec epoki lodowej (IX/VIII tys. p.n.e.) wpłynął bardzo silnie na zmianę klimatu. Na skutek znacznego ocieplenia w miejsce roślinności tundrowej zaczęły wyrastać lasy. Egzystująca wówczas ludność zajmowała się przede wszystkim zbieractwem, myślistwem oraz łowiectwem. Opisywany tutaj okres czasu nazywany jest mezolitem. Pierwszą jednostką kulturową, która reprezentuje mezolit jest kultura komornicka, datowana na 2 poł. VIII i VII tys. p.n.e. Charakterystyczne dla niej wyroby krzemienne znane są np. z Majdanu Królewskiego, pow. kolbuszowski czy Chlewisk, pow. lubaczowski.

¹ Charakterystyka procesów kulturowo-archeologicznych obszaru województwa podkarpackiego w znacznej mierze oparta została na publikacji S. Czopka, „Pradzieje Polski południowo-wschodniej”, Rzeszów 1999.

Inną kulturą mezolityczną jest kultura chojnicko-pieńkowska, datowana na schyłek VII tys. p.n.e. do ok. IV? tys. p.n.e. Materiały zabytkowe łączone z tą jednostką nie są zbyt liczne, należą do nich np. zabytki odkryte w Płazówce, pow. kolbuszowski czy w Mielcu.

Najmłodszy etap mezolitu na obszarze województwa podkarpackiego reprezentuje kultura janisławicka. Charakterystyczne dla niej zabytki odnotowano w następujących miejscowościach: Gwoździec, pow. stalowowolski, Raniżów, pow. kolbuszowski, Mielec, Białobrzegi, pow. łańcucki.

Okres neolityczny

Najmłodszą fazę epoki kamienia stanowi neolit (VI tys. p.n.e.). Doszło wówczas do zagospodarowania obszaru województwa podkarpackiego przez ludność osiadłą. Zachodzące w tamtym czasie głębokie zmiany cywilizacyjne są określane mianem „rewolucji neolitycznej”. Wiązały się one przede wszystkim z tym, iż grupy ludzkie opanowały umiejętność uprawy roli, a także hodowli zwierząt. Zastosowano również ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe, a także rozpoczęto wykonywanie naczyń glinianych.

Z wczesnym etapem neolitu związana jest tzw. kultura ceramiki wstęgowej rytej. Najlepiej zbadane osady znane są z Albigowej, pow. łańcucki, Kormanic, pow. przemyski, Łańcuta, Rzeszowa oraz Zwińczycy, pow. rzeszowski.

Młodsze kultury neolityczne to: kultura malicka (V tys. p.n.e.), kultura lubelsko-wołyńska (połowa V tys. p.n.e. – połowa IV tys. p.n.e.) oraz kultura pucharów lejkowatych (połowa V tys. p.n.e. – początek III tys. p.n.e.). Ta ostatnia uważana jest za kulturę kończącą proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Charakterystyczne dla niej zabytki odnotowano m.in. w Niepli, pow. jasielski, Przybówce, pow. krośnieński, Sobiecinie, pow. jarosławski, Jaśle, Nisku, a także Białobrzegach i Tarnawce, pow. łańcucki.

Kolejna kultura okresu neolitu to kultura amfor kulistych (początek IV tys. p.n.e. – koniec III tys. p.n.e.). Z obszaru województwa podkarpackiego nie znamy zbyt wiele stanowisk łączonych z tą jednostką. Z całą pewnością należy do nich osada z Woli Raniżowskiej, pow. kolbuszowski czy znaleziska siekier np. z Bielin, pow. niżański czy Pysznicy, pow. stalowowolski.

W okresie od IV do III tys. p.n.e. na terenie województwa podkarpackiego rozwijały się także kultury, które miały jeszcze wyraźną, mezolityczną genezę. Ten krąg kulturowy określany jest mianem kultur subneolitycznych. Z tym okresem czasu związane są przede wszystkim osady z rejonu Mielca i Kolbuszowej np. Babicha, Klichów, pow. mielecki, Wola Raniżowska, pow. kolbuszowski.

Ostatnią kulturą neolityczną jest kultura ceramiki sznurowej (pocz. III tys. p.n.e.). Jej ludność zajmowała się przede wszystkim pasterskim chowem zwierząt. Wyróżnikiem są dla niej zwłaszcza kurhany. Najbardziej znane odnotowano w Bierówce, pow. jasielski, Brzezinkach, Łukawicy, pow. lubaczowski, Niepli, pow. jasielski czy Średniej, pow. przemyski.

Epoka brązu i wczesna epoka żelaza

Kolejny ważny moment w dziejach ludzkości nastąpił w epoce brązu. Jak sama nazwa wskazuje, rozpoczęto wówczas wykonywanie przedmiotów z brązu. Poza tym kontynuowano zdobycze neolitu, przede wszystkim w zakresie produkcji żywności.

Z epoką brązu związana jest kultura mierzanowicka, która wykazywała jeszcze silne związki z substratem sznurowym. Rozwijała się od ok. 2300 p.n.e. do 1600 p.n.e. Jej gospodarka opierała się na efektywnym rolnictwie z dosyć dużym znaczeniem chowu bydła i owiec. Zabytki charakterystyczne dla tej kultury odnotowano licznie w Kotlinie Sandomierskiej (Orliska Sokolnickie, pow. tarnobrzegi), w Karpatach (Hłomcza, pow. sanocki, Jasło, Krosno, Trzcina, pow. jasielski) oraz na lessach przedgórskich (Rzeszów-Baranówka, Łańcut, Chłopice, pow. jarosławski, Orzechowce, pow. Przemyśl).

Inną kulturą epoki brązu jest kultura otomańska, która znana jest przede wszystkim z osady obronnej w Trzcinicy, pow. jasielski, tzw. „karpacka Troja” (czas funkcjonowania osady to: XVI-XV w. p.n.e.). Specyficzne dla niej zabytki to głównie bogato zdobiona ceramika. Charakteryzowała się także rozwiniętą umiejętnością brązownictwa i złotnictwa.

Kolejnym etapem w ramach epoki brązu była jej starsza faza, kiedy to rozwijała się kultura trzciniecka (datowana od XVI w. p. n. e. do XIV/XIII w. p. n. e.). Materiały identyfikowane z tą kulturą znane są m.in. z Rzeszowa-Baranówki, Mielca, Leżajska, Grodziska Dolnego, pow. leżański oraz Dylągówki, pow. rzeszowski.

Wyrażna intensyfikacja osadnictwa na terenie Polski widoczna jest wraz z wykształceniem się kultury łużyckiej. Ma to również swoje odzwierciedlenie na obszarze województwa podkarpackiego. W młodszej i późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza teren obecnego województwa podkarpackiego zamieszkiwała ludność określana mianem tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Okres jej trwania przypadał zarówno na okres epoki brązu jak i na wczesną epokę żelaza (od XIII/XII w. p. n.e. do IV/III w. p. n. e.). Znamienne było dla niej kremowanie zwłok i grzebanie ich na dużych, płaskich cmentarzyskach. Upowszechnił się wówczas ciałopalny obrządek pogrzebowy, który spowodował, że najbardziej charakterystyczne stały się wielkie cmentarzyska (największe to: Paluchy, pow. przeworski, Bachórz-Chodorówka, pow. rzeszowski, Pysznica, pow. stalowowolski, Wierzawice, pow. leżański). Cmentarzyskom towarzyszyły dodatkowo osady znane m.in. z Bachorza, pow. rzeszowski, Białobrzegów, pow. łańcucki, Hłomczy, pow. sanocki, Ostrowa Tuszowskiego, pow. kolbuszowski.

W tym miejscu należy także podkreślić, że cechą szczególną dla terenu województwa podkarpackiego jest obecność elementów scytyjskich i scytotrackich, które datowane są na VII-IV wiek p.n.e.

W wczesnej epoce żelaza dotarła na interesujący nas obszar ludność, która utożsamiana jest z tzw. kulturą pomorską (VI/V – V w. p.n.e.). Były to prawdopodobnie nieduże grupy ludności, które utrzymywały się z pasterstwa. Kultura ta rozpoznana jest przede wszystkim pod względem stanowisk grobowych (Krzemienica, pow. mielecki, Tarnobrzeg-Dzików, Trześń, pow. tarnobrzeski). Jest bardzo prawdopodobne, że została wchłonięta przez tarnobrzeską kulturę łużycką.

Okres przedrzymski i rzymski

Ostatnie cztery stulecia p.n.e. związane są z osadnictwem celtyckim i określane są mianem okresu lateńskiego. Na obszarze województwa podkarpackiego również odnotowane zostały ślady obecności Celtów. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia nawet z enklawą osadnictwa celtyckiego (okolice Sanoka, Góry Bukowe, część Pogórza Dynowskiego czy Przemyskiego, a także okolice Przemyśla). Obecność celtycka w tych rejonach datowana jest na III-I wiek p.n.e. Odkrywane są m.in. szklane bransolety i paciorki, charakterystyczne naczynia grafitowe, żelazne miecze czy złote monety (Sanok-Biała Góra, Pakoszówka, Trepca, pow. sanocki, Bachórz, pow. rzeszowski, Wołódź, pow. brzozowski, Rzeszów).

Cztery pierwsze wieki n.e. to okres kiedy na terenie Polski rozwijała się kultura przeworska. Czas ten jest odpowiednikiem okresu rzymskiego. Na obszarze województwa podkarpackiego odnotowano stanowiska, które są zbliżone do stanowisk znanych np. z Polski centralnej czy Małopolski. Wyraźnie widoczne są jednak cechy wskazujące na pewną odrębność kulturową. Chodzi tu głównie o kontakty z obszarami południowymi czy południowo-wschodnimi, z plemionami geto-dackimi (obszar dzisiejszej Rumunii). Przykładowe osady kultury przeworskiej to: Terliczka, Terliczka-Łąka, Bachórz, pow. rzeszowski, Tarnobrzeg-Zakrzów, Mielec. Najciekawsze są zabytki odkrywane na cmentarzyskach jak np. ozdoby (fibule, paciorki, bransolety), narzędzia czy broń. Większe cmentarzyska kultury przeworskiej z obszaru województwa podkarpackiego to: Gać, pow. przeworski, Prusiek, pow. sanocki,

Radawa, pow. jarosławski, Trójczyce, pow. przemyski, Kopki, pow. niżański. Wyróżniającą cechą kultury przeworskiej jest obecność znacznej liczby importów „rzymskich”, z których najczęściej występują monety, a mniej licznie *terra sigillata*.

Wczesne średniowiecze

Okres od 2 poł. IV w. n. e. do końca wieku V to czas ogromnych ruchów ludnościowych, określane jako tzw. wędrówki ludów. Wskutek przemieszczeń znacznych grup ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Wydarzenie to miało miejsce na początku VI w. Na ten właśnie okres czasu datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII.

Rozkwit osadnictwa wczesnośredniowiecznego na obszarze województwa podkarpackiego rozpoczęło pojawienie się stanowisk z materiałami wczesnosłowiańskimi (od VI wieku do VII w.). Na terenie województwa odnotowywane są one dosyć licznie. Najważniejsze stanowiska to Bachórz, pow. rzeszowski oraz Grodzisko Dolne, pow. leżajski. Odczytuje się je jako ślad przybycia ze wschodu pierwszej fali ludności słowiańskiej.

Okres plemienny (VII/VIII-X w.) oraz wczesnopaństwowy (X/XI-1 połowa XIII w.), reprezentowany jest przez bardzo zróżnicowane stanowiska (np. osady otwarte, grodziska, rzadko cmentarzyska). Ta różnorodność jest dowodem na umacnianie się lokalnych struktur osadniczych oraz ośrodków władzy plemiennej i wczesnopaństwowej.

Późne średniowiecze i czasy nowożytne

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na widoczne zjawisko, iż zarówno w przypadku późnego średniowiecza, a także czasów nowożytnych archeologia przechodzi swego rodzaju transformację. Staje się odtąd dyscypliną naukową, która wspiera inne dziedziny (jak np. historię, urbanistykę czy architekturę). Ogólna liczba stanowisk, które można pewnie łączyć z tym okresem czasu jest z całą pewnością zaniżona. Jest to spowodowane m.in. tym, iż właściwie wszystkie miejscowości, które posiadają historyczną przeszłość mogą być potencjalnymi stanowiskami archeologicznymi, a często nie figurują w ewidencji konserwatorskiej. To samo dotyczy stanowisk tzw. płaskich, które rzadko są rejestrowane w trakcie badań np. powierzchniowych.

3.1. Analiza zagrożeń archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa podkarpackiego

Stanowiska archeologiczne na obszarze województwa podkarpackiego są bardzo często narażone na zniszczenie. Wymienić tu należy dwie podstawowe grupy niesprzyjających czynników:

1. niezależne od człowieka, takie jak działania sił natury (erozja, zwłaszcza na terenach, gdzie występują duże różnice wysokości; stanowiska zlokalizowane na stokach, jednocześnie intensywnie użytkowane rolniczo; stanowiska zlokalizowane na wydmach lub piaszczystych wyniesieniach, które są niszczone np. przez działalność wiatru);
2. zależne od człowieka, przede wszystkim wszelkie inwestycje zmierzające do trwałego przekształcenia danego obszaru.

Druga grupa czynników jest zdecydowanie bardziej groźna m.in. dlatego, że występują one częściej, na dodatek związane są bardzo często z zupełnym zniszczeniem substancji zabytkowej. Występują również sytuacje, gdy to aktywność człowieka rozpoczyna procesy naturalne. Zauważalne są także zmiany natężeń czynników destrukcyjnych. Dlatego też służby konserwatorskie powinny systematycznie przeprowadzać kontrole stanu zachowania stanowisk. Największym zagrożeniem są aktualnie wszelkiego rodzaju inwestycje. Co najważniejsze prawdopodobnie to właśnie te czynniki będą odgrywały coraz większą rolę.

Czynniki, które mają największy wpływ na niszczenie stanowisk to przede wszystkim:

- wszelkie działania inwestycyjne, związane z budową oraz rozbudową współczesnej infrastruktury (rozbudowa miast, budowa dróg i autostrad, inwestycje przemysłowe np. gazociągi, kanalizacje, światłowody itp.);
- erozja oraz niszczenie stanowisk na skutek głębokiej orki na terenach intensywnie użytkowanych rolniczo;
- eksploatacja surowców naturalnych (piasku, żwiru itp.);
- rozkopywanie stanowisk archeologicznych na skutek amatorskich poszukiwań zabytków (głównie za pomocą detektorów metali).

3.2. Aktualna ochrona archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa podkarpackiego

Podstawową ochroną archeologicznego dziedzictwa kulturowego jest wpis do rejestru zabytków. Na obszarze województwa podkarpackiego wpisanych do rejestru jest obecnie 476 stanowisk archeologicznych. Stanowi to nieco ponad 2% wszystkich zlokalizowanych dotychczas stanowisk. W tabeli I zestawiono je w układzie powiatowym.

L.p.	Powiat	Liczba stanowisk wpisanych do rejestru (malejąco)	Uwagi
4.	łańcucki	59	część stanowisk nie posiada kart KESA
5.	krośnieński (łącznie z powiatem grodzkim)	58	część stanowisk nie posiada kart KESA
6.	przemyski (łącznie z powiatem grodzkim)	48	
7.	rzeszowski (łącznie z powiatem grodzkim)	43	
8.	lubaczowski	29	
9.	jasielski	28	część stanowisk nie posiada kart KESA
10.	leżajski	26	
11.	jarosławski	22	
12.	mielecki	19	
13.	przeworski	19	
14.	sanocki	19	
15.	kolbuszowski	18	
16.	niżański	16	
17.	stalowowolski	16	
18.	leski	14	część stanowisk nie posiada kart KESA
19.	tarnobrzeski (łącznie z powiatem grodzkim)	14	
20.	dębicki	13	
21.	brzozowski	6	
22.	ropczycko-sędziszowski	5	
23.	strzyżowski	4	część stanowisk nie posiada kart KESA
24.	bieszczadzki	0	
	Razem	476	

Tabela I. Liczba stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków (na podstawie danych udostępnionych przez NID). KESA – Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego

Należy podkreślić, iż stanowiska nie są podobnie oceniane pod względem ich wartości w obrębie obszarów, które mieszczą się w rejonach działania poszczególnych delegatur Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Zauważalna jest wyraźna dysproporcja pomiędzy poszczególnymi regionami. Nie wynika ona z rzeczywistych zasobów archeologicznego dziedzictwa kulturowego czy stopnia ich wartości. Jest ona przede wszystkim związana z aktyw-

nością służb konserwatorskich lub w niektórych przypadkach jej brakiem. Ważne jest również to, iż wpisy do rejestru bardzo często nie odzwierciedlają stopnia znaczenia stanowisk o największych zaletach poznawczych. Jedyne stanowiska, które są dobrze chronione wpisem do rejestru zabytków to grodziska. Niestety w przypadku wielu stanowisk tzw. płaskich o największych walorach poznawczych (jak np. Grodzisko Dolne, pow. leżajski, stan. 22 czy Prusiek, pow. sanocki, stan. 25) brak tego typu wpisu.

Forma ochrony, jaką są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, jest bardzo często wykorzystywana przez archeologiczne służby konserwatorskie jako niezwykle ważne narzędzie zabezpieczające. W konsekwencji tego wiele badań i innych prac archeologicznych wykonywanych jest jako nadzory czy sondaże.

Wyraźnie widać, że w województwie podkarpackim w ostatnich latach (przede wszystkim okres 2005-2011) nastąpiła znaczna intensyfikacja badań archeologicznych. Związane to było przede wszystkim z nasileniem prac ratowniczych, które dotyczyły głównie stanowisk zlokalizowanych na trasie przyszłej autostrady A-4 oraz drogi ekspresowej S-19. W latach 2012-2013 prace te uległy już znacznemu zmniejszeniu. Mimo to charakter badań prowadzonych na terenie województwa jest nadal w zdecydowanej większości ratowniczy. Mniejsze znaczenie mają nadzory, sondaże i badania tzw. poznawcze.

Istotnym problemem jest również zagadnienie dostępności zbiorów archeologicznych zdeponowanych po zakończeniu badań wykopaliskowych, a także popularyzacja dokonanych odkryć. Wyraźnie widoczne jest poważne rozproszenie materiałów zabytkowych pochodzących z badań, które prowadzone były na obszarze województwa podkarpackiego. Zbiory przechowywane są nie tylko w muzeach regionu (największe zbiory mieszczą się w: Rzeszowie, Przemyślu, Krośnie, Sanoku; mniejsze zbiory np.: Jarosław, Jasło, Kolbuszowa, Lubaczów, Mielec, Stalowa Wola, Tarnobrzeg) ale również w instytucjach innych niż muzealne, w tym również poza województwem podkarpackim. Tutaj należy także wspomnieć o konieczności zatrudnienia archeologów w muzeach regionalnych (np. Dębica, Brzozów, Jasło, Mielec) czy np. w Muzeum w Tarnobrzegu, co z całą pewnością przyczyni się do wzmocnienia ochrony zabytków archeologicznych. Inną ważną inicjatywą byłoby udostępnienie zbiorów archeologicznych szerszemu gronu odbiorców w postaci wystaw prezentujących archeologię regionu przez placówki muzealne, które takie zbiory posiadają, a które dotychczas tego nie robiły.

Wspomnieć należy, że na obszarze województwa podkarpackiego mają miejsce inwestycje związane z ochroną, propagowaniem oraz edukacją archeologiczną czego przykładem jest skansen archeologiczny w Trzcinicy tzw. „Karpacka Troja”, a także inicjatywy takie jak „Osada Słowiańska Gród w Stobiernej”, czy Pikniki Historyczne np. w Dąbrówce Starzeńskiej („Od Stadnickich do Starzeńskich czyli pięć wieków Zamku w Dąbrówce Starzeńskiej”). Z całą pewnością są to pomysły warte wspierania i propagowania.

4. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne

4.1. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne

Obszar województwa posiada zróżnicowane ukształtowanie terenu i warunki naturalne – obejmuje bowiem kilka dużych jednostek geograficznych. W jego granicach znajduje się kilka odrębnych makroregionów fizycznogeograficznych. Północna część położona jest na terenie makroregionu Kotliny Sandomierskiej oraz niewielkim fragmencie Wyżyny Lubelskiej (obejmującym fragment Roztocza Wschodniego i Środkowego), część środkową zajmuje Pogórze Środkowobeskidzkie, część południową – Beskidy Środkowe i fragment Beskidów Wschodnich.

Na ogół wyrównany, lekko pofałdowany obszar Kotliny Sandomierskiej podzielony

jest na kilka mezoregionów różniących się budową i krajobrazem. Są to: Równina Tarnobrzeńska, Równina Biłgorajska (fragment), Płaskowyż Kolbuszowski, Płaskowyż Tarnogrodzki, Płaskowyż Tarnowski (fragment), Dolina Dolnej Wisłoki, Pradolina Podkarpacka, Podgórze Rzeszowskie.

Na południe od Kotliny Sandomierskiej położony jest makroregion Pogórze Środkowobeskidzkie wchodzące w skład Pogórza Karpackiego. W województwie podkarpackim makroregion obejmuje następujące mezoregiony: Pogórze Dynowskie, Pogórze Strzyżowskie, Pogórze Ciężkowickie (fragment), Pogórze Przemyskie, Doły Jasielsko-Sanockie, Pogórze Jasielskie, Pogórze Bukowskie oraz niewielki fragment Obniżenia Gorlickiego.

W południowej części województwa położone są następujące mezoregiony: Beskid Niski (makroregion Beskidy Środkowe), Bieszczady Zachodnie i Góry Sanocko-Turczańskie (makroregion Beskidy Wschodnie).

Teren obecnego województwa podkarpackiego był na przestrzeni wieków regionem pogranicza etnicznego, politycznego i religijnego. To historycznie uwarunkowane położenie „na pograniczu kultur” miało decydujący wpływ na ukształtowanie zachowanego do dziś dziedzictwa kulturowego. Warunki geograficzne i przyrodnicze oraz niezwykła różnorodność zasobu dziedzictwa kulturowego będąca świadectwem wielonarodowości i wielowyznaniowych tradycji tych ziem sprawia, że krajobraz kulturowy obecnego Podkarpacia jest bogaty, zróżnicowany i niejednorodny. Obok zachowanych materialnych świadectw (omówiony powyżej bogaty zasób zabytków) na tożsamość kulturową składają się też wartości niematerialne: różnorodne zwyczaje i obrzędy, język, nazwy miejscowe itp. Obecnie, w wyniku różnorodnych procesów społecznych i decyzji polityczno-administracyjnych, które nastąpiły po II wojnie światowej, za najważniejszy element krajobrazu kulturowego i tożsamości zbiorowej mieszkańców wsi południowo-wschodniej Polski jest uważany region rzeszowski. Inne składniki tego krajobrazu, związane głównie z dawną kulturą pogranicza polsko-ruskiego, powinny być traktowane jako dodatkowy czynnik zróżnicowania krajobrazu kulturowego w województwie podkarpackim. Dotyczy to terenów zamieszkiwanych do końca II wojny światowej przez ruskie grupy etniczne Bojków i Łemków a także obszarów mieszanych – polsko-ruskich, położonych głównie na prawym brzegu Sanu.

W opracowaniach poświęconych kulturze ludowej regionu rzeszowskiego wydziela się trzy podstawowe grupy etnograficzne: Lasowiaków w Puszczy Sandomierskiej w widłach Wisły i Sanu, Rzeszowiaków w środkowej części regionu oraz Pogórczan na południu.

Wyodrębniona przez badaczy grupa etnograficzna Rzeszowiaków wykształciła się w wyniku wielowiekowego procesu historycznego i społecznego. Badania archeologiczne wykazują w tej części regionu liczne ślady osadnictwa neolitycznego i z okresu kultury łżyckiej. Sieć wsi powstała na tym terenie w XIV i XV w. w wyniku akcji kolonizacyjnej zapoczątkowanej przez Kazimierza Wielkiego. Tereny te dzielono na mniejsze jednostki, tzw. włości, będące własnością królewską i nadawano je zaufanym rycerzom i dyplomatom (np. włość rzeszowską otrzymał Jan Pakosławic, łańcucką Otto z Pilczy, jarosławską i przeworską Jan Tarnowski). Wkrótce na tereny te sprowadzono kolonistów z Zachodu: ze Śląska, Łużyc i Saksonii, którzy wnieśli do miejscowej kultury sporo nowych elementów. Do trwałych śladów tej fazy osadnictwa należą m.in. odmienne rozwiązania architektoniczne i techniczne w budownictwie (np. przysłupowa konstrukcja domów), niemiecko brzmiące nazwy wsi i nazwisk, pewne odmienne narzędzia rolnicze.

Grupa Rzeszowiaków lokalizowana jest na terenach prawobrzeżnego dorzecza dolnego Wisłoka oraz lewego brzegu środkowego Sanu.

W regionie Rzeszowiaków dobrze rozwijało się rolnictwo, a powszechnie wykonywanym rzemiosłem było tkactwo (przede wszystkim płóciennictwo, w mniejszym – sukiennictwo). Rozwijało się ono zarówno w miastach, jak i na wsiach (głównie wsie okolic Łańcuta i Przeworska). Prężnie rozwijały się ośrodki miejskie położone na szlaku kupieckim łączącym

Morze Czarne z zachodem Europy. Miasta takie jak Jarosław, Łańcut i Rzeszów posiadały ponadlokalne znaczenie handlowe (Jarosław nawet międzynarodowe), a handel stwarzał możliwość wielostronnej wymiany kulturowej.

Wśród charakterystycznych elementów kultury ludowej i tożsamości regionalnej Rzeszowiaków wymienia się przede wszystkim: odświętne ubiory określane najczęściej jako strój rzeszowski (będący pod wyraźnym wpływem ubiorów noszonych przez szlachtę oraz w miastach), który stanowił wyraz wysokich aspiracji mieszkańców najbogatszych wsi; bożonarodzeniowe pieśni kolędnicze o charakterze świeckim; konstrukcję przysłupową stosowaną w budownictwie.

Rzeszowszczyzna charakteryzowała się większą zamożnością w stosunku do regionów sąsiednich, stąd wśród cech społecznych Rzeszowiaków dostrzegano poczucie wyższości i dominacji nad sąsiednimi Lasowiakami.

Świadomość odrębności mieszkańców tego terenu była też kształtowana w okresie późniejszym pod wpływem rozwoju Rzeszowa jako ośrodka gospodarczego i politycznego. „Okres zaborów zapoczątkował awans miasta na lokalne centrum administracyjne, tj. siedzibę cyrkulu. Po krótkim okresie stagnacji na początku XIX wieku w Rzeszowie zaczął się rozwijać handel i rzemiosło. Rozwój miasta przyspieszyło otwarcie w 1858 roku linii kolejowej z Krakowa do Lwowa. Wkrótce po uzyskaniu autonomii przez Galicję utworzono powiat rzeszowski, a miasto stawało się coraz bardziej liczącym się ośrodkiem życia gospodarczego i politycznego. Funkcjonowało tu szereg ważnych instytucji państwowych, które swym zasięgiem działania wykraczały poza granice powiatu rzeszowskiego, m. in. urząd podatkowy, dyrekcja skarbu, sąd obwodowy i dwa notariaty. W mieście odbywały się znane w Galicji jarmarki. Można więc stwierdzić, że dynamiczny rozwój kultury ludowej Rzeszowiaków postępował w związku z wzrastającą rolą Rzeszowa, jako centrum regionu.”

Ważny dla budowania tożsamości kulturowej był rozwijający się od końca XIX w. ruch ludowy (m.in. utworzenie w 1895 r. w Rzeszowie Stronnictwa Ludowego – pierwszej partii chłopskiej w Polsce). „Uroczyste obchody rocznic narodowych, w 1894 roku bitwy pod Racławicami oraz w 1910 roku pod Grunwaldem, organizowane w Rzeszowie przez działaczy chłopskich kształtowały świadomość narodową mieszkańców okolicznych wsi. Chłopi biorący udział w uroczystościach patriotycznych występowali w odświętnych strojach, będących podstawowym czynnikiem identyfikacji grupowej oraz wyrazem odrębności regionalnej. W strojach, które obecnie określamy jako rzeszowskie występowali publicznie ówczesni przywódcy ruchu ludowego i posłowie galicyjskiego Sejmu Krajowego. Stroje noszone w ostatniej ćwierci XIX i na początku XX wieku w kilkunastu wsiach w okolicy Rzeszowa są obecnie jednym z najbardziej znanych i popularnych kostiumów ludowych w Polsce, wykorzystywanym przy prezentacjach scenicznych folkloru rzeszowskiego przez zespoły działające w kraju oraz polonijne.”

Region rzeszowski współtworzy też grupa etnograficzna Lasowiaków, która charakteryzuje się zespołem cech kulturowych ukształtowanych w warunkach osadnictwa puszczańskiego. Grupa ta wykształciła się na specyficznym podłożu fizjograficzno-etnicznym. Procesy osadnicze, które ją ukształtowały, trwały długo. Początkowo osadnictwo rolnicze posuwało się wzdłuż żyznych dolin wielkich rzek Wisły i Sanu, płytko zagłębiając się w puszcze lub zajmowało wcześniej wytrzebione z lasu tereny Płaskowyżu Kolbuszowskiego. Według dotychczasowych badań podstawowy udział w zasiedlaniu Puszczy Sandomierskiej miał element etnicznie polski – byli to osadnicy pochodzący z okolic Sandomierza (w pierwszej fazie), w kolejnych przybysze z Mazowsza. Do dziś mieszkańcy Wyżyny Raniżowsko-Kolbuszowskiej nazywają siebie Mazurami, a o ich rodowodzie świadczy gwara mająca cechy mazowieckie. Wzdłuż Wisłoki widoczne są też silne wpływy cech małopolskich. Po przez stworzenie dogodnych warunków (liczne przywileje, lata zwolnień od pańszczyzny), starano się maksymalnie zintensyfikować procesy osadnicze w Puszczy.

Koniec XVIII i początek XIX w. to okres nasilenia zorganizowanego osadnictwa niemieckiego (tzw. kolonizacja józefińska) stanowiącego ostatnią fazę kolonizacji.

Puszcza Sandomierska stała się miejscem, w którym mieszały się liczne nacje. Najliczniej reprezentowana była ludność polska z Mazowsza i z zachodniej Małopolski, a także ruska, tatarska, szwedzka, litewska, wołoska i niemiecka. Powolna asymilacja wszystkich tych narodowości spowodowała wykształcenie nowej grupy - różniącej się w wielu dziedzinach gospodarki i kultury. O jej odrębności, ale i dużej świadomości wspólnoty stanowi m. in. samookreślenie się nazwą Lesioki (Lasowiacy są jedną z nielicznych grup ludności zamieszkującej ziemię Polski, u której wykształciło się pojęcie własnej nazwy; używana obecnie dla potrzeb klasyfikacji etnograficznej nazwa Lasowiacy została wprowadzona do literatury pod k. XIX wieku).

Najstarszym typem gospodarki na tym terenie była gospodarka łowiecka – najstarsze miejscowości to dawne osady łowieckie (m.in. Miechocin, Dzików, Mokrzychów), świadczą też o tym zachowane do dzisiaj nazwy topograficzne (np. Borsuk, Łowisko, Wilcza Wola).

Nieurodzajne, piaszczyste gleby spowodowały, że gospodarka rolna w wielu wsiach położonych wśród lasów była prymitywna. Niski stan agrokultury przy równoczesnych możliwościach zarobkowania w lasach powodował, że ważnym źródłem dochodów mieszkańców było zatrudnienie poza rolnictwem, m.in. w: rzemiośle drzewnym, przemyśle stolarskim i wytwórczości domowej (m.in. bednarstwo, zabawkarstwo, wyrób przedmiotów domowych z drewna, garncarstwo, ciesielstwo, produkcja mebli zwanych „kolbuszowskimi”); przemyśle leśnych (m.in. wyrób węgla drzewnego, dziegiu); hutach żelaza i szkła powstających w oparciu o złoża rudy i piasku (w okresie największego rozwoju tego przemysłu funkcjonowało tu 30 hut żelaza i ponad 20 hut szkła); bartnictwie i pasiecznictwie. Ważną cechą wsi lasowiackich była samowystarczalność gospodarza polegająca na wykonywaniu z drewna narzędzi pracy i sprzętów domowych oraz z lnu i wełny (rozwój tkactwa i sukiennictwa), z których sztyto m.in. charakterystyczne lasowiackie stroje. Duży udział w zajęciach pozarolniczych miał też spław drewna Sanem i Wisłą do Gdańska, toteż z terenów puszczańskich pochodziło wielu flisaków – ośrodkiem flisactwa były Krzeszów i Ulanów.

Najbardziej typowe dla osadnictwa puszczańskie są wsie rozproszone, niejednokrotnie jednodworcze o nieregularnym układzie pól (z czasem przemienione w większe przysiółki), będące wynikiem osadnictwa związanego z przemysłami puszczańskimi lub wymuszonego przez warunki terenowe. Oprócz nich występują także wsie leśno-łanowe (łańcuchówki) i tzw. ulicówki (lub szeregówki), te ostatnie związane były głównie z osadnictwem józefińskim.

Trzecią grupą etnograficzną wyodrębnioną w regionie rzeszowskim na podstawie specyficznych cech charakterystycznych dla subregionu Pogórza stanowią Pogórzanie. Nazwa ta zapożyczona z terminologii geograficznej dominuje w nazewnictwie stosowanym w opracowaniach z dziedziny etnografii i kultury ludowej, aczkolwiek część badaczy stosuje zamiennie dla tej grupy etnograficznej nazwę Podgórzanie. Obszar zajmowany przez Pogórzan położony jest na Pogórzu Karpackim. Kultura Pogórza kształtowała się w odmiennych warunkach historycznych granicząc od wschodu z pograniczem polsko-ruskim, a od południa z pograniczem węgierskim. Grupa etnograficzna Pogórzan graniczy: od zachodu wzdłuż rzeki Białej z Lachami Sądeckimi, od północy z Krakowiakami Wschodnimi i Rzeszowiakami, od wschodu z terenami określanymi jako Pogranicze Nadszańskie, a od południa z Łemkami i Dolinianami. Etnografowie zauważają, że termin Pogórzanie stosowany jest dość nieprecyzyjnie, a spora część tego terenu nie została wystarczająco przebadana. Wyraźnie czytelne jest wydzielenie tej grupy od terenów zamieszkiwanych przez Łemków, natomiast sąsiedztwo z pozostałymi grupami spowodowało występowanie tzw. grup przejściowych.

W porównaniu z regionami zamieszkanymi przez Rzeszowiaków i Lasowiaków tereny Pogórza były bardziej zaludnione. Już między VII a IX w. powstały pierwsze grody, np.

w Trepczy, Wietrznie, Trzcinicy. Obszar zamieszkiwany przez Pogórze pokrywa się z terenem intensywnego osadnictwa polskiego prowadzonego przez możny ród Bogoriów i klasztor cystersów w Koprzywnicy, który posiadał swe dobra m.in. w Bieździejczy, Siepietnicy i Szebnicach. Na tereny te napływali wówczas głównie osadnicy z Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej, posuwając się na południe i osiedlając w dolinie Dunajca i Wisłoki. Prawdopodobnie napłynęła też pewna liczba osadników z Krakowskiego. Drugi okres osadnictwa na Pogórzu datuje się od przyłączenia ziem ruskich przez Kazimierza Wielkiego. Był to czas zasiedlania kolonistami polsko-niemieckimi, którzy mieszała się z ludnością ruską zamieszkującą tereny na wschód od Wisłoka. Większe skupiska osadników niemieckich występowały w okolicach Krosna, Rymanowa, Sanoka i Strzyżowa; jednak żywioł niemiecki szybko uległ sławizacji.

Procesy osadnicze, w których następowało oddziaływanie kultur wiązanych z ludnością polską, niemiecką, słowacką i ruską zostawiły trwały ślad w kulturze ludowej Pogórze. Grupa ta granicząca od południa z góralską grupą Łemków, a od północy z grupami nizinnymi łączyła w sobie cechy kulturowe grup sąsiednich. Przykładem może tu być strój Pogórze – uważany za typ przejściowy, w którym występowały zarówno elementy stroju nizinnego, jak i góralskiego. Istotny wpływ na kulturę Pogórze miały też oddziaływania z południa – Słowacji i Węgier – były one wynikiem ożywionych kontaktów handlowych. Przez beskidzkie przełęcze przebiegały bowiem liczne odgałęzienia od traktu węgierskiego. Wzajemne kontakty podtrzymywane też były za sprawą miejsc kultowych – licznie odwiedzane przez pielgrzymki z Węgier, a zwłaszcza ze Słowacji były m.in. Stara Wieś, Jasło (później Tarnowiec), Wietrznia. Kontakty handlowe i religijne sprzyjały przejmowaniu wielu elementów kultury typowej dla terenów po południowej stronie Karpat.

Obszar Pogórze nie był jednorodny i dzielił się na część wschodnią (okolice Krosna, Brzozowa i Sanoka) oraz zachodnią (okolice Jasła i Gorlic) – występowały między nimi różnice, m.in. w zakresie stroju, architektury, a także obrzędów i zwyczajów. Z terenem Pogórze związana jest także niewielka grupa etnograficzna Zamieszkańców, będących enklawą ludności ruskiej zamieszkującej okolice granicy powiatów strzyżowskiego i krośnieńskiego (m.in. Bonarówkę, Czarnorzeki, Krasną, Rzepnik i Węglówkę) w okresie od co najmniej XVI w. do II wojny światowej. Ich kultura – podobna do Pogórze Wschodnich zawierała równocześnie wiele elementów ruskich.

Miasta na Pogórzu były ważnymi ośrodkami rzemieślniczymi; rzemiosło i wytwórczość domowa rozwinięta była też we wsiach. Bardzo dobrze rozwinięte było tkactwo (okolice Krosna), garncarstwo (okolice Jasła – ośrodki w Brzostku i Kołaczycach), rzemiosło drzewne, kowalstwo o bogatym zdobnictwie. W budownictwie południowej części regionu silne były wpływy budownictwa górskiego (zagroda jednobudynkowa). Szybki proces industrializacji w XIX w. (zwłaszcza południowej części regionu) związany z rozwojem przemysłu naftowego spowodował zacieranie się odrębności kulturowej.

Przedstawione powyżej etnicznie polskie grupy etnograficzne graniczyły od wschodu i południa z terenami ruskimi. W literaturze polskiej dominuje pogląd, że południowa część regionu ukształtowała się pod względem etnicznym stosunkowo późno – dopiero w XIV-XVI w. Zasiedlenie Bieszczadów i Beskidu Niskiego przez żywioł wołosko-ruski przybrało wówczas największe rozmiary. Z osadnictwem tym wiązała się inna organizacja życia społecznego – prawo wołoskie, inny język, wierzenia, zwyczaje, strój itp. Wynikiem tego osadnictwa było powstanie grup górali ruskich – Bojków i Łemków. Na terenach granicznych z innymi regionami etnograficznymi gdzie dochodziło do współistnienia i przenikania się różnych kultur etnografowie wydzielili ponadto grupy etnograficzne Zamieszkańców i Dolinian.

Spośród wymienionych wyżej grup etnograficznych pewną ciągłość kulturową zachowali jedynie Łemkowie. Pozostałe grupy przestały istnieć w wyniku przesiedleń jakie miały miejsce tuż po II wojnie światowej.

Łemkowie to grupa etnograficzna należąca do ukraińskiego obszaru językowego zamieszkująca do końca II wojny światowej rejony górskie i podgórskie części Beskidu Sądeckiego (po Zubrzyk i Królową Ruską na zachodzie), Beskidu Niskiego oraz zachodniej części Bieszczadów do Wysokiego Działu (z granicznymi miejscowościami Szczawne, Rzepedź, Turzańsk, Duszatyn, Mików, Smolnik, Wola Michowa, Maniów, Żubracze i Solinka na wschodzie). Północną granicę tego obszaru, w części obecnego woj. podkarpackiego wyznaczały wsie łemkowskie: Folusz, Wola Cieklińska, Pielgrzymka, Desznica, Myscowa, Chyrowa, Trzciana, Zawadka Rymanowska, Bałucianka, Deszno, Rudawka Rymanowska, Puławy, Darów, Wisłok Wielki i Szczawne. Poglądy badaczy w sprawie terytorium i etnogenezy Łemkowszczyzny są do dzisiaj podzielone. Wg polskich badaczy grupa ta ukształtowała się z różnych elementów etnicznych, przy udziale osadnictwa polskiego i wołoskiego wchłoniętych i zasymilowanych przez osadnictwo ruskie, głównie w XV i XVI w. Badacze ukraińscy z kolei twierdzą, że Łemkowszczyzna jest pozostałością ruskiego osadnictwa (jeszcze z czasów Rusi Kijowskiej), które wypierane przez kolonizację polską utrzymało się jedynie na trudno dostępnych obszarach górskich. Wysiedlenia ludności łemkowskiej w 1945 i 1947 doprowadziły do naruszenia bardzo wyraźnej przed tym okresem granicy zasięgu grup etnograficznych na styku Łemków i Pogórze. Z biegiem czasu granica ta zatarła się w wyniku osadnictwa pogórzeńskiego. Procesu tego nie powstrzymali powracający Łemkowie, którzy przemieszczani z elementem napływowym nie stworzyli już zwartego terytorium. Łemkowszczyzna jako kraina etnicznie i etnograficznie jednorodna, gdzie rozwijał się specyficzny i niepowtarzalny typ kultury ludowej przestała istnieć.

Zabudowa wsi łemkowskich została w większości zrujnowana a dawne podziały własnościowe przekształcone. Wiele wsi przestało istnieć. Z całego bogactwa kultury materialnej Łemków do dzisiaj pozostały w woj. podkarpackim jedynie zachowane sporadycznie na całym obszarze cerkwie oraz nieliczne już dzisiaj zagrody jednobudynkowe i spichlerze (sypańce).

Łemkowie zajmowali się głównie rolnictwem, rzadziej sezonowym pasterstwem owiec (nie zajmowali się jednak hodowlą). Z zajęć pozarolniczych trudnili się m.in. ścinką i obróbką drewna i produkcją smoły. Z wytwórczości rzemieślniczej ważne miejsce zajmowała obróbka włókna i tkactwo.

Łemkowie wyróżniali się wyraźnie spośród innych ruskich grup etnograficznych. Sami nazywali się Rusnakami i mieli silne poczucie odrębności etnicznej. Posługiwali się dialektem języka ukraińskiego (a właściwie dialektami), ukształtowanym pod wpływem języka polskiego i słowackiego (stały akcent na przedostatniej sylabie), ale także rumuńskiego i węgierskiego. Nazwa Łemko, używana do określenia mieszkańców tej grupy, odnotowywana była już w XIX w. Wywodzi się ona od słowackiego słowa lem (tylko), którego używali Łemkowie a które nie występuje w innych sąsiednich gwarach ukraińskich. Istotną rolę w utrwalaniu odrębności językowej odegrała literatura ludowa, przekazywana w formie ustnej. Warto wspomnieć, że tuż przed II wojną światową wydrukowano elementarze i podręczniki w języku łemkowskim.

Odrębność Łemków od sąsiadujących z nimi grup uzewnętrzniała się także w ubiorze. Można wyróżnić trzy odmiany ubioru łemkowskiego – zachodnią, środkową i wschodnią. Najważniejszym elementem stroju była czuha – długi i szeroki płaszcz zarzucany na ramiona jak peleryna. Bardzo istotnym dla Łemków elementem czuhy był kołnierz, którego kształt i dekoracja stały się, jak pisał R. Reinfuss, m.in. podstawą do podziału Łemkowszczyzny na mniejsze grupy lokalne.

Dzisiaj w Polsce żyje w rozproszeniu ok. 6000 Łemków. Tworzą oni stowarzyszenia, których zadaniem jest m. in. integracja ludności łemkowskiej, ratowanie, pielęgnowanie, rozwój i upowszechnianie kultury duchowej i materialnej Łemków. Na terenie województwa podkarpackiego działa Towarzystwo na Rzecz Rozwoju Muzeum Kultury Łemkowskiej

w Zyndranowej. Rokrocznie organizowane są dwie duże imprezy prezentujące obrzędy, tradycję a także współczesny dorobek kulturowy Łemków: Święto Kultury i Tradycji Łemkowskiej „Od Rusal do Jana” w Zyndranowej i „Kermesz Łemkowski” w Olchowcu.

Drugą grupę etnograficzną należącą do ukraińskiego obszaru językowego, obecnie już nieistniejącą w granicach Polski, stanowili Bojkowie. Zamieszkiwali oni rozległy teren między doliną Oslawy na zachodzie (granicząc z Łemkami) a doliną Łomnicy na wschodzie (granicząc z Hucułami). W obecnych granicach Polski jest to obszar obejmujący Bieszczady oraz Podgórze Bieszczadzkie od Wysokiego Działu na zachodzie po granicę państwa na wschodzie. Od północy sięgał aż po Lesko, Ustrzyki Dolne i Krościenko przy czym trudno jest wyznaczyć dokładną granicę zasięgu Bojkowszczyzny. W ramach wewnętrznych podziałów Bojkowszczyzny cały ten obszar stanowił Bojkowszczyznę Zachodnią.

Historycznie udokumentowane osadnictwo wołoskie, którego wytworem jest najprawdopodobniej również Bojkowszczyzna Zachodnia (niemal wszystkie wsie rządziły się charakterystycznym dla obszarów górskich prawem wołoskim, dostosowanym do pastersko-hodowlanego trybu życia) pojawiło się na tym terenie dopiero w II poł. XIV w. a przybrało na sile w XV i XVI w.

Bojkowie zajmowali się głównie hodowlą wołów (ale również owiec, kóz i koni), handlem solą i eksploatacją lasów. Zajęcia te były głównym źródłem utrzymania, przy czym mieszkańcy zachodniej Bojkowszczyzny prowadzili bardziej osiadły tryb życia zajmując się w większym zakresie także rolnictwem. Od zachodnich i północnych sąsiadów Bojkowie różnili się m.in. strojem, językiem i budownictwem – szczególnie sakralnym. Warto dodać, że sami Bojkowie, w przeciwieństwie do Łemków odrzucali nadawaną im nazwę uważając ją za urągliwą. Sami nazywali się Werchowińcami. Nazwa „bojko” występuje już w XVII w. Bojkowie posługiwali się archaiczną odmianą języka ukraińskiego, trudną do zrozumienia nawet dla osób znających język ukraiński i gwarę łemkowską.

Wsie bojkowskie zakładane w dolinach, wzdłuż rzek i potoków ciągnęły się czasem na przestrzeni kilku kilometrów. Bardzo charakterystyczne było drewniane budownictwo cerkiewne z niespotykanymi gdzie indziej wielouskokowymi dachami-kopułami, przy czym na zachodniej Bojkowszczyźnie dachy te były zredukowane do maksymalnie 2-4 uskoków (nieistniejące cerkwie w Caryńskim i Smereku). Jedna z niewielu zachowanych na terenie Polski cerkwi bojkowskich – w Smolniku gm. Lutowiska – posiada dach jednouskokowy.

Zachowawcze stroje bojkowskie, znacznie uboższe od łemkowskich i uważane za archaiczną odmianę strojów białych, szyte były jeszcze w okresie międzywojennym z materiałów własnej produkcji. Tendencje zachowawcze silnie przejawiały się również w obyczajach i wierzeniach które dawno zanikły u innych grup (np. w Wołosatem w kondukcie pogrzebowym sanie z trumną ciągnęła para czarnych wołów, za którymi szła grupa płaczek).

Grupa Bojków na terenie Polski praktycznie przestała istnieć po masowych przesiedleniach, które miały miejsce po ostatniej wojnie. Większość wyjechała do byłego Związku Radzieckiego a pozostałych wysiedlono w ramach akcji „Wisła”. Wiele wsi zostało spalonych w czasie walk z UPA, pozostałe, opustoszałe, zasiedlali stopniowo osadnicy polscy, m. in. przybyli z terenu Ukrainy.

Na pograniczu polsko-ruskim, w okolicach Sanoka, sytuowana była nieistniejąca dzisiaj, mieszana polsko-ruska grupa etnograficzna określana jako Dolinianie. Grupa ta nigdy nie została dokładniej przebadana przed II wojną światową. Po wojnie część mieszkańców deklarujących przynależność do narodowości ukraińskiej wyjechała na tereny Związku Radzieckiego. Istnieją rozbieżne poglądy na temat tej grupy, szczególnie na temat jej zasięgu. Niektórzy uważają, że obejmowała ona wszystkie tereny gdzie występowała ludność mieszana polsko-ukraińska – od Ustrzyk Dolnych po Biłgoraj, inni (Reinfuss) lokalizowali Dolinian między Sanokiem a linią Bukowsko-Rymanów po Czaszyn na południu, Tarnawkę, Jasienicę Sufczyńską i Nienadową na północy. Reinfuss określał Dolinian jako grupę etnicznie ruską

poddaną silnym wpływom ludności polskiej, która już w latach 30. XX w. zatracala cechy tradycyjnej kultury ludowej. Stan wiedzy o tej grupie nie pozwala obecnie określić na ile różnili się oni od swoich sąsiadów tj. Pogórzan, Łemków.

Ważnym elementem wielokulturowości terenów tworzących obecne województwo podkarpackie była do II wojny światowej mniejszość żydowska. Już w XV w. można wskazać kilka miast z naszego regionu, w których osiedleni byli Żydzi. Najwcześniej pojawili się w Jasle, Jarosławiu, Krośnie, Lubaczowie, Przemyśle i Sanoku. Ich liczba systematycznie wzrastała, a pod koniec XIX w. w niektórych miastach przeważali Żydzi. (np. Dębicy, Dukli czy Tarnobrzegu).

Zachowane do dzisiaj materialne świadectwa ich kultury na terenie województwa to przede wszystkim synagogi i kirkuty (wskazane w części opracowania dotyczącej zabytków nieruchomych), inne obiekty, np. łaźnie żydowskie, domy ludowe, kuczki oraz kilka zbiorów judaików (przechowywanych w muzeach). Świadectwem tragicznych wydarzeń II wojny światowej są liczne w województwie miejsca pamięci (tablice, pomniki, które upamiętniają ich martyrologię). Trwałym i żywym do dzisiaj elementem kulturowym są roczne pielgrzymki Żydów z całego świata – wyznawców nurtu chasydzkiego religii judaistycznej - do Leżajska. Celem pielgrzymowania jest grób cadyka Elimelecha, znajdujący się na miejscowym cmentarzu żydowskim. Ruch chasydzki powstał w XVIII wieku na obszarach wschodniej Polski. Na terenach obecnego województwa podkarpackiego powstało, poza Leżajskiem, wiele ośrodków chasydyzmu, m.in. w: Dynowie, Lesku, Łańcucie, Rymanowie czy Sienawie. Ważną postacią w wyznaniu jest cadyk (sprawiedliwy, wierny Przymierzu), duchowy mistrz, mający według tradycji specjalny kontakt ze Stwórcą i obdarzony nadnaturalną mocą i mądrością. Chasydzi przychodzili do niego po radę, z czasem wytworzył się zwyczaj wręczania zapytań, czy prośb na małych karteczkach, zwanych *kwitelech*.

Rokrocznie w rocznicę śmierci cadyka zjeżdżają do Leżajska rzesze wyznawców z całego świata, aby podziękować za doznaną opiekę i prosić o dalszą. Odwiedzane są też przez nich groby cadyków w Dynowie, Łańcucie, Rymanowie.

4.2. Problem ochrony kultury ludowej *

Działania mające na celu ochronę ginącej kultury ludowej podejmowano już w okresie międzywojennym. Na początku XX w. powstało Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej zaś w 1936 roku m. in. Muzeum Regionalne Ziemi Rzeszowskiej o charakterze historyczno-etnograficznym. Działalność placówek, zarówno kolekcjonerska, jak i upowszechnieniowa kształtowała w społeczeństwie poczucie wartości miejscowej kultury regionalnej i świadomość jej odrębności. Po II wojnie światowej ochrona kultury ludowej dotyczyła przede wszystkim elementów o charakterze artystycznym, gromadzonych w muzeach i skansenach oraz stanowiących podstawę repertuaru zespołów pieśni i tańca uprawiających folklorizm pod różnymi postaciami.

Obecnie na terenie województwa podkarpackiego działa kilka muzeów, które dokumentują, badają i eksponują budownictwo i inne formy kultury ludowej. Są to przede wszystkim Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, prezentujące grupy etnograficzne Bojków, Dolinian, Łemków i Pogórzan oraz Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej zajmujące się Rzeszowiakami i Lasowiakami. Oprócz tych dwóch instytucji działają także inne mniejsze ośrodki muzealne, m. in. Zagroda – Muzeum Wsi Markowa, Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej i muzeum łemkowskie w Olchowcu. Poza skansenami ochroną kultury ludowej zajmuje się także Muzeum Etnograficzne w Rzeszowie a także inne regionalne placówki muzealne.

* Poniższy tekst jest skróconą wersją fragmentu opracowania K. Ruszla *Zróźnicowanie regionalne i problem ochrony kultury ludowej*, Rzeszów 2004, mps Archiwum ROBiDZ Rzeszów.

Szczególną rolę w propagowaniu folkloru rzeszowskiego odegrała redakcja muzyczna Rozgłośni Polskiego Radia w Rzeszowie (rejestracja fonograficzna repertuaru miejscowych kapel i zespołów folklorystycznych, muzyków instrumentalistów i solistów). W propagowanie folkloru włączył się następnie rzeszowski oddział Telewizji Polskiej (prezentowanie zespołów folklorystycznych, sylwetek pasjonatów zajmujących się dokumentowaniem obrzędów weselnych, zwyczajów bożonarodzeniowych i wielkanocnych oraz dożynkowych, a także związanych z budową domów czy dawnych zabaw dzieci wiejskich, relacje z aktualnych przeglądów i festiwali folklorystycznych).

Obecnie obok zmieniającego się stosunku do własnej tradycji, kształtuje się inne zjawisko. Niejako ubocznie i samoistnie, równolegle do różnorodnych zabiegów wokół ochrony i popularyzacji wartości kultury ludowej, kształtował się swoisty kanon wybranych elementów kultury ludowej przede wszystkim charakterystycznych dla grupy etnograficznej Rzeszowiaków, które uznano za reprezentatywne dla całego regionu rzeszowskiego (przede wszystkim stroje noszone w okolicy Rzeszowa, muzyka, pieśni i tańce). Obecnie wiele zespołów folklorystycznych działających na terenach zamieszkiwanych przez Lasowiaków i Pogórzan często występuje na scenie w strojach rzeszowskich (rezygnując z tych, które były ważnym wskaźnikiem odrębności regionalnej) a ich repertuar często pochodzi z gotowych opracowań z najbliższej okolicy Rzeszowa. Można więc stwierdzić, że o ile w XIX i na początku XX wieku wzory kultury ludowej Rzeszowiaków były na tyle atrakcyjne, że w sferze ich silnego oddziaływania pozostawały subregiony Lasowiaków i Pogórzan, tak obecnie, w dużym stopniu zyskały rangę reprezentatywnych dla całego regionu rzeszowskiego.

Istotnym wskaźnikiem tożsamości regionalnej są kultywowane współcześnie w Rzeszowskiem dawne zwyczaje, w szczególności związane z obrzędowością wielkanocną. Najbardziej specyficzną formą obrzędowości wielkanocnej w Rzeszowskiem są strażę przy Grobach Chrystusa zwane turkami, urządzone w kościołach w Wielkim Tygodniu. Współcześnie funkcjonują cztery główne ośrodki: Grodzisko, Leżajsk, Przeworsk i Radomyśl, wokół których skupiają się wsie, gdzie zwyczaj ma dawną tradycję i jest w dalszym ciągu praktykowany.

Postępujące w szybkim tempie zmiany warunków życia powodują, że tradycyjna kultura ludowa, a w tym i folklor może istnieć w życiu społeczeństwa tylko w postaci folkloryzowanej. Folkloryzm polega na celowym stosowaniu wybranych treści i form folkloru wydobywanych z pamięci mieszkańców wsi, bądź też czerpanych z archiwów folklorystycznych i opracowań, a następnie odtwarzanych w sytuacjach celowo zaaranżowanych, najczęściej w postaci prezentacji scenicznej. W repertuarze zespołów określanych mianem autentycznych czy też obrzędowych są inscenizowane wesela, obrzędy doroczne oraz związane z wybranymi pracami, takimi jak przedzenie lnu, darcie pierza, kiszenie kapusty itp. Podstawową formą funkcjonowania tradycji we współczesnej kulturze lokalnej są prezentacje sceniczne folkloru w ramach różnego typu przeglądów, konkursów i spotkań. Każdego roku odbywa się w województwie podkarpackim wiele różnego typu imprez folklorystycznych, zarówno o charakterze ogólnopolskim, wojewódzkim, regionalnym oraz gminnym. Obok folkloru, w trakcie lokalnych przeglądów są prezentowane i promowane oryginalne potrawy wiejskie.

IV. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego województwa. Analiza mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń

Mocne strony:

- występowanie obiektów o wyjątkowej uniwersalnej wartości – dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (dwa drewniane kościoły – w Bliznem i Haczo- wie oraz cztery drewniane cerkwie – w Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku) oraz zespołów o randze krajowej – dwóch Pomników Historii (Leżajsk i Łańcut);
- istnienie innych obiektów o znaczeniu międzynarodowym – kopalnia w Bóbrce, twierdza Przemyśl;
- duży zasób innych obiektów i zespołów obiektów o znacznych wartościach historycz- nych, artystycznych i naukowych oraz o cennych walorach krajobrazowych;
- zespoły staromiejskie i małomiasteczkowe o zachowanym historycznym rozplanowa- niu i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi;
- wyjątkowy w skali kraju zasób sakralnych zabytkowych obiektów drewnianych i za- bytkowego budownictwa drewnianego;
- istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości oraz położenie w obszarze o znacznych walorach środowiska kulturowego, „na pogra- niczu kultur”;
- zabytkowe zespoły architektury rezydencjonalnej, zrewaloryzowane i wykorzystywa- ne jako ośrodki kultury o znaczeniu krajowym i międzynarodowym (Łańcut, Krasi- czyn, Baranów Sandomierski);
- bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach stanowiących zbiory będące świadectwem wielu kultur i narodów;
- istnienie turystycznych szlaków kulturowych;
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i atrakcyjne tereny krajobrazowe;
- ośrodki kultu religijnego o charakterze międzynarodowym i krajowym (np. Leżajsk - dla katolików i dla chasydów, Kalwaria Pałacowska)
- zachowane poczucie tożsamości kulturowej społeczności lokalnych
- pograniczne położenie Podkarpacia, sąsiedztwo Ukrainy i Słowacji– wysoka ranga województwa jako turystycznej bramy na Wschód i na Zachód;
- możliwość współpracy transgranicznej z Ukrainą i Słowacją w zakresie ochrony i wy- korzystania dziedzictwa kulturowego;
- występowanie zróżnicowanego, ciekawego krajobrazu naturalnego i kulturowego;
- duże walory turystyczne najatrakcyjniejszych obszarów: m.in. Beskid Niski, Bieszc- zady, pas pogórzy, Rostocze Południowe
- chronione środowisko przyrodnicze (parki narodowe, rezerваты, obszary chronione;
- różnorodność biologiczna (unikalna fauna i flora);
- żywa tradycja – aktywne zespoły ludowe, festiwale, rękodzieło – głównie garncar- stwo, hafciarstwo, kowalstwo, wikliniarstwo, zabawkarstwo, lokalne produkty żywno- ściowe jako produkty regionalne;
- aktywność twórcza mieszkańców regionu oraz wielość i różnorodność amatorskich grup artystycznych z dominacją grup folklorystycznych;
- dostrzeganie znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego jako ważnego ele- mentu promocji Podkarpacia;
- współpraca dużych miast na poziomie kontaktów międzynarodowych

- rozwojowa infrastruktura turystyczna – wyciągi narciarskie, wypożyczalnie sprzętu, oznakowanie tras turystycznych;
- duża poprawa stanu lokalowego muzeów na terenie województwa

Słabe strony:

- zły stan zachowania części obiektów zabytkowych – dotyczy zwłaszcza zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych, zabytków postindustrialnych, zabytkowych cmentarzy, nieużytkowanych cerkwi, części zabytkowej zabudowy historycznych miast i miasteczek oraz budownictwa drewnianego;
- przekształcone zespoły zabudowy historycznych miast i miasteczek z elementami nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami;
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego zespołów staromiejskich ze względu na znikomą ilość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz planów rewitalizacji i rewitalizacji;
- stosunkowo duża liczba nieużytkowanych, dewastowanych i niszczących obiektów stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach;
- słaby stan ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej;
- brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków przy równoczesnym nieuregulowanym statusie prawnym części obiektów zabytkowych prowadzące do postępującego zaniedbania, rujnacji, a nawet utraty obiektu;
- wykonywanie części remontów zabytkowych obiektów bez poszanowania substancji zabytkowej;
- brak skutecznych sposobów egzekwowania właściwej ochrony i konserwacji zabytkowych obiektów od ich właścicieli m.in. ze względu na niedostatek państwowych funduszy na wykonywanie remontów zastępczych oraz zbyt małą wrażliwość sądów i organów ścigania na kwestie ochrony zabytków zapisane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
- brak systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych (ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowych);
- zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów;
- niedostateczna obecność problematyki ochrony zabytków w powszechnej świadomości mieszkańców województwa;
- brak promocji i upowszechniania dobrych wzorców w zakresie harmonijnego kształtowania krajobrazu kulturowego;
- brak harmonijnego kształtowania komunikacji wizualnej (reklamy) zarówno na terenach wiejskich, jak i miejskich;
- niedostateczny poziom cyfryzacji zasobów dziedzictwa regionu, w tym dziedzictwa niematerialnego pozwalającej na powszechny dostęp do tych zasobów;
- słaba promocja walorów kulturowych i turystycznych – brak biur informacji turystycznej, niewielka ilość imprez kulturalnych o znaczeniu ponadregionalnym promujących dziedzictwo;
- niewystarczająca edukacja w zakresie wartości dziedzictwa i potrzeby jego ochrony;
- niewystarczająca „ochrona” tradycyjnych rzemiosł oraz ginących zawodów;
- silna konkurencja zwłaszcza ze strony województwa małopolskiego;
- niepełne wykorzystanie międzynarodowych programów współpracy kulturalnej w paśmie transgranicznym.

Szanse – czynniki pozytywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju województwa, gmin i miast;
- uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego w wojewódzkim planie zagospodarowania przestrzennego;
- możliwość włączenia problematyki ochrony zabytków w sferę rozwoju regionalnego przez samorząd województwa;
- możliwość finansowania prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i in.;
- korzystne warunki dla rozwoju turystyki z wszechstronnym wykorzystaniem zasobu i wartości dziedzictwa i krajobrazu kulturowego;
- korzyści wynikające z walorów atrakcyjnego ukształtowania krajobrazu naturalnego Podkarpacia (niski stopień urbanizacji i uprzemysłowienia, zasoby lasów i wód, zróżnicowane ukształtowanie terenu);
- tworzenie i realizacja programów operacyjnych w oparciu o strategię rozwoju np. „Strategia Rozwoju Polski Wschodniej”;
- rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego;
- rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie opieki nad zabytkami oraz wzrost tożsamości lokalnej;
- kreowanie nowych produktów turystycznych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe na zasadzie zrównoważonego rozwoju;
- korzystanie z doświadczeń międzynarodowych w dziedzinie ochrony zabytków oraz rewitalizacji
- stopniowy rozwój bazy i infrastruktury turystycznej, w tym o znaczeniu krajowym (trasa rowerowa wzdłuż Polski wschodniej)
- rozwój tranzytowych korytarzy komunikacyjnych sprzyjający ruchowi turystycznemu (autostrada A4, lotnisko w Jasionce, modernizacja linii kolejowych)

Zagrożenia – czynniki negatywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- kryzys finansów publicznych i niedostateczne finansowanie działalności w zakresie ochrony środowiska kulturowego;
- niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarach miast i wsi ingerujący w historyczny układ urbanistyczny i ruralistyczny;
- brak kompleksowej i spójnej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego na poszczególnych szczeblach administracji;
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego ze względu na minimalną ilość opracowywanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego obszarów o znaczących wartościach kulturowych;
- budzący zastrzeżenia – ze stanowiska konserwatorskiego – rozwój inwestycyjny na obszarach miast, osad wiejskich (d. miasteczek) i wsi ingerujący w otoczenie historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych;
- ekspansja znaczących, wielkogabarytowych inwestycji lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo;
- zagrożenie postępującym niszczeniem zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej.
- liczne zagrożenia niszczenia zabytków archeologicznych;

- liberalizacja przepisów prawa budowlanego, dopuszczającego w przypadku nowych inwestycji odstępstwa od zatwierdzonych projektów budowlanych, czego częstym skutkiem jest ewidentne naruszanie wymogów konserwatorskich (np. zmiana kubatury);
- nierozstrzygnięte kwestie własnościowe obiektów zabytkowych, w tym reprivatyzacyjne;
- silne tendencje do wypierania tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną;
- zagrożenie komercjalizacją i modernizacją zabytków bez zachowania ich zabytkowego charakteru;
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków;
- braki w edukacji kulturowej i niedostateczna świadomość wartości zasobów kulturowych oraz możliwości ich wykorzystania;
- pogarszający się stan techniczny tkanki zabytkowej spowodowany niewłaściwym użytkowaniem, celowym niszczeniem

V. Założenia programowe – priorytety, kierunki działań i działania

Założenia programowe w niniejszym programie zostały zaktualizowane w oparciu o dokonane analizy w zakresie: aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa, oceny zmian w stanie zachowania zabytków w stosunku do stanu sprzed czterech lat oraz kierunków rozwoju polityki regionalnej województwa podkarpackiego. Większą uwagę zwrócono przede wszystkim na obiekty najcenniejsze oraz potrzebę wzmocnienia ich ochrony i właściwego zarządzania, co ma szczególne znaczenie w kontekście dokonanego ostatnio wpisu na Listę UNESCO czterech obiektów z terenu województwa podkarpackiego. Więcej uwagi poświęcono też działaniom skierowanym na wzmocnienie tożsamości regionalnej oraz zachowanie dziedzictwa świadczącego o historycznej wielokulturowości regionu. Wskazane poniżej priorytety, kierunki działań i zadania wynikają zasadniczo z ustawowo określonych celów, jakim służyć powinny programy opieki nad zabytkami. Wybrane założenia programowe wynikają też z wyznaczonych kierunków polityki regionalnej przyjętych przez Samorząd Województwa.

Wybór konkretnych priorytetów dokonany został po wcześniejszej gruntownej analizie zasobu dziedzictwa kulturowego w regionie. Analizie takiej poddano układy urbanistyczne, budowle sakralne, obiekty architektury rezydencjonalnej, obronnej i użyteczności publicznej, budownictwo drewniane i przemysłowe, zabytkowe zespoły zieleni i cmentarze, bogaty zasób dziedzictwa archeologicznego, zabytki ruchome (zgromadzone w zbiorach muzealnych oraz w obiektach sakralnych), jak również krajobraz kulturowy. O wyborze konkretnych priorytetów, kierunków działań i zadań w dużej mierze zdecydowała też dokonana w trakcie prac nad *Programem* ocena stanu zachowania poszczególnych rodzajów zabytków składających się na bogaty zasób dziedzictwa kulturowego regionu oraz analiza zagrożeń i występujących problemów w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Priorytet I Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego zawiera 3 kierunki działań oraz szereg działań, które odnoszą się do celów nr 1, 2 i 4 określonych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Art. 87. ust.2) i generalnie służyć mają: dbałości o krajobraz kulturowy regionu, o zachowanie jego charakterystycznych elementów zabytkowych i przyrodniczych oraz dążeniom do rewaloryzacji przekształconych cennych elementów dziedzictwa, a także włączenia dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia samorządów lokalnych. Cele takie mogą zostać spełnione poprzez realizację działań ujętych w kierunkach działań odnoszących się do: rewaloryzacji założeń urbanistycznych i ruralistycznych, zachowania tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu, tworzenia parków kulturowych.

Priorytet II Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa zawiera 6 kierunków działań oraz działania odpowiadające celom nr 3 do 7 wymienionych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Art. 87. ust.2). Wskazane do realizacji działania i zadania przyczynić się mają przede wszystkim do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet III Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości zawiera 3 kierunki działań oraz zadania, które zgodne są z celami nr 4 do 7 określonymi w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Art. 87. ust.2). Uwzględnione w tym priorytecie kierunki działań

i działania służyć mają przede wszystkim: poszerzeniu wiedzy o zabytkach regionu poprzez wspieranie różnych projektów badawczych, szeroko rozumianemu wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych, promowaniu potrzeby ochrony dziedzictwa i dobrych praktyk dotyczących jego wykorzystania.

Priorytet I**Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego****Kierunek działań 1****Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ochrona układów ruralistycznych****Działania:**

1. Systematyczne, konsekwentne wdrażanie zapisów wojewódzkiego planu zagospodarowania przestrzennego odnoszących się do dziedzictwa kulturowego.
2. Historyczne układy urbanistyczne proponowane do ochrony w Wojewódzkim Planie Zagospodarowania Przestrzennego: Babice, Baranów Sandomierski, Bircza, Brzostek, Brzozów, Cieszanów, Czudec, Dębowiec, Dukla, Dynów, Głogów Małopolski, Iwonicz Zdrój, Jaćmierz, Jarosław, Jasło, Jaśliska, Kalwaria Pałacowska, Kańczuga, Krosno, Krzeszów, Krzywczyna, Lesko, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Mrzygłód, Narol, Nowy Żmigród, Oleszyce, Osiek Jasielski, Pilzno, Pruchnik, Przecław, Przemyśl, Przeworsk, Radymno, Rozwadów, Rudnik, Rybotycze, Rymanów, Rymanów Zdrój, Rzeszów, Sanok, Sędziszów Małopolski, Sieniawa, Sokołów Małopolski, Stalowa Wola, Strzyżów, Tarnobrzeg, Tyczyn, Ulanów, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Zaklików, Żołynia, z których pierwszorzędne znaczenie posiadają: Jarosław, Krosno, Przemyśl i Pruchnik.
3. Wspieranie przez samorząd województwa działań samorządów lokalnych dotyczących opracowania i realizacji planów rewitalizacji i rewitalizacji centrów historycznych miast oraz dzielnic staromiejskich z zachowaniem wymogów konserwatorskich przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z oddziaływania układów komunikacyjnych. Programy rewitalizacji powinny być opracowywane w oparciu o dokładne rozpoznanie historycznego rozwoju przestrzennego ze szczególnym uwzględnieniem następujących wytycznych:
 - zachowanie i uczynienie historycznych układów miast – rynku z historycznie ukształtowaną siecią uliczną;
 - ochrona konserwatorska zabudowy zabytkowej oraz zabudowy o cechach regionalnych; wykonywanie prac konserwatorskich zgodnie z zasadą minimalnej niezbędnej ingerencji,
 - zachowanie ukształtowania terenu;
 - zachowanie kompozycyjnych wartości zespołu wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych;
 - rekompozycja wewnątrz urbanistycznych zdegradowanych przez: nową zabudowę niedostosowaną do zabytkowego otoczenia, zaniedbania w utrzymaniu i konserwacji obiektów zabytkowych oraz nieodpowiednie zagospodarowanie terenu;
 - ochrona ekspozycji charakterystycznych układów kompozycyjnych, wewnątrz urbanistycznych, dominant architektonicznych i osi widokowych oraz sylwety miasta poprzez zachowanie kierunków, ciągów i punktów widokowych;
 - sanacja i modernizacja sieci uzbrojenia – likwidacja sieci napowietrznych;
 - uporządkowanie działek na zapleczu zabudowy;
 - wprowadzanie nowych elementów do istniejącej historycznej zabudowy winno być dokonywane z zachowaniem układów przestrzennych i parcelacyjnych oraz skali i charakteru istniejącej zabudowy;
 - ustalenie zasad kształtowania nowej, uzupełniającej zabudowy, dotyczących: bryły, formy, kształtu i pokrycia dachów, materiałów i wystroju architektonicznego;

- uporządkowanie i skodyfikowanie zasad umieszczania reklam;
- rewaloryzacja pierzei rynkowych zgodnie z wytycznymi odnoszącymi się przede wszystkim do gabarytów pierzei, uzupełnienia pierzei, kształtowania bryły i elewacji budynków (kompozycji, podziałów, wystroju, stolarki), formy i pokrycia dachów);
- uporządkowanie ruchu kołowego uwzględniającego ograniczanie występującej uciążliwości komunikacji; ruch pojazdów w obrębie dzielnic staromiejskich powinien być ściśle regulowany, ilość parkingów minimalizowana.

Podkreślić należy, że są to jedynie ogólne wytyczne, natomiast realizacja planów rewaloryzacji i rewitalizacji miast historycznych wynikać powinna każdorazowo z opracowania studium rewaloryzacji opartego na wnikliwych analizach, szczegółowo wskazanych zasadach, indywidualnych dla każdego układu urbanistycznego, określonych w wyniku interdyscyplinarnych prac programowo-przestrzennych, studiów historycznych itp. Jest to konieczne zarówno ze względu na różnorodność struktury funkcjonalno-przestrzennej i odmienny krajobraz kulturowy poszczególnych miast, jak również ze względu na różny stopień przekształcenia układu przestrzennego i kompozycyjnego oraz różny stan zachowania obiektów zabytkowych.

4. Udzielanie pomocy przez Województwo Podkarpackie samorządom Jarosławia i Przemysła przy rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów staromiejskich tych miast - ze względu na:
 - bogaty zasób obiektów o dużych wartościach zabytkowych,
 - zachowany kontekst krajobrazowy,
 - zły stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych wchodzących w skład tych zespołów.
5. Promowanie i wspieranie pozytywnych przykładów rewaloryzacji zabytkowych przestrzeni miejskich, na wzór dokonanych realizacji, np. w Rzeszowie, Jaśle, Krośnie, Sanoku, Pruchniku, Frysztaku.
6. Propagowanie zasad dotyczących dostosowania nowej zabudowy i infrastruktury do warunków krajobrazowych i tradycji miejscowego budownictwa:
 - nawiązywanie w nowoprojektowanej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów (regionalizm);
 - opracowanie systemu projektowania oraz realizacji budownictwa współczesnego (katalogi form regionalnych) dostosowanych do terenu i miejscowej tradycji budowlanej; projekty winny nawiązywać bryłą, układem funkcjonalnym, formą dachów i zastosowanym detalem architektonicznym do lokalnych cech budownictwa;
7. Popularyzacja wartości zespołów staromiejskich oraz potrzeb i zasad ich rewaloryzacji nastawiona przede wszystkim na szeroko rozumianą społeczność lokalną (inwestorów, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz pozostałych mieszkańców, zwłaszcza zamieszkałych w obrębie tych zespołów); prezentowanie przez władze samorządowe perspektywicznego pozytywnego obrazu rozwoju szans i korzyści, jakie może przynosić należyta dbałość o szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe (pozyskiwanie dodatkowych funduszy, rozwój turystyki, nowe miejsca pracy).
8. Integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody:
 - Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków (w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego) łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej w planach rozwoju województwa.
 - Zintegrowanie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz środowiska

przyrodniczego przez planowanie przestrzenne. Uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego ochrony środowiska naturalnego powiązanego przestrzennie z założeniami urbanistycznymi i ruralistycznymi oraz zespołami architektonicznymi.

Kierunek działań 2

Zachowanie tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu

Działania:

1. Ochrona obiektów zabytkowych stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach.
 - 1.1. Utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych,
2. Prowadzenie działań związanych z „ochroną” niematerialnego dziedzictwa kulturowego - „»ochrona« oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.” (zgodnie z Konwencją UNESCO z 2003 r.)
3. Ochrona dziedzictwa niematerialnego w tym tradycji oraz produktów regionalnych i lokalnych:
 - 3.1. Wspieranie tradycyjnego rzemiosła i ginących zawodów (np. flisactwo w Ulanowie) oraz tradycyjnych form działalności gospodarczej
 - 3.2. Promocja produktów regionalnych i lokalnych, np. drewnianych zabawek z Brzozy Stadnickiej i okolic Leżajska, wyrobów plecionkarskich m. in. w Rudniku i okolicy, ceramiki w Medyni Głogowskiej i Zalesiu, lokalnych, tradycyjnych wyrobów gastronomicznych.
 - 3.3. Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
 - 3.4. Wspieranie archiwizacji cyfrowej zasobów niematerialnego dziedzictwa
 - 3.5. Działania na rzecz ochrony i wspierania tradycji wsi i jej krajobrazu kulturowego w kontekście wykorzystania jako atrakcji turystycznej
 - wspieranie oryginalnych tradycji podkarpackiej wsi - np. tradycji wielkanočných straży grobowych
 - przygotowanie specjalistycznej oferty adresowanej do grup turystów krajowych i zagranicznych zainteresowanych np. nauką dawnych umiejętności rękodzielniczych, fotografowaniem lub filmowaniem: dawnej zabudowy wiejskiej i małomiasteczkowej, praktykowanych tu obrzędów, czy też pielgrzymek do licznych miejsc odpustowych;
 - wpieranie popularnych wydawnictw o kulturze ludowej jako atrakcji turystycznej

- 3.6. Wspieranie organizowania imprez folklorystycznych zwłaszcza tych, które mają związek z ochroną najcenniejszych tradycji autentycznego śpiewu i muzykowania oraz popularyzacji tradycji w społeczeństwie. Są to przede wszystkim:
 - przeglądy zespołów śpiewaczych, w trakcie których jest prezentowany folklor przekazywany i wyuczony w sposób bezpośredni lub też tworzony ściśle w oparciu o lokalną tradycję folklorystyczną,
 - prezentacje gry na określonym zestawie instrumentów typowych dla regionu w ramach przeglądów kapel.
4. Wsparcie działań dotyczących upamiętnienia ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp. poprzez działalność wydawniczą (regionalia), organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji itp.

Kierunek działań 3

Tworzenie parków kulturowych jako forma ochrony krajobrazu kulturowego

Działania:

1. Promowanie działań zmierzających do tworzenia parków kulturowych jako skutecznej formy zintegrowanej ochrony cennych obszarów kulturowych województwa podkarpackiego.
2. Parki kulturowe proponowane do powołania na terenie województwa podkarpackiego:
 1. Bieliny – zabudowa wsi z kościołem parafialnym, klasztorem SS. Dominikanek, zespołem dworsko-parkowym
 2. Borek Stary – zespół kościelno-klasztorny OO. Dominikanów
 3. Cieszanów – miasto z kościołem, cerkwią, synagogą
 4. Dukla – centrum z kościołem parafialnym i zespołem pałacowym, zespół klasztorny OO. Bernardynów i pustelnia św. Jana
 5. Iwonicz-Zdrój: uzdrowisko
 6. kolejka wąskotorowa Przeworsk-Dynów
 7. Kalwaria Pałacowska – zespół kościelno-klasztorny OO. Franciszkanów wraz z krajobrazowym zespołem kaplic kalwaryjskich i zabudową miasteczka
 8. Krosno – zespół staromiejski
 9. Lesko – miasto z kościołem parafialnym, synagogą, zamkiem
 10. Leżajsk – miasto z zespołem kościelno-klasztornym OO. Bernardynów
 11. Łańcut – zespół zamkowo-parkowy wraz z zespołem staromiejskim
 12. Łopienka: dolina bieszczadzka z wyremontowaną kamienną cerkwią – sanktuarium łemkowskim /greckokatolickim
 13. Magurski Zespół Parków Kulturowych – obejmujący m.in. cerkwie w Kotani, Krempnej, Świątkowej Małej, Świątkowej Wielkiej oraz cmentarze z I wojny światowej
 14. Odrzykoń – ruiny zamku „Kamieniec” z rezerwatem „Prządki”
 15. Pilzno – zespół staromiejski
 16. Pruchnik – drewniana zabudowa małomiasteczkowa
 17. Przemyśl – zespół staromiejski
 18. Przemyśl – Twierdza Przemyśl
 19. Radymno – miasto z zespołem kościelnym, koszarowym
 20. Rymanów Zdrój – uzdrowisko
 21. Rzeszów - stare miasto z kościołami i zamkiem
 22. Sanok - stare miasto z kościołami i zamkiem

23. Sieniawa – zespół pałacowo-parkowy z miastem
24. Stalowa Wola - układ urbanistyczny miasta wraz z modernistyczną zabudową z okresu budowy COP i z lat 50-tych XX w.
25. Wielkie Oczy - rynek miasteczka z zabudową pierzei oraz trzy świątynie: cerkiew, kościół i synagoga
26. Zagórz – ruiny klasztoru OO. Karmelitów
27. Zarzecze – zespół pałacowo-parkowy wraz z kościołem parafialnym
28. Krzeszów - z. kościelny, z cerkwiskiem rotundą i otoczeniem
29. Ulanów – zespół zabudowy małomiasteczkowej

Wskazane obszary i zespoły proponowane do utworzenia parków kulturowych nie wykluczają wytypowania do tego celu innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi.

Proponuje się także tworzenie kulturowych parków archeologicznych, których propozycje znajdują się w Aneksie nr 1.

Priorytet II

Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa

Kierunek działań 1

Ochrona obiektów zabytkowych o szczególnej wartości, wpisanych oraz predysponowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii

Działania:

1. Podjęcie działań na rzecz usankcjonowania ochrony otoczenia (tzw. stref buforowych) obiektów z Listy UNESCO jako obszarów prawnie chronionych poprzez odpowiednie zapisy w wojewódzkim planie zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Inicjowanie i wspieranie działań na rzecz uzupełnienia ochrony tych obiektów ochroną obszarową zapewniającą trwanie i zachowanie krajobrazu kulturowego.
2. Obejmowanie szczególną dbałością i finansowym wsparciem dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (zespół kościelno-plebański w Bliznem, kościół w Haczowie, zespoły cerkiewne i cerkwie w: Chotyńcu, Radrużu, Smolniku, Turzańsku) oraz Listę Pomników Historii (zespół kościelno-klasztorny w Leżajsku i zespół zamkowo-parkowy w Łąncucie). Przyjęcie zasady zachowania autentyczności za naczelną zasadę, decydującą o zachowaniu wartości tych miejsc.
3. Wspieranie działań związanych z opracowywaniem Planów Zarządzania obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w celu zapewnienia należytej im ochrony. Plany te winny uwzględniać najnowsze wymagania dotyczące ochrony i współczesnego wykorzystania (turystyka, promocja, edukacja) w zgodzie z realizacją pryncypiów ochrony.
4. Współpraca i współfinansowanie projektów naukowych i badawczych dotyczących ochrony miejsc Światowego Dziedzictwa i Pomników Historii.
5. Aktywne uczestnictwo w różnorodnych działaniach i inicjatywach związanych z promocją miejsc Światowego Dziedzictwa i Pomników Historii. Skuteczna popularyzacja i promocja ww. obiektów zabytkowych i ich wykorzystanie jako miejsc szczególnie atrakcyjnych turystycznie.
6. Wspieranie działań na rzecz poszerzenia Listy Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO o kolejne szczególnie wartościowe obiekty z terenu województwa podkarpackiego.
7. Propagowanie dążeń zmierzających do rozszerzenia listy Pomników Historii o kolejne obiekty z terenu województwa: wytypowanie – w oparciu o kryteria brane pod uwagę przy wyborze – obiektów i zespołów obiektów predysponowanych do uznania za Pomniki Historii. Wspieranie działań właścicieli i użytkowników tych obiektów zmierzających do składania wniosków o uznanie za Pomnik Historii oraz do ich konserwacji i należytego utrzymania.
8. Obiekty i zespoły obiektów proponowane do uznania za Pomniki Historii – przykładowe propozycje:
 - Baranów Sandomierski – zespół pałacowo-parkowy
 - Bóbrka – kopalnia ropy naftowej
 - Iwonicz Zdrój – zespół zdrojowy

- Jarosław – zespół staromiejski i zespół OO. Dominikanów
- Kalwaria Pałacowska – zespół kościelno-klasztorny oo. franciszkanów z zespołem kaplic kalwaryjskich
- Krasieczyn – zespół zamkowo-parkowy
- Krosno – zespół staromiejski
- Posada Rybotycka – cerkiew
- Przemyśl – zespół staromiejski
- Radruż – zespół cerkiewny
- Stalowa Wola – układ urbanistyczny z zabudową z okresu COP
- Twierdza Przemyśl
- Ulucz – cerkiew

Powyższa lista ustala priorytety, lecz nie ma charakteru zamkniętego.

Kierunek działań 2

Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania

Działania:

1. Działania dotyczące opieki nad obiektami zabytkowymi, których właścicielem lub posiadaczem jest województwo podkarpackie:
 - 1.1. Prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych stanowiących własność wojewódzkich władz samorządowych zgodnie z wytycznymi lub zaleceniami konserwatorskimi.
 - 1.2. Wykonywanie prac konserwatorskich, restauratorskich i remontowych w pierwszej kolejności przy obiektach znajdujących się w złym stanie lub wymagających prac konserwatorskich, a prezentujących znaczne wartości zabytkowe lub historyczne i walory architektoniczne, np. zespół zamkowy Łańcut, zespół pałacyku myśliwskiego w Julinie.
2. Zagospodarowanie i zapobieganie procesowi degradacji zabytków stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach jako charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego Podkarpacia (np. nieużytkowane cerkwie, synagogi, cmentarze różnych wyznań, kościeliska i cerkwiska).
3. Ochrona zabytków architektury drewnianej w tym ich zabezpieczenie przed pożarem oraz architektury regionalnej, tradycyjnej zabudowy.
4. Ochrona zabytkowych zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych:
 - 4.1. Wspieranie działań zmierzających do rewaloryzacji założeń dworsko-parkowych; oraz do zagospodarowania nieużytkowanych i popadających w ruinę podworskich zabudowań gospodarczych;
 - 4.2. Podjęcie inicjatyw zmierzających do:
 - powstrzymania postępującego procesu degradacji dworskich parków i ogrodów,
 - przeciwdziałania przekształceniom zabytkowych założeń ogrodowych i parkowych na skutek wprowadzania niewłaściwych programów użytkowych,
 - wypracowania merytorycznej współpracy w zakresie opieki nad zabytko-

wymi założeniami zieleni instytucji zajmujących się ochroną środowiska, planowaniem przestrzennym i ochroną zabytków.

5. Udzielanie pomocy finansowej z Budżetu Województwa Podkarpackiego z przeznaczeniem na dofinansowanie prac w zakresie ochrony, konserwacji i zabezpieczenia zabytków zgodnie z uchwalonymi przez Sejmik Województwa Podkarpackiego zasadami.

Z budżetu Województwa Podkarpackiego udzielane będą dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, znajdującym się na terenie województwa podkarpackiego, posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym.

Szczegółowe kryteria oraz tryb weryfikacji i przyznawania pomocy finansowej, jak też jej realizacji określa stosowny regulamin przyjmowany w postaci Uchwały Sejmiku Województwa Podkarpackiego.

6. Ochrona archeologicznego dziedzictwa kulturowego:

- 6.1. Wspieranie działań na rzecz zachowania archeologicznej substancji zabytkowej.

- popieranie rozszerzenia chronionego zasobu archeologicznego (Aneks nr 1 i nr 2 do niniejszego *Programu* zawiera listę propozycji cennych stanowisk archeologicznych nie objętych ochroną prawną)

Kierunek działań 3

Wzmocnienie poziomu ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej

Działania:

1. Wykonanie kompleksowego rozpoznania zasobu zabytków poprzemysłowych w województwie podkarpackim oraz wybór obiektów szczególnie wartościowych; wytypowanie i wykonanie prac studialnych wraz z propozycjami adaptacji do nowych funkcji najcenniejszych obiektów poprzemysłowych (działania wspólnie z samorządami lokalnymi, stowarzyszeniami, WKZ, NID-OT w Rzeszowie);
2. Wspieranie działań związanych z ochroną i rewaloryzacją wybranych cennych obiektów i zespołów obiektów pozostających w złym stanie technicznym oraz ich promocja;
3. Wspieranie działań zmierzających do objęcia ochroną (zabezpieczenie, remonty i konserwacja oraz rewitalizacja) zabytkowych obiektów kolejowych (dworce kolejowe, budynki pomocnicze, infrastruktura towarzysząca) jako historycznie uwarunkowanych form architektonicznych charakterystycznych dla miast i miasteczek galicyjskich;
4. Promocja obiektów i zespołów obiektów poprzemysłowych ze szczególnym uwzględnieniem zabytków przemysłu trwale wpisanych w tradycję województwa (m.in. przemysł naftowy, obiekty przemysłowe związane z COP, hutnictwo szkła);
5. Wspieranie rozwoju i promocji Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce – z najstarszą na świecie kopalnią ropy naftowej i unikatowymi zabytkami techniki związanymi z przemysłem naftowym – jako jednej z głównych atrakcji wyróżniających nasze województwo;

Kierunek działań 4

Opieka nad zabytkami ruchomymi

Działania:

Muzealia

1. Wsparcie procesów digitalizacji zbiorów muzealnych znajdujących się na terenie województwa podkarpackiego.
2. Wspieranie działań mających na celu zapewnienie odpowiedniej bazy lokalowej instytucji muzealnych samorządu województwa podkarpackiego.
3. Konserwacja najcenniejszych zabytków ruchomych i archeologicznych
4. Dążenie do zwiększenia ilości środków przeznaczanych na zakupy dzieł sztuki w muzeach podległych samorządowi województwa

Zabytki ruchome poza zbiorami muzealnymi

1. Kontynuacja dofinansowywania prac konserwatorskich przy obiektach o znaczącej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej.

Kierunek działań 5

Podjmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami

Działania:

1. Dążenie do zwiększenia wysokości funduszy przeznaczonych na opiekę nad zabytkami (prace konserwatorskie, edukacja i popularyzacja).
2. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości, np. poprzez budowę i promocję produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe.
3. Wspieranie rozwoju muzeów, skansenów, izb pamięci oraz unowocześnienie instytucji opieki nad zbiorami.
4. Wspieranie rozwoju i promocja gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach oferujących wypoczynek i rozrywkę oparte na miejscowych tradycjach (regionalne potrawy, zwyczaje, muzyka, rzemiosło).
5. Wspieranie działań zmierzających do tworzenia miejsc pracy związanych z zagospodarowaniem i popularyzacją dziedzictwa kulturowego; szkolenie specjalistów reprezentujących „ginące” zawody – np. w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną.

Priorytet III

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości

Kierunek działań 1:

Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach

Działania:

1. Tworzenie systemów gromadzenia, przetwarzania i udostępniania informacji o dziedzictwie kulturowym woj. podkarpackiego. (Projekt będzie wspomagał działania na rzecz regionalnej edukacji kulturalnej i badania naukowe w zakresie nauk humanistycznych oraz procesy decyzyjne z zakresu polityki konserwatorskiej).
2. Udział i współfinansowanie projektów badawczych dotyczących dziedzictwa kulturowego.
3. Wspieranie programów współpracy z Ukrainą i Słowacją w zakresie prowadzenia badań naukowych, prac konserwatorskich, ewidencjonowania i dokumentowania obiektów zabytkowych, organizowania wspólnych sesji i konferencji naukowych, wydawania publikacji popularyzujących tereny przygraniczne po obu/trzech stronach granicy (m.in. w ramach odpowiednich, ukierunkowanych na współpracę transgraniczną programów unijnych).
4. Wspieranie organizowania praktyk studenckich mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa podkarpackiego.

Kierunek działań 2

Działania szkoleniowe oraz edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu

Działania:

1. Inicjowanie i wspieranie projektów działań edukacyjnych w obszarze dziedzictwa kulturowego. Wzmocnienie ogólnospołecznej edukacji powszechnej, w tym edukacji dzieci i młodzieży nastawiona na poznanie wartości tzw. „małych ojczyzn” i wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej oraz edukacji profesjonalnej na rzecz dziedzictwa kulturowego, podniesienie poziomu kształcenia kadr zarządzających potencjałem dziedzictwa kulturowego.
2. Współpraca przy organizacji Europejskich Dni Dziedzictwa jako corocznej imprezy promującej dziedzictwo kulturowe.
Zakłada się, że obowiązująca formuła Europejskich Dni Dziedzictwa jako imprezy popularnej, o masowym charakterze wymaga współdziałania z jednostkami samorządu terytorialnego, w tym Samorządem Województwa Podkarpackiego, w zakresie organizacji i promocji. Głównym celem EDD jest pobudzenie do działania maksymalnej liczby jednostek samorządu terytorialnego, muzeów, stowarzyszeń i osób fizycznych, udział jak największej liczby uczestników mogących odwiedzić jak największą liczbę zabytków i zaproponowanie bogatej, interesującej oferty.
3. Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa podkarpackiego – w szczególności:

- przygotowanie i organizacja konferencji naukowych,
 - opracowanie i wydruk publikacji,
 - organizacja konkursów,
 - wpieranie projektów edukacyjnych poświęconych upowszechnianiu historii i dziedzictwa kulturowego,
 - popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo,
 - wspieranie inicjatyw zmierzających do publicznej prezentacji obiektów zabytkowych znajdujących się w zbiorach prywatnych lub w zbiorach publicznych na co dzień niedostępnych (w formie wystaw czasowych, incydentalnych pokazów, „dni otwartych” itp.).
4. Wspieranie wydawnictw i publikacji, w tym multimedialnych, o zabytkach i krajobrazie kulturowym regionu, zwłaszcza jako elementu oferty turystycznej.
 5. Wspieranie tworzenia oraz promocja markowych, ponadlokalnych produktów kulturowych i turystycznych województwa opartych na zasobach dziedzictwa kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości i wielowyznaniowości.
 6. Poprawa dostępności miejsc, obiektów oraz zbiorów mających charakter ogólnopolskich oraz ponadregionalnych atrakcji turystycznych lub reprezentujących unikatowe dziedzictwo kulturowe i/lub przyrodnicze regionu
 7. Stworzenie programu wspólnej promocji muzeów województwa podkarpackiego.
 8. Podejmowanie działań w celu wykorzystania obiektów zabytkowych (zwłaszcza nieużytkowanych) dla potrzeb rozwoju infrastruktury turystycznej oraz dla rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich;
 9. Promocja ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego poprzez różnego rodzaju przedsięwzięcia jak np. organizowanie festynów, pikników i pokazów archeologicznych (archeologiczno-historycznych), jak również tworzenie szlaków turystycznych, ścieżek edukacyjnych, wystaw i prezentacji tematycznie związanych z archeologią, a także większą promocję tego typu wydarzeń w internecie itp. (por. np. Aneks 3 oraz 4);
 10. Przeredagowanie, uaktualnienie i uzupełnienie na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego informacji o dziedzictwie kulturowym regionu (m.in. informacje o dziedzictwie archeologicznym).
 11. Współpraca transgraniczna województwa podkarpackiego i odpowiednich jednostek administracyjnych Słowacji i Ukrainy w zakresie promocji i wykorzystywania dla celów turystycznych, edukacyjnych itp. zasobów kulturowych – transgraniczne tematyczne szlaki dziedzictwa, wystawy zbiorów muzealnych, pielgrzymki i imprezy religijne

Kierunek działań 3

Tematyczne szlaki turystyczne

Działania:

1. Działania zmierzające do tworzenia nowych tematycznych szlaków turystycznych: rowerowych, pieszych, samochodowych i wodnych uzupełniających obecną strukturę. Bogactwo zasobów kulturowych, w dużej mierze nieprzekształconych układów przestrzenno-krajobrazowych, stwarza możliwości wzbogacenia dotychczasowej oferty. Szlaki tury-

styczne tworzone w oparciu o zasoby kulturowe mogą łączyć się ze szlakami czy obszarami przyrodniczymi takimi, jak parki krajobrazowe, parki narodowe, a także pokrywać się, łączyć lub przecinać ze szlakami o różnej tematyce.

Proponowane do utworzenia:

- Karpacki szlak śladami dawnej kultury szlacheckiej
- *Szlak Twierdzy Przemyśl*
- *Szlak Linii Mołotowa*
- *Szlak Ordynacji Potockich*
- *Szlakiem kamieniarki bruśnieńskiej*

a także proponowane archeologiczne: szlaki i ścieżki edukacyjne – propozycje zawarte w Aneksie nr 3 i 4

2. Utrzymywanie i promowanie istniejących szlaków kulturowych (zob. aneks nr 5) poprzez wydawnictwa reklamowe, przewodniki, płyty CD, reklamy na targach turystycznych krajowych i zagranicznych itp.:
 - *Szlak Architektury Drewnianej*
 - *Szlak Architektury ART DECO*
 - *Szlak Chasydzki*
 - *Szlak Ikon „Dolina Sanu”*
 - *Szlak Ikon „Dolina Oslawy”*
 - *Szlak Gniazd Rodowych Lubomirskich*
 - *Szlak „Śladami Aleksandra Fredry”*
 - *Szlak „Śladami Dzielnego Wojaka Szwejka”*
 - *Szlak Dziedzictwa Kulturowego Miasta Krosna*
 - *Szlak Garncarski*
 - *Polsko-Słowacki Szlak Świątyń Karpackich Stropkov-Krosno*
 - *Szlak Naftowy (Jasło-Lwów)*
 - *Forteczna trasa Rowerowa*
 - *Szlak wodny „Błękitny San”*
 - *Szlak Tradycyjnego Rzemiosła Podkarpacia*
 - *Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej*
3. Tworzenie wspólnych tematycznych szlaków dziedzictwa i szlaków turystyczno-krajoznawczych ze Słowacją i Ukrainą.
4. Inicjowanie i wspieranie działań w kierunku ścisłej współpracy samorządów w tworzeniu tras łączących region.
5. Koordynacja działań promocyjnych w odniesieniu do szlaków przebiegających przez teren kilku województw (np. poprzez publikowanie serii wydawniczej o ujednoliconej szacie graficznej)
6. Współdziałanie z Urzędem Marszałkowskim Województwa Małopolskiego w celu rozszerzenia wybranych szlaków edukacyjno-turystycznych istniejących na terenie województwa małopolskiego na teren województwa podkarpackiego i ich ujednolicenia (sposób oznakowania, tablice informacyjne itp., tak jak funkcjonuje to w przypadku *Szlaku Architektury Drewnianej*). Dotyczy to w szczególności następujących szlaków województwa małopolskiego:
 - *Szlak Gotycki*
 - *Szlak Cerkwi Łemkowskich*

- *Szlak Cmentarzy Wojskowych z I Wojny Światowej*
7. Podjęcie współpracy z Urzędem Marszałkowskim Województwa Lubelskiego w celu organizacji wspólnych inicjatyw turystycznych na terenie szeroko rozumianego Roztocza - np. szlaków turystycznych
 8. Podejmowanie inicjatyw zmierzających do należytego utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na szlakach dziedzictwa, współfinansowanie prac konserwatorskich obiektów pozostających w złym stanie jako niezbędny czynnik podniesienia konkurencyjności oferty turystyki tematycznej.
 9. Uzupełnienie informacji przy zamkniętych obiektach znajdujących się na *Szlaku Architektury Drewnianej* o dane dotyczące możliwości zwiedzania wnętrz.

VI. INSTRUMENTY WDRAŻANIA I OCENA WYNIKÓW WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA LATA 2014-2017

1. Instrumenty wdrażania Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim

Instrumentami wdrażania *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim* dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Wojewódzkie władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć – możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie planu przestrzennego zagospodarowania województwa,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych (np. władz samorządowych gmin i powiatów, instytucji biznesowych), stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz państwowych itp. o swoich zamiarach i wpływanie na regionalną politykę kulturalną,
- inspirowanie podległych instytucji kultury do działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp.

Określone w *Programie* zadania winny być także wdrażane przez samorządy powiatów, miast i gmin na drodze realizowania ustawowych obowiązków, m.in. poprzez:

- planowanie w rocznych budżetach jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli środków finansowych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami,
- opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i ujęcia w nich zagadnień dotyczących ochrony zabytków,
- opracowywanie studiów historyczno-urbanistycznych, programów opieki nad zabytkami, studiów krajobrazowych itp.,
- stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należytym stanie,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów (instytucje, stowarzyszenia, osoby prawne i fizyczne) na rzecz zagospodarowania zabytków, ich promocji i popularyzacji.

Zakłada się, że zadania określone w *Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim* będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. wspólne działanie władz regionu z ministerstwem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, z wojewódzkim konserwatorem zabytków, jednostkami samorządu terytorialnego, diecezjami, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi oraz właścicielami i posiadaczami obiektów;

2. działania własne władz regionu:

- a. prawne – tworzenie prawa miejscowego;
- b. finansowe – finansowanie instytucji kultury (m.in. muzeów), dotacje, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością województwa;
- c. programowe – realizacja projektów i programów regionalnych;
- d. inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.;

3. działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

2. Ocena wyników Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim

W odniesieniu do wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi:

1. Zarząd Województwa Podkarpackiego ma obowiązek sporządzania co 2 lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia się Sejmikowi Województwa Podkarpackiego (zgodnie z art. 87. p.5.)
2. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami będzie przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i Podkarpackiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (zgodnie z art. 87.p.6)
3. Z uwagi na zasięg i skalę programu wskazane byłoby, aby sporządzanie ocen wyników *Programu* realizowane było przez Zarząd Województwa przy wsparciu wyspecjalizowanych instytucji, a to:

- Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Oddział Terenowy w Rzeszowie

Program zostanie udostępniony do publicznej wiadomości na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego (www.podkarpackie.pl).

2.1. Proponowane wskaźniki realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014–2017

- Wysokość środków finansowych budżetu Urzędu Marszałkowskiego województwa Podkarpackiego przeznaczonych na ochronę i opiekę nad zabytkami w rozbiciu na obiekty własne i dotacje dla beneficjentów zewnętrznych

Priorytet I. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Liczba zrealizowanych programów rewitalizacji historycznych centrów miast oraz dzielnic staromiejskich
- Liczba zjawisk dziedzictwa niematerialnego umieszczonych w regionalnym inwentarzu dziedzictwa niematerialnego
- Liczba utworzonych parków kulturowych
- Liczba dofinansowanych przez Samorząd i współorganizowanych przez instytucje podległe imprez folklorystycznych

Priorytet II. Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa

- Wysokość środków finansowych budżetu Urzędu Marszałkowskiego województwa Podkarpackiego przeznaczonych na prace remontowo-konserwatorskie obiektów wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO
- Liczba obiektów wpisanych na Listę Pomników Historii
- Liczba muzealiów poddanych digitalizacji ze zbiorów muzealnych podległych instytucji
- Liczba zwiedzających podległych muzeów w rozbiciu na poszczególne instytucje
- Liczba muzealiów poddanych konserwacji muzeów podległych
- Liczba zmodernizowanych ekspozycji muzealnych w jednostkach podległych
- Liczba zabytków architektury drewnianej zaopatrzonych w instalacje przeciwpożarowe

Priorytet III. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości

- Liczba projektów edukacyjnych i promocyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego wspartych przez Samorząd Województwa
- Liczba nowych szlaków kulturowych

VII. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim*

Przedstawione poniżej informacje są wskazaniem możliwości finansowania w różnorodnych obszarach działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Nie stanowią jednak bezpośredniego wskazania sposobów finansowania poszczególnych zadań. Ponieważ opieka i ochrona zabytków realizowana jest poprzez różnorodne działania - dotyczące zarówno sfery materialnej (np., konserwacja i renowacja zabytków, zabezpieczenia) jak i niematerialnej (np. edukacja i popularyzacja wiedzy) - system finansowania ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce złożony jest z wielu różnorodnych i niezależnych od siebie elementów. Zakłada się, że źródłem finansowania zadań wskazanych do realizacji w *Programie*, będą zarówno środki, które pozostają w dyspozycji lub w zasięgu wojewódzkich władz samorządowych, jak również inne źródła (rządowe, prywatne, itp.)

Podstawowymi źródłami finansowania są:

- finanse publiczne:
 - krajowe (budżet państwa, budżety samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, fundusze celowe)
 - zagraniczne (środki Unii Europejskiej i inne środki pomocowe)
- finanse prywatne (osób fizycznych i prawnych, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.)

Zgodnie z *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega m.in. na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, a także na prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz jego zabezpieczeniu, dla utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań także jest obowiązkiem podmiotu posiadającego tytuł prawny do zabytku - osób fizycznych, jednostek organizacyjnych - a więc właścicieli, trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym. Wsparciem w realizacji tych zadań mogą być środki publiczne przekazywane w formie dotacji celowej, udzielanej na wniosek właściciela, użytkownika lub osób przez nie upoważnionych.

1. Finanse publiczne - budżet państwa i budżety samorządów terytorialnych

Dotacje na ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane, przeznaczane z budżetu państwa i budżetów samorządów lokalnych, mogą być udzielane przez:

- Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego) oraz innych ministrów
- Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda)
- Sejmik Województwa (budżet województwa)
- rady powiatów (budżety powiatów)
- rady gmin (budżety gmin)
- rady miast (budżety miast)

1.1. Budżet Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dysponuje instrumentami finansującymi działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego na mocy przyjętych rozwiązań wynikających z „Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 –2020”.

Corocznie Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza nabór wniosków do prowadzonych przez siebie programów. Ogłaszane decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego programy stanowią podstawę ubiegania się o środki ministra na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Dla realizacji zadań z zakresu ochrony zabytków najważniejszy jest Program „Dziedzictwo kulturowe”

Programy określają: cele, zadania, typy projektów, alokację finansową, uprawnionych wnioskodawców, tryb naboru i wyboru wniosków, kryteria oceny, zobowiązania wnioskodawców oraz wskaźniki monitoringu. Szczegółowy opis każdego programu i priorytetu zamieszczony jest na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Na 2014 rok Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosił kilka Programów, z których najważniejsze znaczenie dla realizacji zadań niniejszego Programu ma Program „Dziedzictwo kulturowe”, które składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków
Celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
- Wspieranie działań muzealnych
Celem priorytetu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych.
- Kultura ludowa
Celem priorytetu jest wspieranie najwartościowszych zjawisk z zakresu szeroko pojętej kultury ludowej.
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą
Celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania i wzmocnienie ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej oraz upowszechnianie wiedzy na jego temat.
- Ochrona zabytków archeologicznych
Celem priorytetu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego
Celem priorytetu jest zainicjowanie kompleksowego procesu cyfryzacji materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków, obiektów muzealnych, archiwalnych, bibliotecznych i audiowizualnych, znajdujących się pod opieką podmiotów Spo za sfery finansów publicznych, których działalność nie jest nastawiona na osiąganie zysku, lub uczelni publicznych.

1.2. Budżet Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Wojewódzki Konserwator Zabytków, oprócz działań administracyjnych, realizuje ustawowo określone zadania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, przy pomocy środków z budżetu państwa w części, której dysponentem jest Wojewoda. Udzielane przez

WKZ dotacje dotyczą ściśle określonych w *Ustawie o ochronie zabytków* prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy zabytkach nieruchomych i ruchomych.

Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków udzielane są – podobnie jak dotacje Ministra Kultury – na podstawie ustaw (*o ochronie zabytków, o finansach publicznych*) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń – np. *dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane...*). Katalog zadań uprawniający do ubiegania się o dotacje jest ten sam, co w przypadku dotacji Ministra. W przypadku dotacji WKZ także występuje zawężenie pomocy do obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Omawiane dotacje realizowane są w cyklu danego roku budżetowego, adekwatnie do wielkości przyznanych środków finansowych. WKZ corocznie ogłasza nabór wniosków w dwóch terminach: do 29 lutego dla wniosków na prace planowane do wykonania w danym roku oraz do 30 czerwca na realizację refundacji poniesionych wcześniej nakładów.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane może m.in. obejmować nakłady konieczne na: sporządzanie ekspertyz technicznych i konserwatorskich; badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych; opracowanie programu konserwatorskiego, projektów budowlanych; zabezpieczanie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, odnowienie i odtworzenie okładzin architektonicznych, tynków, okien, drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego; modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych; wykonanie izolacji przeciwwilgociowej; uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach architektonicznych; zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, wyeksponowanie oryginalnych elementów parku, wykonanie instalacji przeciwwłamaniowej, przeciwpożarowej i odgromowej.

1.3. Fundusz Kościelny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji²

Dodatkową możliwość wsparcia prac przy zabytkach sakralnych daje Fundusz Kościelny (funkcjonujący w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji). Fundusz Kościelny jest ustawową formą rekompensaty za utracone przez kościoły dobra ziemskie. Jednym z celów funduszu jest dofinansowywanie remontów i konserwacji obiektów sakralnych o wartości zabytkowej, w tym podstawowe prace zabezpieczające obiekt, a w szczególności remonty stropów, dachów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej. Katalog prac objętych dofinansowaniem nie uwzględnia otoczenia, wystroju wnętrz, zabytków ruchomych będących wyposażeniem świątyni, jednak nie zawiera ograniczenia związanego z wpisaniem obiektu do rejestru zabytków: dotyczy wszystkich obiektów sakralnych, także tych, znajdujących się w ewidencji konserwatorskiej.

1.4. Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

W szczególnych projektach możliwie jest pozyskanie środków z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

Fundusz dysponuje środkami przeznaczonymi na finansowanie ochrony środowiska i gospodarki wodnej w celu realizacji zasady zrównoważonego rozwoju i polityki ekologicznej państwa oraz na współfinansowanie projektów inwestycyjnych, kosztów operacyjnych i działań realizowanych z udziałem środków pochodzących z Unii Europejskiej. Środki ww. funduszy (a także Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej) mogą być przeznaczone m.in. na dofinansowywanie:

² Aktualnie trwają prace nad nową definicją zasad funkcjonowania Funduszu

1.5. Budżet Województwa Podkarpackiego

Z budżetu Województwa Podkarpackiego mogą być udzielane dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, znajdującym się na terenie województwa podkarpackiego, posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym.

O dotację może ubiegać się każdy podmiot będący właścicielem lub posiadaczem zabytku, jeżeli posiadanie to oparte jest o tytuł prawny do zabytku wynikający z użytkowania wieczystego, ograniczonego prawa rzeczowego, trwałego zarządu albo stosunku zobowiązaniowego.

Szczegółowe kryteria oraz tryb weryfikacji i przyznawania pomocy finansowej, jak też jej realizacji określa stosowny regulamin przyjmowany w postaci Uchwały Sejmiku Województwa Podkarpackiego.

Ponadto w ramach sprawowanego nad działalnością kulturalną mecenatu Samorząd Województwa Podkarpackiego udziela dotacji celowych dla organizacji pozarządowych i innych podmiotów.

1.6. Budżety samorządów lokalnych

Działając na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami organy stanowiące samorządów lokalnych, a więc Rady Powiatów, Rady Gmin, Rady Miast, mają prawo udzielania dotacji na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na swoim terenie. Zasady udzielania ww. dotacji, są określane w podjętych uchwałach, tworzących prawo lokalne.

1.7. Środki europejskie

Znaczne środki finansowe na różnorodne działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, są możliwe do pozyskania z funduszy europejskich.

W ramach tych funduszy najważniejszym źródłem finansowania różnorodnych projektów kulturalnych jest obecnie Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013. Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 nie został jeszcze uchwalony do momentu zakończenia prac nad niniejszym *Programem*.

Ponadto o środki europejskie na realizację projektów z zakresu kultury można się starać składając wnioski do MKiDN. Projekty te realizowane są w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko oraz Mechanizmu Finansowego EOG 2009-2014

Mechanizm Finansowy EOG 2009-2014

Mechanizm Finansowy EOG, obok funduszy strukturalnych, stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone przez trzy kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein aktywnie wspierają działania m.in. z zakresu kultury. W ramach edycji Mechanizmów na lata 2009-2014 projekty z zakresu kultury mogą uzyskać dofinansowanie w ramach Programu „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” oraz Programu „Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego”

Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko

XI Priorytet Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko - Kultura i dziedzictwo kulturowe - ma celu aktywne wspieranie rozbudowy i modernizacji infrastruktury kultury i szkolnictwa artystycznego oraz ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim i światowym. Podejmowane w ramach programu działania umożliwią wykorzystanie poten-

cjału kultury i dziedzictwa kulturowego dla zwiększenia atrakcyjności Polski.

2. Finanse niepubliczne – źródła prywatne

Według zapisu w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury: „polski model finansowania kultury zakłada, że mecenat prywatny jest uzupełnieniem, a nie alternatywą dla publicznego finansowania kultury. Łączenie środków publicznych z prywatnymi jest swoistym docelowym elementem systemu.” W praktyce jednak, szczególnie dotyczącej utrzymania, rewaloryzacji i konserwacji zabytków nieruchomych znajdujących się w rękach osób prywatnych lub osób prawnych (szczególnie przedsiębiorstw), finansowanie w znacznej mierze odbywa się w oparciu o własne środki. Wielkość niepublicznych źródeł finansowania – zarówno osób fizycznych jak i osób prawnych, w tym przedsiębiorstw, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp. – przeznaczanych na ten cel jest z pewnością znaczna, lecz trudna do oszacowania.

3. Finansowanie działalności naukowej, edukacyjnej i popularyzatorskiej

Realizacja i finansowanie działalności popularyzatorskiej, edukacyjnej i naukowej, jest działaniem wykonywanym przez wiele niezależnych podmiotów. Działalność ta jest jednym z celów statutowych zarówno instytucji finansowanych z budżetu państwa należących do sektora administracji zespolonej (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), jak i będących w gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków) oraz samorządowych instytucji kultury Województwa Podkarpackiego, stowarzyszeń i organizacji pozarządowych, korzystających z dotacji państwowych, samorządowych i prywatnych. Jednostki te realizują działalność popularyzatorską poprzez organizowanie konferencji, wystaw, działalność publicystyczną, prowadzenie imprez promujących dziedzictwo kulturowe województwa podkarpackiego.

Finansowanie działań naukowych, edukacyjnych i popularyzatorskich następuje w różnorodnej formule, co utrudnia zbilansowanie przeznaczanych na nie środków. Przekazywanie środków odbywa się poprzez: dotacje na działalność bieżącą (np. dla instytucji kultury), dotacje celowe przyznawane na zasadach konkursu ofert lub dotacje na realizację wskazanych zadań. W części jest to także działalność podejmowana społecznie przez członków organizacji i stowarzyszeń. Podmioty prowadzące taką działalność korzystają ponadto z prawa aplikowania o środki zewnętrzne np. Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na zadania mieszczące się w priorytetach Programów.

VIII. Opracowania wykorzystane w pracach nad Programem

Akty prawne, inne opracowania:

- *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. Nr 162 z dnia 17 września 2003 r., poz. 1568, tekst ujednolicony);
- *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz. U. Nr 91 z dnia 18 lipca 1998 roku, poz. 576, tekst ujednolicony)
- *Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* (Dz. U. Nr 5 z 1997 r. poz. 24 tekst ujednolicony);
- *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Paryż 1972 (DZ. U. 1976 Nr 32, poz. 190)
- *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*, opracowana przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2005.
- *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego - Podkarpackie 2020*, Rzeszów 2013,
- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2002
- *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2006-2009*

Wybrana bibliografia:

1. Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej*, t. 8., Województwo ruskie. Ziemia przemyska i sanocka, Wrocław Warszawa Kraków 1996
2. *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, Warszawa 1995
3. *Architektura rezydencjonalna i obronna województwa rzeszowskiego*, Łańcut 1972
4. Bałus W., *Architektura sakralna Teodora Talowskiego „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”* MXL. Prace z Historii Sztuki, 1992, z. 20
5. Bogdanowski J., *Fortyfikacje łancuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej*, Łańcut 1970
6. Bogdanowski J., *Twierdza Przemyśl*, [w:] „Teka konserwatorska. Polska Południowo-Wschodnia”, t. IV, Rzeszów 1991
7. Bosak A., *Rynek krośnieński w kontekście rozplanowania Starego Miasta – wybrane zagadnienia urbanistyczne w świetle dotychczasowych badań*, [w:] Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu, t. IV pod red. F. Leśniaka, Krosno 2002
8. Brykowski R., *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, Wrocław 1981
9. Brykowski R., *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986
10. Brykowski R., *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995
11. Burhard P., *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990
12. Czajkowski J., *Historyczne i etniczne podstawy kształtowania się grup etnograficznych w południowej części województwa rzeszowskiego*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, nr 9, s. 5-40, Sanok
13. Czopek S., *Kamień-Brąz-Żelazo. Zarys archeologii Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów 1998
14. Czopek S., *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów 1999

15. Czopek S., *Strategia ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2004, mps Archiwum ROBiDZ Rzeszów
16. Czuba M., *Kościół w Bliznem*, Rzeszów 1996
17. Drexler I., *Odbudowa wsi i miast na ziemi polskiej*, Lwów 1921, wyd. II
18. Florek M., *Rozpoznanie grodzisk na terenie województwa podkarpackiego*, [w:] „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 2 (2000), s. 31-61
19. Frazik J., *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1971
20. Frazik J., *Sztuka Przemysła i Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl-Warszawa, 2004
21. Gancarski J., *Trzcinnica – Karpacka Troja*, Krosno 2006
22. Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984
23. Horn M., *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, ser. B, nr 23, Opole 1968
24. Jaroszewski T. S., *Pałac w Zarzeczcu i grupa pałaców z rotundą w narożu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XIX, z. 4, 1957
25. Jaroszewski T.S., *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1987
26. Jucha Z., *Polichromia ścienna synagog w Łańcucie, Strzyżowie, Niebylcu, kuczki żydowskiej w Tyczynie – odkrycia i konserwacja*, [w:] *Malarstwo monumentalne Polski południowo-wschodniej. Informator regionalny*, Rzeszów 1995
27. Kalinowski W., *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1963, r. VIII, z. 3-4
28. Kalinowski W., *Zarys dziejów budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966
29. Karczmarszewski A., *Grupy i regiony etnograficzne Małopolski południowo-wschodniej*, [w:] „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 1 (1999), s. 9-31
30. Karczmarszewski A., *Krajobraz mityczny*, [w:] „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 3-4 (2002), s. 31-39
31. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce (KZSP)*, t. 13. Województwo rzeszowskie. z. 2. Powiat brzozowski pod red. Marian Kornecki, Jan Samek, Warszawa 1974
32. KZSP: Seria Nowa (SN.), t. 1. Województwo krośnieńskie. z. 1. *Krosno, Dukla i okolice*, opr. E. Śnieżyńska-Stolotowa i F. Stolot oraz K. Kutrzebianka, M. Lemańska-Trepińska i J. Ross, Warszawa 1977
33. KZSP: SN., t. 1. Województwo krośnieńskie. z. 2. *Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolotowa i F. Stolot oraz R. Brykowski i K. Kutrzebianka, Warszawa 1982.
34. KZSP: SN., t. 3. Województwo rzeszowskie. z. 1. *Ropczyce, Strzyżów i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolotowa i F. Stolot oraz J. Banach, A. Fischinger, P. Krakowski i M. Lemańska-Trepińska, Warszawa 1978
35. KZSP: SN., t. 3. Województwo rzeszowskie. z. 3. *Kolbuszowa, Mielec i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolotowa i F. Stolot oraz K. Kutrzebianka, Warszawa 1991.
36. KZSP: SN., t. 3, *Województwo rzeszowskie, z. 4, Leżajsk, Sokołów Młp. i okolice*, oprac. E. Śnieżyńska-Stolot, F. Stolot, Warszawa 1989
37. KZSP: SN., t. 3. Województwo rzeszowskie. z. 5. *Łańcut i okolice*, oprac. M. Omilánowska, J. Sito, Warszawa, 1994
38. KZSP, SN., t. 10. *miasto Przemyśl, cz. 1 Zespoły sakralne*, opr. P. Krasny i J. Sito, Warszawa 2005
39. Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XIV wiek*, Kielce 1994
40. Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998
41. Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988

42. Kornecki M., *Kościół w Haczowie*, Rzeszów 1994
43. Kossakowska-Szanajca Z., Majewska-Maszkowska B., *Zamek w Łańcucie*, Warszawa 1964
44. Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. I: *Miasta Ziemi Krakowskiej – chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, cz. II: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004
45. Krasny P., *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596-1914*, Kraków 2003
46. Krosno. *Studia z dziejów miasta i regionu*, t. I –IV, Krosno
47. Kuśnierz K., *Miejskie ośrodki gospodarcze wielkich latyfundiów południowej Polski w XVI oraz XVII w.*, Kraków 1989
48. Kuśnierz K., *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Kraków 2001
49. Książek M., *Układy urbanistyczne niektórych zabytkowych miasteczek w województwie rzeszowskim*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, nr 17-18, Sanok 1973, s. 7-26
50. Laskowski A., „*Najpierwszy z Galicji*”? *Gmach Sądu Obwodowego w Jasle na tle budownictwa sądowego Galicji*, [w:] „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 3-4 (2002), s. 129-181
51. Laskowski A., *Jasło w dobie autonomii galicyjskiej. Miasto i jego przestrzeń*, Kraków 2007.
52. Lepucki H., *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II*, Lwów 1938
53. Lew S., *Budownictwo ludowe Sanu w XIX i XX wieku*, Rzeszów 2003
54. Lew S., *W dorzeczu rzeki Mleczki. Studium historyczno-etnograficzne*, Rzeszów 2004
55. *Łemkowie. Kultura - Sztuka - Język.*, Warszawa - Kraków 1987
56. Łopatkiewicz P., *Zabytki plastyki gotyckiej województwa krośnieńskiego. Rzeźba drewniana, malarstwo tablicowe*, Krosno 1994
57. Łopatkiewicz P., *Malarstwo w Krośnie w pierwszej połowie XVI wieku*, Krosno 2007
58. Łoziński J.Z., *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520—1620*, Warszawa 1973
59. Malczewski J., *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.: powstanie, zagospodarowanie, układy przestrzenne*, Rzeszów 2006
60. Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980 r.
61. Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1988
62. Mossakowski S., *Tylman z Gameren architekt polskiego baroku*. Wrocław 1973
63. Motylewicz J., *Miasta Ziemi Przemyskiej i Sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, Przemyśl-Rzeszów 1993
64. Olszański H., *Zamieszkańcy. Studium etnograficzne*, Sanok 2007
65. Piórecki J., *Zabytkowe ogrody i parki województwa przemyskiego*, Rzeszów 1989
66. Piórecki J., *Zabytkowe ogrody i parki województwa rzeszowskiego*, Bolestraszyce 1996
67. Piórecki J., *Zabytkowe ogrody i parki województwa krośnieńskiego*, Bolestraszyce 1998
68. Piórecki J., *Ogrody i parki dworskie Województwa Podkarpackiego*, Rzeszów 2008
69. Potocki A., *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004
70. Proksa M., *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (połowa XIV w. – połowa XVII w.)*, Przemyśl 1994
71. Proksa M., *Studia nad zamkami i dworami Ziemi Przemyskiej: od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemyśl 2001
72. Reinfuss R., *Problem kultury ludowej Lasowiaków*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, r. 4, s. 243-260, Rzeszów

73. Reinfuss R., *Śladami Łemków*, Warszawa 1990
74. *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, pod red. Z. Beiersdorfa i A. Laskowskiego, Jasło 2001
75. Ruszel K., *Lasowiaczy. Materiały do monografii etnograficznej*, Rzeszów 1994
76. Ruszel K., *Region rzeszowski. Z badań nad czynnikami etnograficznymi kształtującymi region kulturowy*, [w:] „Rzeszowska Teka Konserwatorska”, t. 1, s. 31-61
77. Ruszel K., *Leksykon kultury ludowej w Rzeszowskim*, Rzeszów 2004
78. Ruszel K., *Zróżnicowanie regionalne i problem ochrony kultury ludowej*, Rzeszów 2004, mps Archiwum ROBiDZ Rzeszów
79. Rybka A., *Centralny Okręg Przemysłowy a polska awangardowa urbanistyka międzywojenna*, Rzeszów 1995
80. *Sanok. Dzieje miasta*, pod red. F. Kiryka, Sanok 1995
81. Saładiak A., *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Warszawa 1993
82. *Siedem wieków Przeworska. Szkice i materiały z dziejów miasta*, pod red. A. Kunysza, Rzeszów 1974
83. Sieradzka A., *Szlakiem architektury art déco*, Stalowa Wola 2008
84. Sroka A. B., *Świątynie Jarosławia*, Jarosław 2005
85. Stefański K., *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005
86. *Studia nad dziejami Strzyżowa i okolic*, pod red. S. Cynarskiego, Rzeszów 1980.
87. *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, pod red. J. Garbacika, Kraków 1964
88. *Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej*, pod red. Jarosław Giemza, Andrzej Stepan Łańcut 1999
89. Terlecki M., *Pogórzanie czy Podgórzanie*, „Polska Sztuka Ludowa”, nr 2, s. 108
90. Trzebiński W., *Polskie renesansowe założenia urbanistyczne-stan i problematyka badań*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. III, zeszyt 3-4, Warszawa 1958
91. Zaborniak, *Na galicyjskim szlaku gniazd Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1884-1914)*, Rzeszów 2004
92. *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce, Odbudowa i Konserwacja*, T. I, *Miasta historyczne* pod red. W. Kalinowskiego, Warszawa 1986.
93. Zajac I., *Aleje pamięci: przemyskie cmentarze*, Przemyśl-Ostrów 2004
94. Zięba Z., *Jarosławskie Cmentarze*, Jarosław 2008

ANEKSY

ANEKS 1

Archeologiczne Parki Kulturowe – przykładowe propozycje

1. **Bóbrka**, gm. Chorkówka, pow. krośnieński, stan. 11 (znane jako Wietrzno-Bóbrka) – wieloczołowe grodzisko (grodziska ?) wczesnośredniowieczne z elementami osadnictwa z epoki brązu;
2. **Brzezowa**, gm. Nowy Żmigród, pow. jasielski, stan. 1 – wieloczołowe grodzisko wczesnośredniowieczne;
3. **Chodakówka**, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 1 – bardzo dobrze zachowane grodzisko wczesnośredniowieczne (z czytelną, podwójną linią wałów);
4. **Dąbrówka Starzeńska**, gm. Dynów, pow. rzeszowski – relikty zamku, który jest systematycznie odsłaniany podczas trwających od kilku lat badań wykopaliskowych;
5. **Lubenia**, gm. loco, pow. rzeszowski, stan. 1 – zespół wczesnośredniowieczny: grodzisko wraz z osadami przygrobowymi (stanowiska nr 20 i 23);
6. **Przedmieście Czudeckie**, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 7 – grodzisko wczesnośredniowieczne i odkryte relikty murowanego zamku (XIV-XVII w.), który jest systematycznie odsłaniany podczas trwających od kilku lat badań wykopaliskowych;
7. **Przemyśl**, stan. 1 – teren grodziska wczesnośredniowiecznego z relikтами zabudowy (rotunda oraz palatium) wraz z późniejszym zamkiem (w tym przypadku można by traktować to stanowisko jako część składową w kategorii Parku Archeologiczno-Architektonicznego, która objąć by mogła również historyczne centrum miasta razem z innymi stanowiskami archeologicznymi);
8. **Trepcza**, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 1 oraz 2 – zespół dwóch grodzisk wczesnośredniowiecznych wraz z relikтами osadnictwa pradziejowego (z epoki brązu jak również okresu lateńskiego) oraz unikatowym, wczesnośredniowiecznym obiektem sakralnym (cerkwią) i cmentarzem ulokowanym wokół budowli cerkiewnej;

ANEKS 2

Wpisy do rejestru zabytków – przykładowe propozycje.

W rejestrze zabytków archeologicznych powinny się znajdować najbardziej wartościowe stanowiska. W tym miejscu zostaną zaprezentowane te, które zostały już wstępnie rozpoznane wykopaliskowo lub nawet przebadane w większej części, wpisu do rejestru nie posiadają:

1. **Boratyn**, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 17 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko wczesnośredniowieczne), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
2. **Grodzisko Dolne**, gm. loco, pow. leżajski, stan. 21 – stanowisko wielokulturowe;
3. **Grodzisko Dolne**, gm. loco, pow. leżajski, stan. 22 – stanowisko wielokulturowe;
4. **Hłomcza**, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 1, – stanowisko wielokulturowe;
5. **Lipnik**, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 5 – cmentarzysko i osada z epoki brązu;
6. **Lubaczów**, gm. loco, pow. lubaczowski, stan. 2 – osada i zespół zamkowy;
7. **Łąka**, gm. Trzebownisko, pow. rzeszowski, stan. 11-16 - rozległe stanowiska wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez ich obszar autostrady A4;
8. **Łukawica**, gm. Narol, pow. lubaczowski, stan. 22 – stanowisko wielokulturowe;
9. **Mirocin**, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 24 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
10. **Mirocin**, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 27 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej oraz kultury mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
11. **Olchowa**, gm. Iwierzycze, pow. ropczycko-sędziszowski, stan. 20 – stanowisko wielokulturowe;
12. **Ożańsk**, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 13 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
13. **Pawłosiów**, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 52 – stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
14. **Prusiek**, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 25 – cmentarzysko kultury przeworskiej;
15. **Rozbórz**, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 28 – stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
16. **Rozbórz**, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 42 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury malickiej, ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
17. **Skoloszów**, gm. Radymno, pow. jarosławski, stan. 7 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury pucharów lejkowatych, ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
18. **Szczytna**, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 5 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury ceramiki sznurowej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
19. **Szczytna**, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 6 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
20. **Terliczka**, gm. Trzebownisko, pow. rzeszowski, stan. 5 i 7 – rozległe stanowiska wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez ich obszar autostrady A4;
21. **Warzyce**, gm. Jasło, pow. jasielski, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza

aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar drogi wojewódzkiej nr 988;

22. **Wierzawice**, gm. Leżajsk, pow. leżański, stan. 18 – cmentarzysko z epoki brązu;
 23. **Zamiechów**, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 1 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówek kultury przeworskiej) aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
 24. **Zamiechów**, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 18 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki z okresu rzymskiego) aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
 25. **Zwięczyca**, gm. Rzeszów, pow. rzeszowski, stan. 3 – stanowisko wielokulturowe;
 26. **Żyraków**, gm. loco, pow. dębicki, stan. 1 – rozległe stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4.
- Ponadto do rejestru zabytków z całą pewnością należałoby wpisać zespół stanowisk, które odkrywane są w trakcie Archeologicznego Zdjęcia Polski. Przybliżoną ilość stanowisk, które obejmowałby tego typu wpis można oceniać na co najmniej kilkaset stanowisk (dane na ten temat posiadają lokalne oddziały Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków).

Natomiast przedstawiony poniżej wykaz obejmuje szereg stanowisk nieprzebadanych, ale hipotetycznie ważnych. Stanowiska te powinny zostać przebadane zanim nastąpi decyzja o wpisie.

1. **Babice**, gm. Krzywca, pow. przemyski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
2. **Blizne**, gm. Jasienica Rosielna, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko lub zamczysko;
3. **Brzyska**, gm. loco, pow. jasielski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
4. **Cieszacin Wielki**, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 37 i 38 – cmentarzysko kurhanowe;
5. **Drohobyczka**, gm. Dubiecko, pow. przemyski, stan. 17 – kurhan;
6. **Domaradz**, gm. loco, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
7. **Gbiska**, gm. Strzyżów, pow. strzyżowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
8. **Hołuczków**, gm. Tyrawa Wołoska, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko lub obiekt nowożytny;
9. **Iskań**, gm. Dubiecko, pow. przemyski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
10. **Jarosław**, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 2 – domniemane grodzisko (rejon dawnego klasztoru OO. Jezuitów);
11. **Jazowa**, gm. Wiśniowa, pow. strzyżowski, stan. 2 – grodzisko wczesnośredniowieczne;
12. **Krajowice**, gm. Kołaczyce, pow. jasielski, stan. 5 – cmentarzysko kurhanowe;
13. **Kramarzówka**, gm. Pruchnik, pow. jarosławski, stan. 17, 18 – kurhany;
14. **Łopuszka Wielka**, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 3, 4 – kurhany;
15. **Maćkowice**, gm. Żurawica, pow. przemyski, stan. 13, 15, 16 – cmentarzyska kurhanowe;
16. **Malinówka**, gm. Haczów, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
17. **Niechobrz**, gm. Boguchwała, pow. rzeszowski, stan. 14 – kurhan;
18. **Pawłosiów**, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 52 i 53 – kurhany;
19. **Podgrodzie**, gm. Dębica, pow. dębicki, stan. 1 – domniemane grodzisko;
20. **Przedmieście Czudeckie**, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 7 – grodzisko wczesnośredniowieczne i odkryte relikty murowanego zamku (XIV-XVII w.),
21. **Przedmieście Czudeckie**, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 18 – kurhan;
22. **Przędzel**, gm. Rudnik nad Sanem, pow. niżański, stan. 10 – cmentarzysko kurhanowe;
23. **Przemyśl – Wzgórze Trzech Krzyży**, – domniemane grodzisko;
24. **Przysów**, gm. Bojanów, pow. stalowowolski, stan. 1 – zamczysko XIV-XVIII w.;

25. **Radymno**, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 11 – domniemany gródek stożkowaty;
26. **Rokietnica**, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 8-16 – kurhany;
27. **Ruszelczyce**, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 17 – kurhany;
28. **Skopów**, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 13-16 – kurhany;
29. **Szufnarowa**, gm. Wiśniowa, pow. strzyżowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
30. **Średnia**, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 1-5, 12-13 – cmentarzyska kurhanowe;
31. **Tarnogóra**, gm. Nowa Sarzyna, pow. leżajski, stan. 3 – cmentarzysko kurhanowe;
32. **Tuligłowy**, gm. Rokietnica, pow. jarosławski, stan. 8-14 – kurhany;
33. **Tyrawa Wołoska**, gm. loco, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko;
34. **Ulucz**, gm. Dydnia, pow. brzozowski, stan. 1 – obwałowania cerkwi;
35. **Wisłok Wielki**, gm. Komańcza, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko lub obwałowania cerkwi;
36. **Wola Rafałowska**, gm. Chmielnik, pow. rzeszowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
37. **Wola Węgierska**, gm. Rożwienica, pow. jarosławski, stan. 3-5, 8 – cmentarzysko kurhanowe;
38. **Wola Wielka**, gm. Żyraków, pow. dębicki, stan. 1 – zamczysko;
39. **Wola Zgłobieńska**, gm. Boguchwała, pow. rzeszowski, stan. 31 – kurhan;
40. **Zarzecz**, gm. Nisko, pow. niżański, stan. 2 – wał ziemny;
41. **Zboiska**, gm. Bukowsko, pow. sanocki, stan. 1 – gródek stożkowaty;
42. **Zgórsko**, gm. Radomyśl Wielki, pow. mielecki, stan. 1 – domniemane grodzisko;

ANEKS 3

Archeologiczne Szlaki Turystyczne – przykładowe propozycje

1. Szlak grodzisk karpackich (na podstawie *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*):

Rzeszów – Lubenia – Przedmieście Czudeckie – Grodzisko k/ Strzyżowa – Braciejowa – Przeczyca – Brzyska – Lisów – Trzcinica (skansen archeologiczny „Karpacka Troja”) – Mrukowa – Brzezowa – Żmigród Stary – Wietrzno – Bóbrka – Mymoń – Trepcza – Sanok – Sobień – Tyrawa Wołowska – Kopyśno – Przemyśl – Tuligłowy – Chodakówka – Hyżne – Rzeszów.

Szlak prezentuje najciekawsze, różnorodnie ukształtowane i zachowane obiekty wczesnośredniowieczne i średniowieczne na obszarze wschodnich Karpat. Obejmuje w sumie 24 punkty i liczy łącznie ok. 450 km, czyli jest szlakiem zalecanym dla turystyki samochodowej. Wyznaczoną trasę można dowolnie modyfikować poprzez rezygnację z niektórych punktów, jak też istnieje możliwość jej rozpoczynania w innych miejscach niż centralnie położony Rzeszów.

2. Nadwiślański Szlak Archeologiczny (na podstawie *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*):

Wielowieś k. Tarnobrzega (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Tarnobrzeg (-Zakrzów, Dzików, - Miechocin, - Chmielów); z licznymi śladami osad i cmentarzysk prahistorycznych w tym na terenie silnie przekształconym przez eksploatację siarki oraz garncarską osadą produkcyjną z XVI-XVII wieku, wytwarzającą tzw. półmajolikę) – **Baranów Sandomierski** (domniemane grodzisko na terenie renesansowego Zamku) – **Knapy** (cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza jako przykład typowej lokalizacji na wydmy) – **Durdy** (wydmy ze śladami osadnictwa mezolitycznego) – **Łysakówek** (obwałowania ziemne nowożytnego dworu obronnego) – **Łysaków** (fortyfikacje nowożytne) – **Podborze** (grodzisko wczesnośredniowieczne) – **Mielec**.

Szlak liczy około 120 km i biegnie równolegle do doliny Wisły. Promuje on różnorodne stanowiska pradziejowe i nowożytne. Warto zwrócić uwagę na duże zniszczenia archeologicznego dziedzictwa kulturowego w obrębie tzw. zagłębia siarkowego.

3. Najważniejsze zbiory i stanowiska archeologiczne – Złoty Szlak Archeologii Podkarpackiej (na podstawie *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*):

Rzeszów (stała wystawa archeologiczna „Kamień-Brąz-Żelazo”) – **Chodakówka** (grodzisko wczesnośredniowieczne) – **Tuligłowy** (grodzisko wczesnośredniowieczne) – **Wola Węgierska/Średnia** (cmentarzysko kurhanowe z końca neolitu) – **Przemyśl** (relikty zabudowy średniowiecznej z grodziskiem oraz zbiory muzealne, w tym stała wystawa archeologiczna) – **Fredropol/Kormanice** (największa osada z okresu wczesnego neolitu) – **Posada Rybotycka** (najstarsza obronna cerkiew murowana) – **Sanok/Trepcza** (zamek, grodziska, zbiory archeologiczne) – **Mymoń** (grodzisko wczesnośredniowieczne) – **Krosno** (miasto z relikami zabudowy średniowiecznej i zbiorami archeologicznymi) – **Wietrzno-Bóbrka** (grodzisko wczesnośredniowieczne z osadnictwem z epoki brązu) – **Stary Żmigród** (grodzisko wczesnośredniowieczne) – **Trzcinica** (grodzisko z epoki brązu i wczesnego średniowiecza; obecnie skansen archeologiczny „Karpacka Troja”) – **Jasło** (osady z epoki brązu) – **Warzyce** (osada z epoki brązu) – **Bierówka/Niepla** (kurhany z końca neolitu) – **Jazowa** (grodzisko późnośredniowieczne) – **Przedmieście Czudeckie** (grodzisko wczesnośredniowieczne z re-

liktami architektury zamku) – **Lubenia** (wczesnośredniowieczny zespół osadniczy) – **Rzeszów**.

Szlak liczy ok. 400 km i uwzględnia zarówno najciekawsze obiekty o własnej formie krajobrazowej (grodziska i kurhany, w tym zrekonstruowane po badaniach wykopaliskowych), jak również archeologiczne zbiory muzealne z zabytkami pochodzącymi z wykopalisk. Obejmuje wiele regionów, w tym szczególnie interesujące i obfitujące w znaleziska archeologiczne.

ANEKS 4

Archeologiczne Ścieżki Edukacyjne – przykładowe propozycje

1. **Archeologia Rzeszowa: Staromieście** (osady wczesnośredniowieczne z domniemanym grodziskiem wczesnośredniowiecznym) – **tzew. Skalka** (ze śladami osadnictwa paleolitycznego, neolitycznego i okresu rzymskiego) – **Kopiec Konfederatów Barskich** (kurhan lub grodzisko wzniesione na terenie prahistorycznej osady) – **Rynek** (z relikami architektury w Podziemnej Trasie Turystycznej) – **Muzeum Okręgowe** (stała ekspozycja archeologiczna) – **Osiedle Piastów** (jedna z największych osad pierwszych rolników neolitycznych) – **Lisia Góra** (osady neolityczne) – **Zwięczyca**, stan. 3 (osada neolityczna);
2. **Archeologia Łańcuta: stan. 6** – **Zamek** (przykład nowożytnego założenia obronnego) – **stan. 11** (teren średniowiecznego miasta z wykopaliskami na Placu Sobieskiego) – **stan. 1** (relikty grodziska wczesnośredniowiecznego) – **stan. 2, 3, 10** (wielka osada prahistoryczna z epoki neolitu i epoki brązu);
3. **Archeologia Grodziska Dolnego: stan. 16** (osada prahistoryczna) – **stan. 10** (kopiec ziemny – kurhan ?) – **stan. 8 i 28** (obozowisko z górnego paleolitu oraz domniemany gród wczesnośredniowieczny z osadą) – **stan. 7** (miejsce znalezienia importowanego z Imperium Rzymskiego naczynia) – **stan. 22** (wielka osada wielokulturowa – epoka brązu, wczesna epoka żelaza, okres rzymski, wczesne średniowiecze; cmentarzysko ze starszej epoki brązu) – **stan. 2** (cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza) – **stan. 1** (cmentarzysko z młodszej epoki brązu) – **stan. 3** (osada wczesnosłowiańska).

Według analogicznych reguł lokalne ścieżki edukacyjne poświęcone archeologii, czy też bardziej zaawansowane w formie szlaków, można wyznaczać właściwie we wszystkich regionach województwa oraz wokół wielu miejscowości. Do stworzenia podobnych propozycji bardzo dobrze nadają się np. następujące miasta:

- Przemyśl (wraz z okolicą) z intensywnymi śladami osadnictwa od paleolitu do późnego średniowiecza oraz z czasów nowożytnych (forty), a także wystawa poświęcona archeologii znajdująca się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej;
- Sanok (wraz z okolicą) z licznymi śladami osadnictwa pradziejowego (m.in. z epoki brązu i związanego z pobytem Celtów) oraz z okresu wczesnego średniowiecza (wraz z dwoma grodziskami w Trepczy) ;
- Krosno (wraz z okolicą) z rozlicznymi pozostałościami osadnictwa począwszy od okresu pradziejowego (epoka kamienia – epoka brązu – epoka żelaza) oraz z okresu wczesnego średniowiecza i czasów nowożytnych (np. relikty architektury miejskiej miasta), a także wystawa archeologiczna „Pradzieje Podkarpacia – przeszłość ożywiona” prezentowana w Muzeum Podkarpackim;
- Tarnobrzeg (wraz z okolicą) z różnorodnymi wątkami osadniczymi już od okresu paleolitu poprzez wczesne średniowiecze (np. grodzisko znajdujące się granicach miasta) po czasy późnego średniowiecza, a także ekspozycja zabytków archeologicznych w Piwnicach Zamku w Dzikowie.

Kwestie organizacji „archeologicznych ścieżek edukacyjnych” powinny przyjąć na siebie poszczególne samorządy lokalne przy wyraźnej merytorycznej współpracy archeologicznych służb konserwatorskich a także miejscowych placówek muzealnych.

ANEKS 5**Istniejące szlaki dziedzictwa w województwie podkarpackim*****Szlak Architektury Drewnianej***

Szlak prezentuje najciekawsze obiekty architektury drewnianej województwa podkarpackiego w ich naturalnym otoczeniu oraz muzea (skanseny) zajmujące się architekturą i budownictwem ludowym.

Istniejące na tym obszarze budownictwo drewniane posiada cenione i poszukiwane walory autentyzmu, silnie zróżnicowane dodatkowo wpływem wielu kultur. Szlak powstał z myślą o miłośnikach zabytków i dawnej architektury drewnianej. Ma uczyć, informować i promować walory turystyczne województwa.

Szlak jest częścią projektu pod nazwą „**Szlak architektury drewnianej**” obejmującego województwa małopolskie, podkarpackie i śląskie.

W obrębie woj. podkarpackiego wyodrębniono 9 tras-pętli o łącznej długości 1600 km pozwalających na szczegółową penetrację terenu województwa.

Szlak Architektury ART DECO

Szlak Architektury ART DECO Stalowa Wola - Lwów powstał w ramach współpracy transgranicznej Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli i Lwowa, finansowany z funduszy Unii Europejskiej. W części poświęconej Stalowej Woli obejmuje obiekty powstałe w l. 30 XX w. w stylistyce ART DECO. Poświęcono mu publikację wraz z płytą CD, w której zamieszczone zostały: mapa, opisy budynków oraz zdjęcia; dostępna jest również strona internetowa poświęcona Szlakowi.

Szlak obejmuje dawną dzielnicę dyrektorską, urzędniczą i robotniczą. Pokazana w nim została unikatowa architektura, zaprojektowana przez przedwojennych architektów. Możemy oglądać m.in. Budynek Dyrekcji Naczelnej Huty, Hotel Hutnik (ul. Wyszyńskiego), wille dyrektorskie (ul. Skoczyńskiego, ul. Wyszyńskiego), bloki urzędnicze (ul. Narutowicza, ul. Wolności), domy urzędnicze (ul. Skoczyńskiego, ul. Wyszyńskiego), bloki majstersko-robotnicze (ul. Hutniczej, ul. Ofiar Katynia, ul. Popiełuszki), domki robotnicze (ul. Kilińskiego).

Szlak Chasydzki

Szlak Chasydzki to w zamierzeniu międzynarodowy szlak turystyczny łączący miejscowości położone na terenie Polski wschodniej i państw sąsiednich, w których znajdują się ślady dziedzictwa kultury żydowskiej. Inicjatorem jest Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, z którą współpracują regionalne samorządy.

Na dzień dzisiejszy trasa Szlaku przebiega przez województwo lubelskie i podkarpackie. Na naszym terenie Fundacja nawiązała współpracę m.in. z władzami Dębicy, Dynowa, Jarosławia, Leska, Leżajska, Przemyśla, Ropczyc, Rymanowa, Sanoka, Tarnobrzega, Ustrzyk Dolnych, Wielkich Oczu oraz z kilkoma organizacjami pozarządowymi. Owocem współdziałania są publikacje opisujące dziedzictwo żydowskie m.in.: Jarosławia, Leska, Leżajska, Sanoka. Zawarte w nich informacje dotyczą lokalnych historii Żydów, zachowanych zabytków – kirkutów, synagog, miejsc pamięci.

Szlak ikon „Dolina Oślawy”

Szlak prowadzi przez obiekty architektury cerkiewnej doliną Oślawy. Szlak ma charakter dydaktyczny – prezentuje kilka cerkwi m.in. tzw. wschodniołemkowskich oraz ich cenne wyposażenie. Na szlaku zwiedzić można cerkwie w: Zagórzu, Morochowie, Mokrem, Szczawnem, Rzepedzi, Turzańsku, Komańczy, Radoszycach i Smolniku.

Szlak nie jest oznakowany, ale funkcjonuje w opisach przewodników i na stronach

internetowych.

Szlak rozpoczyna się w Sanoku, prowadzi do Zagórza (d. cerkiew gr.-kat., obecnie prawosławna), następnie na południe przez Poraz do Morochowa (drewniana cerkiew gr.-kat., obecnie prawosławna) i miejscowości Mokre (współczesna cerkiew gr.-kat. z zabytkowym wyposażeniem). Następnie trasa dalej prowadzi wzdłuż Oslawy do Wysoczan (cmentarz gr.-kat.), do wsi Szczawne (drewniana cerkiew gr.-kat., obecnie prawosławna) i dalej do Rzepedzi (drewniana cerkiew gr.-kat., obecnie kościół rzym.-kat. i kaplica gr.-kat.), Turzańska (drewniana cerkiew gr.-kat., obecnie prawosławna), a następnie Komańczy (drewniana cerkiew gr.-kat., obecnie prawosławna), Radoszyc (drewniana cerkiew gr.-kat.) i Smolnika (muruwana cerkiew gr.-kat., obecnie kościół rzym.-kat.).

Szlak w całości znajduje się na terenie województwa podkarpackiego, w granicach powiatu sanockiego. Przebiega przez teren trzech gmin: Sanok, Zagórz, Komańcza.

Szlak ikon „Dolina Sanu”

Szlak prowadzi przez obiekty architektury cerkiewnej doliną Sanu. Szlak ma charakter dydaktyczny. Wiedzie z Sanoka do jednej z najstarszych cerkwi w Polsce – w Uluczu. Umożliwia zwiedzanie 10 cerkwi (Sanok – prawosławna cerkiew katedralna, cerkwie w Międzybrodziu, Tyrawie Solnej, Hłomczy, Łodzinie, Uluczu, Dobrej Szlacheckiej Siemuszowej, Hołuczkowie, Sanoku-Olchowcach oraz dwóch muzeów – Muzeum Historycznego w Sanoku z największą w Polsce kolekcją ikon oraz Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (tu m.in. cerkwie z Ropiek, Grąziowej, Rosolina oraz ekspozycja ikon).

Szlak rozpoczyna się w Sanoku (Muzeum Historyczne) prowadzi przez sanocki skansen, następnie doliną Sanu wiedzie do Międzybrodzia, stokami Góry Krzyż i góry Orli Kamień prowadzi przez miejscowość Liszna do Tyrawy Solnej, przez dawne miasteczko Mrzygłód (z zachowaną drewnianą zabudową Rynku) do cerkwi w Hłomczy i Łodzinie, dalej przez widokowe wzgórze Przysłup, miejscowość Witryłów i wiszącą kładkę na Sanie dochodzi do cerkwi w Uluczu, a później cerkwi w Dobrej Szlacheckiej. Poprzez Kreców wiedzie do cerkwi w Siemuszowej i Hołuczkowie, skąd wiedzie (poprzez szczyt Słonnej, wieś Wujskie) do cerkwi w Sanoku-Olchowcach.

Położony na terenie trzech gmin: Sanok, Dydnia, Tyrawa Wołoska, leżących na obszarze powiatu sanockiego.

Szlak ma ok. 70 km długości. Nadaje się do wędrówek pieszych, konnych, rowerowych oraz spływów doliną Sanu.

Szlak Gniazd Rodowych Lubomirskich

Szlak jest projektem polsko-słowackim. Prowadzi przez najciekawsze miejscowości związane z magnackim rodem Lubomirskich. Prezentuje wybrane obiekty mające związek z Lubomirskimi, w których zachowały się siedziby rodowe Lubomirskich: Baranów Sandomierski, Rzeszów, Boguchwała, Łańcut, Przeworsk, Przemyśl-Bakończyce, oraz na terenie Słowacji – Stara Lubowla i Podoliniec. Wyszczególnione na szlaku miejscowości nie będące rodowymi siedzibami to: Stalowa Wola Tarnobrzeg, Kolbuszowa, Jarosław, Krasiczyn, Bircza, Sanok, Rymanów, Miejsce Piastowe, Dukla, a w granicach Słowacji: Świdnik, Bardiów i Stara Lubowla.

Na trasie szlaku wyeksponowano 21 miejscowości, z których 9 zaliczono do gniazd rodowych, a pozostałe określono jako „ważniejsze miejscowości położone na szlaku, godne zainteresowania ze względu na związki z Lubomirskimi (choć nie zachowały się tam znaczące ślady ich działalności) lub inne walory historyczne i krajoznawcze.”

Ideą utworzenia szlaku było stworzenie nowego programu edukacyjnego poprzez sięganie do korzeni dziedzictwa kulturowego. Pewne znaczenie ma także aspekt ekonomiczny – ożywienie turystyki. Jak piszą organizatorzy: „Celem prezentowanego szlaku gniazd rodo-

wych jest promowanie skarbów kultury narodowej, zachęcanie do odwiedzania ciekawych zakątków naszego kraju i szeroko rozumiana edukacja historyczna”.

Szlak jest oznakowany poprzez umieszczenie tablic informacyjnych przy obiektach.

Szlak wiedzie przez teren województwa podkarpackiego i okręgu preszowskiego. Jego całkowita długość wynosi 488 km (na terenie Polski – 364 km, Słowacji – 124 km).

Szlak rozpoczyna się w Stalowej Woli i w granicach województwa podkarpackiego, biegnie przez powiaty: stalowowolski, tarnobrzeski, kolbuszowski, rzeszowski, łańcucki, przeworski, jarosławski, przemyski, sanocki i krośnieński.

Istnieją plany rozszerzenia szlaku na teren Ukrainy.

Szlak „Śladami Aleksandra Fredry”

Transgraniczny szlak turystyczny łączący miejsca związane z postacią Aleksandra Fredry i jego potomków. Celem utworzenia nowego szlaku (otwarty w 2004 r.) było wykreowanie i promocja nowego produktu turystycznego – transgranicznego szlaku przypominającego związaną z tym regionem wybitną postać Aleksandra Fredry.

Trasa szlaku liczy 450 km. Rozpoczyna się na zamku „Kamieniec” k. Krosna (którego A. Fredro był właścicielem); wiedzie poprzez Korczynę (miejsce ślubu A. Fredry z Zofią z Jabłonowskich Skarbkową w miejscowym kościele), Krościenko Wyżne (wesele Fredrów), Hoczew, Cisną, Lesko (własność ojca Aleksandra – Jacka), przejście graniczne Krościenko-Smolnica, Rudki (kościół z kaplicą i kryptą Fredrów), Beńkową Wisznę (rezydencja rodowa Fredrów z pamiątkami prezentowanymi w izbie pamięci), Lubień Wielki (rezydencja Jabłonowskich), Lwów (gdzie A. Fredro przez wiele lat mieszkał i tworzył), przejście graniczne Szeginie-Medyka, Surochów k. Jarosławia (miejsce urodzenia Fredry – z majątku zachowała się kaplica i oficyna dworska), Nienadową pod Dubieckiem (majątek matki Fredry, gdzie Aleksander spędził wczesne dzieciństwo). Z Nienadowej szlak prowadzi do miejsca rozpoczęcia tj. do ruin zamku „Kamieniec”.

Na terenie Polski szlak w całości położony jest w granicach województwa podkarpackiego, na terenie powiatów: krośnieńskiego, leskiego, ustrzyckiego, przemyskiego i jarosławskiego.

Szlak „Śladami Dzielnego Wojaka Szwejka”

Szlak jest częścią Międzynarodowego Szlaku Szwejka, który według zamierzeń ma biec z Czech, przez Austrię, Węgry, Słowację i Polskę na Ukrainę; przez miejsca związane z bohaterem książki Jaroslava Haška.

Szlak, oznaczony kolorem żółto-czarnym, jest przygotowany pod kątem turystów pieszych, rowerowych oraz samochodowych. Na trasie umieszczono tablice informacyjne ze schematem przebiegu szlaku, informacjami dotyczącymi szczegółów pobytu Szwejka w danym miejscu oraz związku z historią Galicji z czasów Cesarstwa Austro-Węgierskiego. Ciekawostką są tabliczki z najsławniejszymi cytataми Szwejka.

Możemy wędrować poprzez następujące „szejkowe” miejscowości: Chwaniów, Jurczkowa, Komańcza, Krościenko, Liskowate, Sanok (z Dzielnym Wojakiem siedzącym na ławeczce), Stary Łupków, Szczawne, Tyrawa Wołoska.

Szlak dziedzictwa kulturowego miasta Krosna

Szlak jest rezultatem realizacji projektu „Trasa rozwoju”. W ramach wdrażania projektu została opracowana koncepcja i przebieg trasy zwiedzania Krosna. Szlak obejmuje ok. trzydziestu obiektów zabytkowych istotnych dla historii i kultury Krosna oraz związanych z wybitnymi postaciami zasłużonymi dla miasta. Są to m.in. następujące obiekty: kościół farny wraz z dzwonnica, kościół i klasztor OO. Franciszkanów, kościół i klasztor OO. Kapucynów, gmach dawnego kolegium jezuickiego, dom zakonny SS. Misjonarek Św. Piotra Klawe-

ra, dwa cmentarze (stary i komunalny), kirkut, dawny pałac biskupi, dawny budynek Towarzystwa Zaliczkowego, dawny budynek Towarzystwa „Zgoda”, dawny gmach Rady Powiatowej, budynek dawnej Szkoły Realnej i Gimnazjum, gmach sądu, budynek dawnego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, domy: Leników, malarza Stanisława Bergmana, plac rynkowy wraz z wybranymi kamienicami przyrynkowymi, kompleks najstarszych budynków Krośnieńskich Hut Szkła, budynek dawnej siedziby Pierwszej Krajowej Fabryki Zegarów Wieżowych Michała Mięsowicza oraz współczesny krzyż i pomnik papieski upamiętniające wizytę Jana Pawła II w Krośnie w 1997 roku.

Szlak służy promocji turystyki, stanowi też (dzięki prawidłowo opracowanym tablicom informacyjnym) cenny element dydaktyczny.

Szlak jest oznakowany poprzez umieszczenie tablic informacyjnych w trzech językach przed najważniejszymi obiektami.

Szlak w całości położony jest w granicach administracyjnych miasta Krosna.

Szlak Naftowy

Szlak, który powstał w ramach transgranicznej współpracy południowych powiatów Podkarpacia z samorządami zachodniej Ukrainy ma na celu wyeksponowanie miejsc związanych z narodzinami i rozwojem przemysłu naftowego. Główna trasa prowadzi poprzez Jasło-Krosno-Sanok-Lesko-Ustrzyki Dolne-Sambor-Borysław-Drohobycz-Lwów i prezentuje miejsca związane z osobą Ignacego Łukasiewicza, pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej w Bóbrce oraz szereg urządzeń i budynków związanych z historią wydobywania i przetwórstwa wyrobów naftowych.

Od głównej nitki szlaku oznaczonej kolorem fioletowym odchodzą szlaki piesze, rowerowe, samochodowe dodatkowo przybliżające turystę wyjątkowe atrakcje poszczególnych regionów.

Szlak forteczny

Szlak wytyczony został w celu wyeksponowania unikalnych fortów Twierdzy Przemyśl, stanowiących niewątpliwą atrakcję historyczno-turystyczną, przebiegając przez tereny atrakcyjne krajobrazowo. Jest szlakiem turystycznym oznakowanym kolorem czarnym. Ważniejsze forty zaopatrzone są w tablice informacyjne. Szlak forteczny składa się z dwóch części: północnej o długości 19 km i południowej o długości 28 km.

Odcinek I (część północna) rozpoczyna się w Bolestraszcach, prowadzi przez Żurawicę, Duńkowiczki, Orzechowce, Ujkowice, Łętownię. Północny odcinek szlaku fortecznego kończy się w miejscowości Kuńkowce.

Cała północna część szlaku fortecznego położona jest na terenie powiatu przemyskiego, przebiega przez tereny gminy Żurawica i gminy Przemyśl.

Odcinek II (część południowa) szlaku fortecznego rozpoczyna się w miejscowości Dybawka Górna. Przebiega przez Prałkowce, Wapielnicę, Grochowce, Optyń, Łuczyce, Jaksmance, Siedliska. Szlak kończy się w miejscowości Łapajówka.

Szlak garncarski

Szlak tematyczny powołany z inicjatywy Urzędu Gminy w Czarnej ma promować tradycyjne rzemiosło garncarstwa, z którego już od 2 połowy XIX wieku słynęła Medynia Głogowska i kilka pobliskich miejscowości. Umiejętności tradycyjnego wyrobu glinianych produktów, zagrody garncarskie, pracownie ceramiczne przetrwały na tym terenie do dziś. Wytyczona trasa, przygotowana jako ścieżka rowerowa prowadzi do czynnych obecnie warsztatów z piecami garncarskimi oraz do utworzonej w Medyni Głogowskiej Galerii Rzeźby Ceramicznej Władysławy Prucnal. Organizatorzy szlaku oferują także zwiedzanie kościoła w Medyni Głogowskiej, w którym ściany prezbiterium, chór i ambona dekorowane są mozaikami.

ką ceramiczną wykonaną przez miejscowych garncarzy. Szlak ma na celu promocję wyrobów tradycyjnego, charakterystycznego dla tego terenu rzemiosła; jest także odpowiedzią na rosnące zainteresowanie turystów ręcznie wykonywanymi ceramicznymi produktami. W okresie wakacyjnym w zagrodzie garncarskiej w Medyni Głogowskiej organizowane są kilkudniowe warsztaty garncarskie, w czasie których można poznać tajniki wyrobu i zdobienia glinianych wyrobów. W czasie corocznych Letnich Jarmarków Garncarskich (przełom czerwca i lipca) odbywają się prezentacje garncarskie, kiermasze ceramiki i wystawy sztuki ludowej.

Szlak prowadzi z miejscowości Pogwizdów do Medyni Łańcuckiej, następnie do Medyni Głogowskiej, gdzie zlokalizowane są: zagroda garncarska (zrekonstruowana w centrum wsi, przy drodze do Sokołowa), galeria rzeźby ceramicznej Władysławy Prucnal oraz kilka warsztatów z piecami garncarskimi. Następnie trasa szlaku prowadzi do Zalesia – miejscowości znanej z wyrobów tzw. siwaków – unikatowych wyrobów z nieglazurowanej gliny. Z Zalesia szlak prowadzi na południe dochodząc do miejsca rozpoczęcia szlaku. Szlak w całości położony jest w granicach powiatu łańcuckiego i gminy Czarna. Znajduje się na terenie Podgórza Rzeszowskiego.

Polsko-słowacki szlak świątyń karpackich Stropkov-Krosno

Szlak pomyślany został jako nowy transgraniczny produkt turystyczny. Na szlaku (po stronie polskiej) zaprezentowano kilkanaście zabytkowych kościołów i dwie cerkwie usytuowane na trasie od przejścia granicznego w Barwinku do Krosna, a następnie z Krosna do Jaślisk. Są to obiekty murowane i drewniane, powstałe w różnych okresach i stylach. Szlak wiedzie przez Trzcianę (Pustelnia św. Jana z Dukli), Duklę (kościół OO. Bernardynów i farny), Chyrową (drewniana cerkiew), Wietrzno (drewniany kościół), Krosno (kościół farny, kościół OO. Franciszkanów), Miejsce Piastowe (kościół i klasztor Michalitów – sanktuarium), Iwonicz (drewniany kościół), Iwonicz Zdrój (drewniany kościół), Klimkówkę (drewniane kościoły: parafialny i filialny), Rymanów (kościół farny, ruiny synagogi), Bałuciankę (drewniana cerkiew), Królik Polski (drewniany kościół), Jaśliska (kościół – sanktuarium).

Szlak rozpoczyna się w Stropkovie na Słowacji i biegnie przez miejscowości posiadające zabytkowe obiekty sakralne do przejścia granicznego w Barwinku. Na terenie Polski położony jest w całości w granicach województwa podkarpackiego, na terenie powiatu krośnieńskiego i następujących gmin: Dukla, Iwonicz Zdrój, Rymanów, Miejsce Piastowe, Krosno. Szlak położony jest na terenie Beskidu Niskiego, wiedzie przez tereny Gór Dukielskich i Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej. Częściowo znajduje się na terenie Jaśliskiego Parku Krajobrazowego.

Szlak wodny „Błękitny San”

Jak nazwa wskazuje powstał wzdłuż największej rzeki Podkarpacia, która w wyznaczonej części jest spławna dla jednostek płaskodennych. Ze względu na duże zróżnicowanie biegu rzeki Szlak został podzielony na cztery zasadnicze odcinki:

- graniczny odcinek górnego Sanu od ujścia potoku Negryłów do Procisnego
- obowiązkowy odcinek Górskiej Odznaki Kajakowej PTTK z Procisnego do Rajskiego,
- szlak wodny środkowego Sanu ze Zwierzynia do Przemyśla
- szlak wodny dolnego Sanu z Przemyśla do ujścia do Wisły.

Szlak ten charakteryzuje się dużymi walorami krajobrazowymi. Wzdłuż trasy zostały wytyczne miejsca zejścia na ląd, z zaznaczeniem miejsc do biwakowania, dojścia do sklepów czy też możliwości zwiedzenia najciekawszych miejsc na trasie.

Szlak Tradycyjnego Rzemiosła Podkarpacia

Szlak tworzony przez „Fundację NADwyraz” przy udziale szeregu instytucji z terenu województwa prezentuje historyczne zawody, rzemiosła, tradycje z nimi związane. Szlak obejmuje miejscowości z różnych regionów, które zostały podzielone na trzy trasy: Leżajską, Łańcucką oraz Strzyżowsko-Tarnobrzeską. Trasa Leżajska obejmuje miejscowości: Jelna, Kuryłówka, Grodzisko Dolne, Leżajsk, Nową Sarzyną, Przychojec, Rudnik nad Sanem. Trasa Łańcucka: Brzoza Stadnicka, Handzlówka, Mazury, Medynia Głogowska, Pogwizdów. Trasa Strzyżowsko-Tarnobrzeska: Baranów Sandomierski, Glinik, Golcowa, Zawadka, Żyznów. Każda z miejscowości prezentuje charakterystyczne dla siebie dziedziny rzemiosła takie jak: bibułkarstwo, garncarstwo, hafciarstwo, kowalstwo, malowanie na szkle, plecionkarstwo, piekarstwo.

Szlak frontu wschodniego I wojny światowej

Szlak prowadzi od granicy z województwem Małopolskim do granicy z województwem Lubelskim po miejscach szczególnie nasyconych pamiątkami po wydarzeniach I wojny światowej. Dotyczy to w głównej południowej części województwa podkarpackiego. Wyjątkowe zagęszczenie ma miejsce wzdłuż granicy z woj. małopolskim, gdzie szlak przechodzi przez miejscowości takie jak Ożenna, Krempna, Cieklin, Jasło, Brzostek, Pilzno. Dalej poprzez Dębice, Rzeszów, powiat przeworski, Jarosław podąża do Twierdzy Przemyśl, aby następnie wzdłuż wschodniej granicy państwa kierować się do woj. lubelskiego. Na szlaku można podziwiać interesujące przykłady sztuki sepulkralnej, miejsca bitew, czy też zachowane po dzień dzisiejszy umocnienia i fortyfikacje.